

LORD KINROSS

Ünlü tarihçinin 35 yıl aradan sonra Türkçe'de yeni kitabı

PAYLAŞIM GRUBU

[https://www.facebook.com/
groups/metronommm](https://www.facebook.com/groups/metronommm)

W tsal Anadolu Toprakları

nokta
yayımları

Tarih

Yayın No: 13

Yazar:

Lord Kinnross

Genel Yayın Yönetmeni: Oya Uğur

Yayın Koordinatörü : Necati Güç

Çevirmen : Nokta Yayınları

Teknik Editör: Ailhan Akdeniz

Redaksiyon: Kemal Kızıltoprak

Bilgisayar Uygulama : Adem Şenel

Kapak Tasarımı: Yanya Berkay Bostan

Kapak Film: Ebru Grafik

Baskı-Cilt: Melisa Matbaası

1. Baskı: Ekim 2003

ISBN: 975-925-47-3-5

©Kitabın yayın hakları Nokta Yayınları'na aittir.

Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz,
hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

NOKTA YAYINLARI

Cağaloğlu Yokuşu No.22 Kat.2-3 P.K. 34440

Cağaloğlu-İstanbul Tel. 519 95 71 - 72

Tel-Fax: 513 72 48

e-mail: info@noktayayinlari.com

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Lord KINROSS

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş	9
Birinci Bölüm	
Karadeniz	11
İkinci Bölüm	
Trebizond	21
Üçüncü Bölüm	
Rusya Çemberi	39
Dördüncü Bölüm	
Pontus Bölgeleri	61
Beşinci Bölüm	
Rus Cephesi	75
Altıncı Bölüm	
Ararat ve Kürtler	105
Yedinci Bölüm	
Erzurum Kalesi	75
Sekizinci Bölüm	
Van Gölü	149
Dokuzuncu Bölüm	
Güneydoğu Anadolu'da Kürtler ve Araplar	75
Onuncu Bölüm	
Hittit Anayurdu	193
Onbirinci Bölüm	
Kapadokya ve Yunanlar	207

Her neyse ki Lord Kinross'un yazdığı "Türkiye'de Bir Yıl" isimli eserinde Anadolu'nun 19. yüzyıldan başlayarak modernleşme sürecindeki değişim ve gelişimlerini anlatırken, Anadolu'nun dışarıya kapalı bir ülke olarak görülmesiyle ilgili olarak şöyle yazıyor: "Önsöz: Bu kitap, Anadolu'nun modernleşme süreciyle ilgili olarak yazılmıştır."

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Anadolu toprakları savaştan yeni çıkmış olmanın ortaya çıkarttığı psikolojik ve askeri tedbirler gereği uzunca bir süre yabancılara kapatılmıştır. Ziyaret yada gezi amaçlı olarak Türkiye'ye gelen konuklarımız Başkent Ankara'da ağırlanmışlardır. Bu durum, Anadolu'nun dışarıya kapalı bir ülke olarak görülmesiyle ilgili olarak yazılmıştır.

1950'li yıllardan itibaren Anadolu'ya Seyahat etmenin yolu tekrar açılmış ve ülkeyi gezmek isteyen yabancılar ve seyyahlar bu özgürlükten faydalanmışlardır. Lord Kinross'un yazdığı "Türkiye'de Bir Yıl" isimli eserinde Anadolu'nun modernleşme süreciyle ilgili olarak yazılmıştır.

Lord Kinross, daha önce dilimize kazandırılan Atatürk kitabıyla ülkemizde bilinen bir yazardır. 1950'li yıllarda gemi yolculuğu ile Karadeniz'den başlayarak tüm Karadeniz sahil şehirlerini daha sonra Kars, Erzurum, Ani, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Mardin, İskenderun, Konya güzergahını gezerek Ankara'ya zaman zaman zorluklarla dolu ama otantik bulduğunu ifade ettiği bir gezi gerçekleştirmiştir.

Lord Kinross'un Türkçe'ye kazandırarak sizlere sunduğumuz bu gezi kitabında, Anadolu'nun uygarlıklara beşiklik yapmış bir bölge olmasının temel izleri çerçevesinde; eski Anadolu uygarlıklarından Ermenilere, onlardan Bizans ve Selçuklulara ve nihayet Osmanlılara kadar yaşam belirtileri olan mimari eserlerinin birbirlerine etkileri ortaya konarak medeniyetin anlam boyutuna dikkat çekiliyor.

Kitapta, Osmanlı Devleti döneminde reaya anlayışından Atatürk Türkiye'sinde vatandaş olma bilincine geçen halkın düşüncelerini nasıl ifade ettiğinden, devletten neler beklediğine ve buna karşılık yetiştirilmeye çalışılan idealist Türk gençliği sayesinde köylere ulaşarak Türk köylüsünü eğitime çabalarına yapılan özel vurguları görmekteyiz.

Soğuk savaşın devam ettiği 1950'li yıllarda Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi sonucu doğu sınırlarındaki gergin bekleyiş ile Türk ve Sovyet yetkililerinin tavırlarını Batılı bir gözlemcinin kaleminden net bir şekilde gözlemlene imkânına kavuşuyoruz.

Türkiye'nin Batı ile bütünleşme çabalarını, tüm doğulu yönlerine rağmen Batı bilim ve teknolojisine ne kadar açık olduğunu, hızla ilerleyen Atatürk Türkiye'sinin modernleşme sürecinin vurgulandığı eseri büyük bir zevkle okuyacağınız inancını taşıyoruz.

Yayın hayatımızın ilk yılında değerli okuyucularımızı birbirinden kaliteli ve çekici eserlerle buluşturma gayret ve heyecanımızı, bizlere olan güven ve desteğinizle görüyor ve sonsuz teşekkürlerimizi iletiyoruz. Güven ve desteğinizin devamı dileğiyle...

Nokta Yayınları

Ekim 2003

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın ilk on yılı boyunca Türkiye yabancılar için açık bir ülkedir. İngilizler görece bir özgürlük içinde Anadolu'yu baştan başa gezebiliyorlardı ve burada gezi edebiyatı adına verimli bir kaynak bulmuşlardı. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla bir perde indi ve bu perde çeşitli nedenlerle İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kalkmadı. Atatürk'ün ulusal yeniden yapılanma çabası içindeki rejimi, hareketleri katı bir şekilde kısıtlanan yabancı ziyaretçilerin cesaretini kırıyor. Neredeyse bir nesil boyunca, başkenti dışında tüm Anadolu, gayri resmi olarak Batı'ya kapalıydı ve Türkiye gezi edebiyatı gündemden çıkmıştı.

Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu perde kalkmaya başladı. Türkler Batılı hatlara sahip Batı destekli demokratik bir rejim kuruyorlardı ve ülkelerinin bir kez daha Batılılara açılması kaçınılmazdı. Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesiyle birlikte, seyahat kısıtlamaları büyük ölçüde kaldırıldı. Anadolu'nun büyük bölümünü izinsiz olarak, geri kalan askeri bölgeleri ise izinle gezmek artık mümkündü. Geçmişte gezginlere şüpheyle yaklaşan modern Türk insanı, şimdi onları misafirperverlikle ağırlıyordu.

Bu kitap perdenin kalkması sonucu yazılmıştır. 1951 yılının yazında Anadolu'nun bir kısmında yapılan bir seyahatin kayıdır. Yüzeysel bir biçimde de olsa, on dokuzuncu yüzyıl seyyahlarının gayretli bir biçimde bir araya getirdikleri ve birdenbire dağılıveren parçacıkların bir kısmını yeniden toplama çabasıdır.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Bugünün gezgini, on dokuzuncu yüzyıldaki atalarının karşılaştığı Türkiye'ye göre çok daha farklı bir ülke bulmaktadır. Çünkü o zamanki ülkenin başkenti Konstantinopol idi ve kolları Avrupa'da Balkanlar'dan Asya'da Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu zamanında Türkiye Batı'nın ortasında merkezlenmiş bir Doğu gücüydü. Bugünkü Türkiye ise imparatorlukla ilişkisini kesmiş durumdadır ve paradoksal bir şekilde Doğu'nun ortasındaki bir Batı gücü haline gelmiştir. Atatürk, bir imparatorluktan bir ulus yaratabilmek amacıyla Türkiye'nin ağırlık merkezini İstanbul Boğazı'ndan Anadolu'nun ortasına çekmiştir. Böyle yaparak Türkleri doğal ortamları üzerinde güçlendirmiştir.

ları üzerinde güçlendirmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARADENİZ

Asya'ya Geçit

Sahildeki Grek Şehirleri

Dağların Barbarları

Anadolu'nun Kutsal Toprakları

Denize açılmakta geç kalmıştık. Güvertede çömelmiş dazlak kafalı bir asker küçücük kalmış kaleminin üstüne eğilmiş, zahmetli bir çizimi kopyalıyordu. Birinci mevki yolcusu bir adam, elindeki tarağı tehditkar bir şekilde sallayarak hamalıyla tartışıyordu. Rıhtımda üstleri "İstanbul üstünden Afganistan", ya da "İstanbul üstünden Tahran" damgalı, içlerinde Çekoslovak malı cam eşyalar olan büyük sandıklar vardı. Sandıkların üstlerine "Achtung" yazıları ve kırk bardak resimleri yapıştırılmıştı. Sandıklar vinç tarafından art arda tehlikeli bir şekilde aniden kaldırılıyor ve depoya konuyordu. Başlarında peçenin yerini alan örtüler olan şapkasız kadınlar sıraya girmiş, veda dualarını tekrar ediyorlardı.

Bir seyahat düşüncesiyle bir seyahatin başlangıcı arasındaki bu fazla uzamış geçiş dönemi sabrımı taşıyordu. Şimdiden kaynaşmış olan yolcular ve onları geçirenler birbirlerinden güçlükle ayrılıyorlardı. Gemiyle kara arasındaki suda karpuz kabukları ve yağlı bir tabaka vardı. Ortalığa kötü bir koku yaymıyordu. Benim kamaram tepeden Pera'nın -ya da daha az romantik olan şimdiki adıyla Beyoğlu'nun- beton iskeletlere benzeyen apartman blokları ve ardiyeleri tarafından gölgeleniyordu. Neyse ki sonunda gemi kulağa hoş gelen sevinç çığlığını attı ve bir başkası da içten bir karşılık verdi. Kılavuz gemilerin halatları silah sesine benzeyen bir dizi gümbürtüyle gerildi. Onlar bizi kalandan dışarı çıkardıkça kara ve gemi tekrar kendi kimliklerini kazanmaya başladılar ve mesafeye dayalı bir uyum oluşturdular. Rıhtımdaki kadın topluluğu küçüldü ve sallanan mendillerin dalgalanmasına dönüştü. Sanki onlardan önceki yetişkin çıplaklığı için özür dilercesine, manzaraya ahşap bebek evleri girdi yavaşça. Bizi karaya bağlayan bütün bağlardan kurtulup ilerlemeye başladık. Artık kamarama güneş ışığı doluyordu. Dolmabahçe hizasında ilerlerken, kendimi esmekte olan meltemin kollarına bıraktım ve gevşediğimi, özgür olduğumu, hayata dönüşümü hissettim.

Sonra, geride bıraktığımız hayatın kusurlarını vakitsizce hatırlatmak istercesine, bir radyo girdi devreye. Mekanik bir ses duyuldu. Ben ne kadar kaçmak istesem de, spikerin gür sesi, tıpkı bir gardiyanın sesi gibi güvertenin her köşesinde yankılanıyordu. Bundan kurtulmanın yolu yoktu. Gürültünün esaretine boyun eğmek zorundaydım; Doğululara bunu sevmeyi biz öğretmiştik. Başka özgürlüklere kavuştuğum için de şükretmeliydim. Soğuktan kurtulmuştum, çünkü Temmuz ayında Karadeniz'e gidiyordum. Birleriyle ahbaplık etmek zorunda değildim, çünkü hepsi çok cana yakın olan yol arkadaşlarımla aramda dil problemi vardı. Doğuluların henüz vazgeçemediği telaştan kurtulmuştum. Endişeden kurtulmuştum, çünkü ağır yolculuk etmek ucuz yolculuk etmek demektir. Ancak zenginler lüks içinde yolculuk edebiliyorlardı. Üşümüyordum, yalnızdım, bol bol zamanım, yeterince param vardı. Bir sürü yenilik beni bekliyordu.

Savaş sonrasında İstanbul'da geçirdiğim iki uzun yaz boyunca, Anadolu yakasına kısa, sınırlı deniz yolculukları yapmıştım. Şimdi önümde uzun bir yolculuk vardı. Yeni, demokratik rejim gezginleri teşvik ediyordu. Hiçbir sınırlamaya tabi olmaksızın, doğu vilayetlerini gezme iznim vardı: Trabzon, Erzurum, Kars, Ardahan, Van Gölü. İlk kez bildik bir dünyanın kapılarından birine yaklaşıyordum; Altın Pösteki'nin topraklarına ve Sovyet Rusya'nın kıyılarına açılan, Avrupa ve Asya arasındaki dar geçide.

Oyuncak evleri andıran seçkin evler yerini taşlık ve çalılıkara bırakmıştı. Zorlu ve dik bir yol göze çarpıyordu. Küçük vapurlar daha ileri gitmeyi göze alamıyorlardı. Boğaz genişleyerek, Kuzey rüzgârlarına açık hale geliyordu. Kabaran dalgaların seslerinin sert kayalıkla-
nın altındaki boş oyuklarda yankılandığı bölgeden geçtik. Tepelikleri üç kale süslüyordu. Bir minare ve telsiz direği, Avrupa ve Asya'nın karşılıklı fener kuleleriyle uyum sağlıyordu. Avrupa'nın son kayalığının

ardında, yağmura dayanıklı çatıları ve yüksek pruvallı balıkçı teknele-riyle bir balıkçı köyü vardı. Biz Trabzon'a gittiğimizden doğuya doğru ilerliyorduk. Rusya'dan esen korkutucu rüzgârlar bizi bekliyordu. Her yıl burada beş yüz gemi batma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu.

••• Dört yorucu gün boyunca ilerledik. Dostlarım ve Türk görevliler beni güzel ve pahalı hızlı gemiyle yolculuk etmem konusunda zorla-mışlardı. Bu durumda yolculuk iki buçuk gün sürecekti. Ama ben ağır ağır yolculuk etme lüksünü artık neredeyse unuttuğumu düşünerek da-ha eski ve avam bir gemi olup daha çok limana uğrayan Çorum'u ter-cih etmiştim. Başka bir lüksüm daha olacaktı; İstanbul'un telaşlı ko-şuşturmasıyla, Anadolu yolculuğunun insancıl ilişkileri arasında sos-yallikten uzak bir geçiş dönemi yaşayacaktım. Bunda da başarılı ol-dum aslında. Samsunlu bir terziyle öğrenci olan oğlunun benim ma-samı paylaştıkları yemekler dışında. On dört yaşlarındaki oğlan solgun yüzlüydü, iri yarıydı; kafası tıraşlıydı. Üzerinde morlu yeşilli bir göm-lek; ayağında Amerikan mah ayakkabılar vardı. Yuvarlak gözlerini benden alamıyordu; çünkü daha önce hiç bir İngiliz görmemişti. Ara-larda, radyo bir süre için sustuğunda, yanlışlarla dolu İngilizce cümle-ler mırıldanarak benim onayımı almak istiyordu. Babası sadece bir kez sessizliğini bozdu ve benim Amerikanca da konuşup konuşmadığımı öğrenmek istedi.

••• Oğlan, güvertede benim yanımda oturup Kızların Günlüğü adın-daki kitabını okumaya ve ağzındaki sakızı şaklatarak çiğnemeye bayı-lıyordu. Zaman içinde bu sesi duymazdan gelmeyi öğrendim. Güneşin tadını çıkanyor, kitap okuyordum. Zaman zaman başımı kaldırıp upu-zun kumsalları seyrediyordum. Sarp kayalıklar kimi yerlerde denizin içine kadar uzanıyordu. Kimi yerlerde kuytu mağaralar göze çarpıyo-rdu. Dağlar yeşilliklerle, ormanlarla ve meyveliklerle kaplıydı. Bazen, ağaçların arasından bir Anadolu nehrinin süzüldüğü görölüyordu.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Geceleri, Rusya'ya karşı içgüdüsel bir güvensizliği gösterircesine, güvertenin ışıkları yakılmıyordu. Yolcular güven içinde oturuyorlar, ay ışığının aydınlattığı kumsalı seyrediyorlardı. Anneler ve babalar, güvertelerdeki koltuklara yayılıyorlar, gece geç saate kadar uyanık kalan çocuklarını sallıyorlardı. Başlarında örtüler olan büyükanneler açık kamara kapılarından dedikodu yapıyor ya da odalarındaki koltuklarda bağdaş kurup sessizce oturuyorlardı. Doğuya doğru ağır ağır yolculuk ettiğimiz gece, duman rengi müslinden, yıldızlarla örülmüş bir koza gibiydi. Tek defosu, taftadan denize solgun, beyaz bir gölge gibi yansıyan Samanyolu'ydü.

Argonotların ünlü yolculuklarını yaptıkları Karadeniz kıyılarının boyunca, Yunanlılar bir koloniler zinciri kurmuşlardı. Kültürel olmaktan ziyade ticari bir zincirdi bu. Anadolu'nun iç kesimlerinden ve Asya'nın kalbinden doğuya ticaret yapılıyordu. Burası, Cenevizlilerin Türkler üzerinde egemen olduğu döneme rağmen, iki bin beş yüz yıl boyunca bir Yunan kıyısı olarak kaldı. Sonunda on dokuzuncu yüzyıl sonu, yirminci yüzyıl başlarında Yunanlılar Kemal Atatürk tarafından kovuldu. Bugün, Türkler doğaları gereği ticarete eğilimli olmadıklarından ve denizden çok plato insanı olduklarından, limanlar hüznü, ölü yerler durumunda. Ancak ticaretleri Amerikan desteğiyle yeniden canlanıyor. Türkler Zonguldak'ın dışında büyük bir kömür limanı yaratıyorlar. Neyse ki buradan gece geçtik, ben de sadece gürültülü sesleri duydum. Ertesi akşam İnebolu'ya vardık. Güverte birden ortalığı pazara çeviren kalabalık bir grup tarafından istila edildi. Bu insanlar yolcuların yanlarında getirdikleri sepetler dolusu erik ve armudu, kovalar içindeki salatalıkları, teneke kutular içindeki yoğurtları, gazete kağıdına sarılmış koyun kafalarını, somun somun ekmekleri ve kocaman haşlanmış yumurtaları almaya zorluyorlardı. Aralarında dar bir kanal olan iki kaya çıkıntısı doğal bir liman oluşturuyor ve burayı Rusya'ya doğ-

ru ya da Rusya'dan esen rüzgarlardan koruyordu. Tepelerde, pence-
releri göz gibi parlayan tahta evler vardı.

Diyojen'in anavatanı olan Sinop'tan da gece geçtik. Ertesi sabah
Samsun'a -eski Amisus'a- ulaştık. Öğlen güneşinde manzara çok
renksiz, kasaba da çok hareketsiz görünüyordu. Etrafta kırmızı çatılı
beyaz evler göze çarpıyordu. Kıyıya yanaşırken, kayıkta başına turun-
cu bir eşarp sarmış olan yaşlı bir adamın yanında oturdum. Sakalı ve
giysileri, ona etraftaki takkeli, kirli sakallı Türklerin sahip olmadığı
soylu havayı veriyordu. Dört dişi vardı; ikisi öne çıkıktı ve ağzının ka-
panmasını engelliyordu. Her an ilginç bir şey söyleyiverecek gibiydi.
Ama tek kelime etmedi.

Samsun, Amerikan desteğiyle Türkiye'nin Karadeniz'deki en
önemli limanı olma yolunda ilerliyor. Böylece "iklim koşullarının kapi-
talistleri burada ikamet etmekten vazgeçireceği" kehanetinde bulunan
Sandwith'i de yanıltıyor. Samsun, iki önemli nehir -Kızılırmak ve Ye-
şilırmak- arasındaki verimli deltalar üzerine kurulu. İç bölgelere en hız-
lı geçiş buradan sağlanıyor. Ancak Samsun stadyumuna, bankalarına
ve parkına karşın hala bir şehir havasına bürünememiş durumda. Bu-
ranın özelliksiz, tozlu caddelerini dolaştım, kafası tıraşlı askerlerin
donlarıyla yüzdükleri, daha doğrusu yıkandıkları, plajına bile gittim.
Harap olmuş kabinlerin önünden ben de duşa girdim. Akrobatik ha-
reketler yapan ve yıkadığı giysilerini kurumaları için pırıl pırıl, mavi bir
bisikletin üzerine sermiş olan genç bir Türkü saymazsak, yalnız sayı-
lırdım.

Kiraz ve kestane diyanı olan Giresun bizi gece karşıladı. Lucullus
ilk kirazı Avrupa'ya Giresun ormanlarından getirmiş. Buradaki dağlar-
da Xenopohon'un ordusunu neye uğradığını şaşkırtan barbarlar yaşar-
dı. Aralarında varlıklı olanlar, kaynatılmış kestaneyle özel olarak bes-
lenip şişmanlatılan oğlanları alıkoyardı. Bu oğlanların etleri yumuşak

ve çok açık renk oluyordu; aynı zamanda hem uzun boylu hem de yapılı oluyorlardı. Bu insanlar Yunanlıların yanlarında getirdikleri kadınlarla herkesin içinde cinsel ilişkiye girmek istiyorlardı; bu onlara göre normal bir şey sayılıyordu.

Ertesi sabah ulaştığımız Tirebolu çok canlı bir yerdi. Biz demir atarken, güneş hala doğuyordu ve dağlarda mavi gölgeler, denizde de ışıltılar yaratıyordu. Eski kalelerin bulunduğu burunlar koruyucu kollarıyla minyatür bir limanı sarıyordu. Üç burun ve üç liman vardı burada. Kraliyet evleri kadar seçkin görünen pembe, beyaz, mavi ve gri evler, deniz manzarasının önünü kesmemek için birbirinin üzerine inşa edilmiş gibiydi. Mısır tarlaları, fındık bahçeleri ve gür ormanlar da manzaraya dahildi.

Bölge sakinleri gemiye çıkınca bir dalgalanma oldu. İki kaptan birbirleriyle şakalaşmaya başladılar. Biri bizim kaptanımızdı. Diğer kaptan ise onun kuzeniydi ve Tirebolu'nun liman sorumlusuydu. Çılık ön dişleri, çıkık alt dudağı, tombul yanakları ve görkemli bir göbeği vardı.

Derinden gelen bir sesle beni Fransızca selamladı: "Konstantinopol'den mi geldiniz?"

Başımı salladım ve Tirebolu'nun sakin görünümünü tercih ettiğimi söyledim.

"Berbat bir yer!" diye bağırdı. "Türkiye'nin en kötü kışı burada yaşanır. Rüzgar, yağmur, fırtına olur. Dışarı çıkmak mümkün olmaz. Yollar kapanır. Yiyecek bir şey bulunmaz. Gelin de göstereyim size."

Pazen pijama giymiş olan bölge doktoru bizi kıyıya götürdü. Yanında leopar desenli bir gömlek giymiş olan bir kayıkçı vardı. Adamın dalgalı saçlarından ve pırl pırl parlayan gözlerinden Yunanlıların yadigarı olduğu anlaşıyordu. Kaptan kıyıya atlayınca tekne hafifledi. Kaptan beni gümrük bürosuna götürdü ve duvarlarda asılı olan, Tire-

bolu'nun kayık ve balıkçı teknelerine ait fotoğrafları gösterdi. Sonra karısına seslendi. Kadın bize kahve ve Türk lokumu getirdi. Yunanca konuşuyordu, aslen Yunan olabilirdi. Çünkü ada Türkleri Giritli kadınlarla evlilikler yapmışlardı. Köyde oturduk, bir yandan kahvelerimizi içip bir yandan da Tirebolu'yu seyrettik. Oturduğumuz kahvenin balkon köyü kuşbakışı görüyordu. Civarda oturanlar evlerine doğru yürüyorlardı. Otobüsler gürültüyle, kendilerine çok küçük gelen caddede yola koyulmaya hazırlanıyorlardı. Boyalı pruvalı tekneler küçük limanı dolduruyordu. Kaptan benim nereden geldiğimi öğrenmek istedi.

"Londra," dedim.

"Londra küçüktür," dedi.

"Tirebolu büyük," dedim.

"Tirebolu mükemmeldir," dedi, abartılı bir el hareketiyle. "Balıkçılık mükemmeldir. Deniz mükemmeldir. Meyveler mükemmeldir. Kışı ise anlatılmaz."

Kaptanın sesi kasabayı doldurdu. Geçirtisinin, kasabanın temellerini sarsabileceğini hissettim. Vedalaşırken kendisine verdiğim puro, kaptanın elinde çok küçük göründü. Gemiye dönerken, yarı yola geldiğimde, adamın Tirebolu'ya hakim olan Giritli sesini duyabiliyor ve Giritli göbeğini görebiliyordum.

O akşam Trabzon'a vardık. Dağların üzerine gri bulutlar çökmüştü. Kararmakta olan denizin kıyısında bir kayanın üzerinde bir Bizans kilisesi yapayalnız duruyordu. Alev alev yanan güneş uzun, taştan bir kuleyi kırmızıya boyuyordu. Sanki kartondanmış gibi görünen evler kalenin duvarlarına dayanmıştı. Bizi karşılamaya bir tekne geldi. Güvertede birbirine kavuşan aile üyeleri kucaklaşıyordu. Herkes birbirine sarılıyor, sessizce el öpülüyordu. Bir büyükanneye bir buket kır çiçeği sunuluyordu. Teknede, diğerlerinden uzakta, bir adam dikiliyordu. Bej rengi, gabardin bir ceket giymişti, uzun, yüzüne kederli bir ifade veren bıyıkları vardı. Onun İngiliz Konsolosluğu'ndan gelen Kavas oldu-

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

đu çok açıktı. Beni büyük bir ciddiyetle selamladı. Elimdeki bavulu aldı ve kalabalığın arasında bana yol açtı. Üzerinde İngiliz bayrağı olan bir Land Rover'a gittik. Limandan ağır ağır uzaklaşıp kasabanın merkezine doğru yol aldık. Beyaz bir binanın kapısından içeri girdik. Burası İngiliz Konsoloslđu idi. Biraz sonra oturmuş viski ve soda içiyor, BBC haberlerini dinliyordum.

İKİNCİ BÖLÜM

TREBIZOND

Trebizond ya da Trabzon

Uygar Konsolos

Türk Yetkililer

Refah Günleri

VIII. Edward'ın Sevilip Benimsenmesi

İç Karartan Tek Heceli Kelime

Xenophon'un Bah

Asya'ya Şöyle bir bakış.

Trebizond'a Trabzon demek kolay değil. Türkçe yeni isimler arasında kulağa en nahoş geleni o. Açıkça, Romantik geleneği reddedişi, bir kelimeyi kısaltarak ilan ediyor. Yakın zamana kadar, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı bile, övgüye değer bir tutuculukla, resmi yazılarda, Angora , Smyrna ve Konstantinopol gibi, Trebizond adını kullanıyordu. Bunun belirli bir nedeni yoktu. Söylentilere göre, savaş yıllarında, bu uygulamanın değiştirilmesi ve yeni isimlerin kullanılması istenmiş. Ama, Bay Churchill, fkeli bir anında, bu teklifi reddetmiş. Kendisi, "Ankara kedisi ya da Ankara tavşanı deyimlerini duyan var mı?" diye yazar. Öyleyse, biz de, Trabzon'a bir süre daha, Trebizond demeye devam edelim.

Trebizond'daki İngiliz konsolosu, uygar ama nesli tükenmekte olan biriydi - hırsları olmayan bir adam. Onun sadece iki arzusu vardı. Bunlardan biri, Trebizond'dan ayrılırken beraberinde götüreceği domateslerin , geldiğinde orada bulduklarından daha gelişmiş bir cins olması, ikincisi de, hayatının geri kalan kısmını, Türkiye'de Türkler arasında geçirmekti. Birinci arzusunu gerçekleştirme konusunda başarıya ulaşmış sayılırdı. Bahçesinin limana tepeden bakan setlerinden birinde hayatım boyunca yediğim en iri, en kırmızı ve en tatlı domatesler yetişiyordu. Onlara uzmanca bir zen gösteriyor ve her yıl, tohumlarını Trebizond halkına dağıtıyordu. Konsolosun ikinci arzusunun gerçekleşmesi daha zordu. Akdeniz'in Doğu Sahillerindeki ülkelerdeki konsolosluk hizmetlerinin altın devrinde, onun durumundaki insanlar yaşamlarının geri kalan kısmını Osmanlı İmparatorluğunda geçirmeye teşvik ediliyorlar, böylece Büyük Britanya'nın etkisi de, buna paralel olarak artmış oluyordu. Çünkü Doğuda, sistemden çok insanın kendisine itibar edilirdi. Bu kişiler, ülkeyi anlayarak, dilini öğrenip konuşarak ve çoğunlukla eksantrikliğe varan bir bireycilikle, bu itibarı kazanıyorlardı.

Trebizond'daki İngiliz konsolosu tam böyle bir adamdı. Şakacı, göçebe ruhlu, insan doğasına ilgi duyan bir insandı. İngiliz Hava Kuvvetleri'yle, tesadüfen Türkiye'ye gelmiş, ülkeye aşık olmuştu ve dilini öğrenip halkın sevgisini kazandıktan sonra, bir süre konsolos olarak orada kalmasına izin verilmişti. Ama bu garantili bir iş değildi. Süresi bilinmiyordu. Günümüzde, Dış İşleri Bakanlığı, hem amatörlerin hem de uzmanların hevesini ve cesaretini kırmakta. Bu yüzden, Türkiye hakkında derin bir bilgiye sahip olan bu konsolosun yerine, çok yakında, Meksika hakkında az çok bir şeyler bilen biri gelebilir. O da bir süre kaldıktan sonra, sırası gelince mesleki açıdan yükselerek yoluma devam eder.

Konsolosun karısı safkan bir Birmingham'lıydı ve altın kalpli bir kadındı. İki çocuğuna, konsolosa ve şu ara bana annelik ediyor, Birmingham'dan gelen, içinde sütlü pelteler, marmelatlar bulunan lezzetli küçük yiyecek kutuları bulunan paketleri açarak, bizi tıka basa besliyor, derbederliğimiz karşısında endişeleniyor, ne zaman dışarı çık-sak dikkatli olmamız için sıkı sıkı tembih ediyor, eve döndüğümüzde derin bir nefes alıyordu. Kadınların evde oturduğu bir kentte, yabancı bakışlardan tedirgin olduğu için, kendisi nadiren dışarı çıkıyor, sadece haftada bir kez pazara, ya da sözüm ona parkta oynayan çocuklara göz kulak olmak için onların yanına gidiyordu. Park adı verilen bu mekan vahşi otlarla kaplı bir toprak parçasıydı. Burada, hizmetkarlar, efendilerinin Bayramda kesmek için besledikleri koyunları otlatıyorlardı.

Konsolosluk binasının balkonundan dağların eteklerinden başlayıp limana kadar uzandıktan sonra Karadeniz'le buluşan Trapezus yaylası görünüyordu. Yaylanın, ya patlayıp yamaçlara yayılmaya hazır bir fırtına bulutunun altında kasvetli bir görünüşü oluyordu, ya da neredeyse tropik iklimlerin güneşini andıran kızgın bir güneş altında madeni bir pırıltıyla, masmavi görünüyordu. Yaylanın eteklerine ses-

sizce çömelmiş olan kırmızı damlı kent denize teslim olmuş gibiydi. Deniz ise, sinesinde, fırtınalar ve sis ve Rusya yönünden gelen diğer huzursuzlukların tehdidini barındırıyordu. Eskiden ismi, konuk sevmez, konuk barındırmayan yer anlamına gelen Axine iken, geç Yunanlılar döneminde, uzlaştırmacı bir tavır benimsenerek, bu isim, konuksever anlamına gelen Euxine olarak değiştirilmiştir. Pliny'e göre, denizci olan bu halk, burada alışıkları adalardaki güven verici muhafazalı koyları bulamıyorlardı. Bu, denizin açgözlülüğüne sınırsız bir başıboşluk tanıyan doğanın kıskançlığından kaynaklanıyordu. Bugün Trabzon'da yaşayan Türkler, en çok, Yeros burnunun ilerisinden, kuzey batıdan esen karayelden korkmaktadırlar. Can kurtaran gemileri olmadığından, balıkçı motorları, bu korku yüzünden, karadan fazla açılmadan, bir anda limana seğırtmek üzere, tetikte beklemektedirler.

Trebizond limanındaki gemi trafiğı, zaman içinde, günden güne azalmış. *Kavas*, kentte sayısız konsolosluğun olduğu, gelgitten etkilenmeyen sahilde, Doğudaki çeşitli ülkelerden gelen tüccarlar ve çift hörgüçlü develerden oluşan büyük kervanların batıya göndermek üzere mallarını indirdikleri günleri anlatıyordu. Şimdi kentte sadece İngiliz ve İran konsoloslukları kalmıştı. Sahil ise terk edilmiş gibiydi. Sadece akşamları, askerler, suya girmek için akın ediyor ve denizin üstünde yunus balıklarına benzeyen pembe lekeler oluşturuyorlardı. Kısa bir süre için büyük bir imparatorluğun başkenti ve asırlar boyunca bir ticaret merkezi olan Trebizond, bugün bir taşra limanından biraz büyük. Dağların yamaçlarında yetişen fındığın ticaretini yapıyor.

Konsolos, ileri gelen Türklerle birlikte kahve içmek için beni kente götürdü. Kentin idari yöneticisi olan *Vali*, tatlı dilli bir Bay Punch'dı. (Bay Punch: İngiliz kukla oyunlarında karısı ile sürekli kavgaya eden, Karagöz'e benzer, bodur ve kambur adam.) Ankara'dan yeni gelmişti. Şakacı ve açık göz bir adam olan polis müdürü, sürekli

'Rus dostlarımız'la alay ediyordu. Gizli polisin şefi olduğunu validen öğrendiğim bitkin görünüşlü adam sürekli tetikte ve tedbirliydi. General ise, özellikle Nato stratejileri üzerine uzun nutuklar çekiyor, dosyalarla dolu masanın üzerindeki kültablası, kurutma kağıdı ve mürekkep hokkası gibi şeylerle sürekli oynayıp yerlerini değiştirefak sözlerini, İngiltere ile Amerika'nın, güvenliği sağlamak için İtalya ve Fransa'yı hemen işgal etmesi gerektiğini söyleyerek bitiriyordu. Konsolos, akıcı Türkçesiyle, kasabın, fırıncının, banka müdürünün, tek sayfalık iki yerel gazetenin yayıncılarının ve sırayla ziyaret ettiğimiz tüccarların yanında olduğu gibi, bu önemli kişilerin arasında da yabancılık çekmiyordu. Yolda sık sık duruyor ve tanıdığı Türklerle selamlaşıp hatır soruyordu. Herkes ilgiyle fındık fiyatlarından söz ediyordu. Bazıları, Trebizond'da ticaretin daha yoğun olduğu ve iğne atsan yere düşmeyen pazar yerinde yabancı paraların şıkırtısının duyulduğu günleri özlemle anıyordu.

Birinci Dünya Savaşından ve Atatürk devriminden önce, bugüne nazaran kent daha Yunanlı bir görünüşe sahipti. Rum nüfusun sayısı fazlaydı ve kentte, Ermeniler, İranlılar, Almanlar, Britonlar (Britanya İmparatorluğu halkları) ve İtalyanların paylaştığı canlı bir ticaret ortamı vardı. Kentin zenginliğinin ana kaynağı, dağları aşarak Erzurum üzerinden Tebriz, Tahran ve Hazer denizine ulaşan yolu izleyen kervanlar aracılığıyla İran'la yapılan transit ticaretti. Ama bu ticaret, Rusların Batum'a giden demiryolu hattını yapması ve Basra'ya, oradan da Akdeniz kıyısına kadar uzanan Kermanşah - Bağdat kara yolunun açılmasıyla giderek azalmıştı. Bugün, Türkiye üzerinden yapılan İran transit ticareti için genel olarak, Erzurum'dan geçen, her tür hava şartlarında çalışan demir yolu Erzurum Trebizond arasındaki, geçitleri karlı havalarda kapanabilen kara yoluna tercih edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Trebizond'da on bin İranlı vardı; iki

TREBIZOND

büyük savaş arasında bunların sayısı bine inmişti; şimdi ise çoğu İran Konsolosluğu'nda çalışan yirmi kişi kalmış. Atatürk'ün kentten kovduğu Rumların yerine Türkler gelmedi. Ama çevredeki Müslüman halkın arasında hala Rum kökenli olanlara rastlanıyor.

Başka bir önemli ticaret kaynağı ise Rusya'ydı. Bir sanayi limanı olan Batum'da yüksek sayıda Türk -ya da Laz- nüfus vardı ve burası büyük bir Türk ticaret merkeziydi. Trebizond'daki tüccarların Batum'da ortakları vardı. Onlara fındık, meyve, balık, tereyağı ve yumurta ihraç ediyorlardı. Bunlar kıyı boyunca, bol miktarda üretilen mallardı. Ancak, Bolşevik rejim yavaş yavaş bu ticaretin yolunu kesmiş ve bu alanda faaliyet gösteren Türklerin büyük çoğunluğu, bir daha kurtulamayacak biçimde komünist düzene dahil olmaksızın, Türkiye'ye dönmüşlerdi. Rusya ve Karadeniz'in karşısındaki *Demir Perde* ülkeleriyle ticaret yeniden canlanmadan, yabancı sermaye geri gelmeden ya da Türkler yöreye büyük çapta yeni yatırımlar yapmadan, Trebizond'un ticari bir Rönesans yaşaması beklenemez.

Ama Trebizond iyimser. Kendi aralarından yetişmiş olan yeni bir bakan, limanın genişletilmesi ve modernleştirilmesi için birkaç milyon ayrılmasını sağlamıştı. Aşağıda, deniz dibini taramaya ve temizlemeye yarayan makineler ve buldozerler, gün boyunca çalışarak, Karadeniz'in rüzgarlarına dayanacak yeni bir rıhtım inşa ediyorlardı. Bir gün bir kargaşa oldu. Yirmi tonluk bir yükü on beş tonluk bir vinçle kaldırmayı denemişlerdi. Bunu, bir sorun çıkmadan başarınca kurban kesmiş, Allah'a şükür duaları sunmuşlardı. Ama, daha sonra, Türk hükümeti parasını Samsun'a harcamaya karar vermişti ve Trebizond'un geleceği belirsizdi. Ama inşaatın tamamlanması olasılığı da vardı ve iç bölgeler tarımsal açıdan gerektiği gibi gelişirse, Trebizond, sadece Trabzon olarak da olsa tekrar hayata dönebilirdi.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Kıyı boyunca, batıya doğru gidildiğinde, tütün ekilen zengin topraklar var. Bu topraklar, küçük Akçaabat limanının zenginleşmesini sağlamış. Arabayla buralara gittiğimizde, güneşli çiftliklerin arasından geçtik. Her birinin içinde, tek bir beyaz ev vardı. Kadınlar tütün yapraklarını topluyor, erkekler de yaprakların kuruması için onları raflara asıyorlardı. Bu yıl, son yılların en iyi ürününü aldıklarını bilmek, yorgun argın, çarşıya doğru yürüten köylülere ayrı bir neşe veriyordu. Erkekler, boğazlarından birbirine bağlanmış, canlı ama uyusuk tavuklar taşıyorlardı. Kadınlar ve eşekler başka yükler taşıyorlardı. Kadınlar geniş çizgili önlükler ve kırmızı beyaz, dar çizgili baş örtüleri takmışlardı. Bu baş örtüleri, kente ulaşana kadar rüzgarda özgürce uçuşuyordu. Kente gelince, bunlar birer peçeye dönüşüyor, eller utangaç bir şekilde baş örtüyü tutarak ağızları örtüyordu. Kadınlar, caddeye arkalarını dönerek, birbirlerine sokulup kendi aralarında dedikodu yapmaktaydılar. Bu, hiç olmazsa, Trebizond'un daha bakımlı caddelerinden daha farklıydı. Orada, peçeli ya da peçesiz, kadınlar nadiren görülürdü.

Valiye bağlı olarak çalışan Akçaabat kaymakamına uğradık. Meslektaşlarının çoğu gibi, yirmili yaşlarında olan genç bir adamdı. Türk hükümeti memurlarına genç yaşta sorumluluk verme politikasını benimsemiş durumda. Genç kaymakamın Moğol ırkını hatırlatan yüz hatları, bembeyaz, muntazam dişleri ve zarif elleri vardı. Şık giyinmişti. Bizimle konuşurken, bir yandan da çeşitli konularda kendisinden yardım istemeye gelmiş olanlarla nazıkçe ilgileniyordu. Orta yaşlı bir adam, yanındaki oğlunu bir okula yerleştirmesini rica ediyor, büyükbabasıyla gelen genç bir adam, Hacca gidecek olan dedesi için döviz alma izni istiyordu.

Onun kahvesini içtikten sonra, yolun karşı tarafına geçip belediye reisinin kahvesini içmeye gittik. Kendisi yaşlı bir adamdı. Hayat do-

lu, cin gibi gözleri vardı. Modern Türkler arasında yaygın olan Hitler bıyığı ağarmış ve gümüş rengini almıştı. Duvarda, belediye reisinin sokluk bir gençlik resmi vardı. Bu resimde de bıyıklıydı ama bıyıkları eski Türk modasına göre, yukarı doğru kıvrılmıştı. Düğmeli üniforması ve silahlarla donanmış deri kemeriyle, yiğit bir görünüşü vardı. Belediye reisinin bürosu doğrudan caddeye çıkıyordu. Reis konsolosla tütün fiyatları hakkında konuşurken, bu konuda bürosuna uğrayanların da fikirlerini alıyordu. İki eski deri koltukta oturuyor ve karşımızdaki üzeri camlı masayı hayranlıkla seyreliyorduk. Camın altında dünyanın her yanından fotoğraflar vardı. Atatürk'ün bronz büstü cam bir kutu içinde duruyordu. Duvarda ise, Sokoni Vakum afişleri arasında bir fotoğraf galerisi vardı. Atatürk'ün, Demokratların lideri olan Celal Bayar'la birlikte çekilmiş bir resmi, Atatürk'ün din adamları arasında, fesli bir resmi, Atatürk'ün Kral VIII. Edward'la beraber çekilmiş bir resmi.

Galiba, Türkler arasında Churchill'den sonra gelen en şöhretli İngiliz VIII. Edward. İki ülkenin resimleriyle süslü olan bu parlak renkli afiş Türkiye'de birçok kahvenin duvarlarını süslüyor. Bu, diplomatik bir zafer. Kral, tıpkı babası gibi, bu konuda başarılı. Ama, Windsor Dükü'nün bu yönünün değeri hiç bilinmedi. Kral, 1936'da, bir yat gezisi sırasında, İstanbul'u gayri resmi olarak ziyaret etti. Atatürk, onunla ortak noktaları olduğunu hissetti. Bayan Simpson'un da aralarında bulunduğu arkadaşları, neşeli toplantılarda ağırlandılar. İngiltere-Türkiye ilişkileri hala bu ziyaretin ve bu neşeli partilerin olumlu sonuçlarından faydalanmaktadır. Henüz taç giymemiş olan kralın bütün istekleri derhal yerine getirildi. Onun, büyük Türk amirali Barbaros'un mezarını görmek istediği söylenir. Krala refakat eden rehberler, Barbaros'un mezarının eski ve harap barakalar arasında, bakımsız bir halde olduğunu görünce utanç içinde kalmışlar. Kralın ziyaretinden sonra, Atatürk'ün emriyle barakalar yıkılmış ve halka açık, bakımlı bir

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

parkın ortasında Barbaros'a yeni bir mezar yapılmıştı. Kral, radyoda niçin Türk müziği çalınmadığını da sormuştu. Atatürk, Avrupalılaşma hareketinin bir parçası olarak, uzun yıllar önce, radyoda Türk musikisi çalınmasını yasaklamıştı. Ama, o andan itibaren, Türk musikisinin kederli nameleri yeniden duyulmaya başladı ve Kralın Türkiye'de yaşayan vatandaşları aynı şeyleri hissetmeseler bile, Türkler ona minnettar oldular.

Bir insanı tanımak için olduğu gibi, bir kenti tanımak için de onunla yalnız kalmak, onu Tête a tête (baş başa) incelemek gerekir. Bir başkasının rehberliği olmaksızın, insan karakterinin derinliklerini keşfe çıkar gibi, onun çapraşık yollarında kaybolmak ve sonunda onu tanımak, kişiliğini anlamak, kendini ona yakın hissetmek ve böylece rahat hareket edebilmek gerekir. Ben de Trebizond'u böyle keşfettim. Kent, iki yüz elli yıl boyunca, zengin ama çökmekte olan bir imparatorluğun başkenti olmuştur. Bu imparatorluk Bizans'ın bir uydusuydu. Geçit vermeyen dağların oluşturduğu doğal barikatlar sayesinde önce Selçuklulardan, sonra da Osmanlılardan gelen Türk istilalarına, Konstantinopol'ün düşüşünden sekiz yıl sonraya kadar dayanmıştır. Kolay kolay istila edilemeyecek bir coğrafi konumu vardır. Dağların arasından gelen iki derin vadi denize kadar inmektedir. Ve onların arasında, bir yaylada – Trapezus – Trebizond kalesi yer alıyor. Asırlar geçerken, kalın duvarları aşınmış, kalenin içindeki sarayların yerini önce burjuva tüccarların evleri, şimdi de gecekondular ve harap kulübeler almış. Sarayların duvarlarla çevrili bahçeleri bakımsızlıktan yabancı bir görünüm alarak incir ve nar ağaçlarının istilasına uğramış. Kaldırım taşı döşeli yollarında, çöp tenekelerini tırtıklayan kedi ve köpekler dolaşüyor.

Kullanılmayan eski Ceneviz limanına dereler akıyor. Hava koşullarından yıpranmış, sağlam, kırmızı damlı evler, yüzlerini Karadeniz'in rüzgarlarına vermişler. Bu evlerde oturanlar, çöplerini, tozlu ve kara sahile atıyorlar. Türkiye'de iyi durumda olan kıyılara rastlamak kolay değil. Trebizond'da da, denize yukarıdan bakan sokaklar geçit vermez çöp yığınlarına dönüşüyorlar.

Trebizond'un eğri büğrü çarşılarında tek başıma dolaşırken bu gezintiler bir hazine avına dönüşüyor, buralarda Bizans'ı arıyordum. Bir an için, alçak meyilli damlar arasında, bir kemer, ya da yivli bir

kubbe gözüme çarpıyor, hemen sonra, aşağıdaki labirentin içinde kaybolup görünmez oluyordu. Onun izini bulduğumda ise, bina kilitli oluyor ve içine girilemiyordu. Artık kilise olarak değil depo olarak kullanılıyordu ve duvarları harap, çevresindeki kaldırımlar toz toprak içinde. Son durumda, resimleri bir daha yerine gelmemek üzere silinmişti. Türkler, yakın zamanlara kadar, kendi İslami kaynaklı binalarına da hi pek az saygı gösteriyorlardı. İstanbul'daki Ayasofya hariç, Hristiyanlardan kalma binalara ise hiç saygı göstermediler. Bu kiliselere girmek imkansızdı. Sivil ve Askeri otorite arasında sıkışıp kalmışlardı. Anahtarın bir sonraki haftaya kadar temin edilemeyeceğini esfle belirttiler. Bunlar Aziz Filippus, Aziz Bazil, ve Trebizond'daki en eski kilise olan, sekizinci yüzyıldan kalma küçük Azize Anna kilisesiydi. Azize Anna kilisesinin yarım silindir şeklindeki taş kubbesi çevresindeki kırmızı kiremitlere tepeden bakıyor ve yarım daire şeklindeki üç çıkıntılı kısmı imanın burçları gibi yükseliyor. Kapısının üstünde aşınmış bir klasik rölyef hala duruyor. Üzerinde on dokuzuncu yüzyıldan kalma bir yazı var. Profesör Talbot Rice, kilisenin içindeki fresklerin, 'Rumların kenti terk etmesinden beri kilisenin içinde yaşayan bir Türk ailesinin dumanlarıyla simsiyah olmuş bulunduğunu,' tespit etmiş.

Polis müdürü, bu merakımı öğrenince, bana minyatür bir Bizans kilisesinden söz etti. 'Çok eski ve ancak yirmi beş kişi alacak büyüklükte' olduğunu söyledi. Küçük kilise, deniz kenarındaki bir kayanın üstündeydi. Bana rehberlik etmesi ve kiliseyi göstermesi için, bir polis memurunu görevlendirdi. Oraya buraya gittik ama kiliseyi göremedik. Buna yanımdaki polis de şaşırdı. Sonra, birden, yeni yapılmış, çirkin bir sarı villanın önünde durdu. Burası küçük kilisenin bulunduğu yerd. Kilise, yetkili makamlara haber verilmeden yıkılmıştı. Bu, tahminen, Profesör Rice'in bulunduğu, ev olarak kullanılan, on ikinci yüzyıldan kalma küçük kiliseydi. Eskiden, bu noktaya yakın bir yerde, li-

mana giren gemilere işaret kulesi görevini yapan muhteşem modern bir (Yeni Çağ'a ait) Ortodoks katedrali bulunuyordu. İç kısımda bulunan Ermeni katedrali gibi, bu da yok olmuştu. Bu binaların ikisinin de yıkılmış olması mimari açıdan bir kayıp değildi. Şimdi bu katedralin yerinde, telgraf direkleri ve güçlkle yaşayan birkaç ağacın arasında, 'gazino' adı verilen kasvetli bir yer vardı. Burada, kentte yaşayan Türkler, akşamları, çıplak elektrik ampullerinin altında, dimdik iskemlelerde oturarak rakı içip gazete okuyor, iskambil ya da tavla oynuyor-ken, sıkı kediler masaların arasında dolaşıyordu. Üzerine basılmaktan ezilmiş çimlerin arasındaki ay çiçeklerinin boynu büküktü. Aşağıda simsiyah deniz yaşlı bir biçimde köpürüyor ve yorgun beyaz balcamlarını kumlara tükürüyordu.

Hiç olmazsa ana binanın hala var olduğu Bizans kiliseleri camiye dönüştürülmüş olanlardı. Bunlar arasında en önemli olanı, yaylının ortasında bulunan, Kentin fatihinin camisi Orta Hisar'dı. Eski adı, *Altın Başlı Bakire* anlamına gelen *Krisokefalus*'du. Bir Pagan mabedinin yerine yapılmıştı. Hiçbir ilgi çekici yanı olmayan, büyük bir binaydı. Beyaz badananın altında duvar resimlerinden pek az bir iz kalmıştı. Yukarıda, kentin içindeki kubbeli Yeni Cami Bizans tarzında yapılmıştı. Kentin Osmanlı fatihi ilk önce burada dua etmişti. O zaman burası Aziz Evgenyus kilisesiydi. Aziz Evgenyus Trebizond İmparatorluğunun kurucusu olan azizdi ve kendisi bu imparatorluğu Bizans'tan farklı kılan en önemli sembol olarak büyük bir saygıyla anılırdı. Evgenyus, burada Trebizond'un üstündeki bir yamaçta bulunan Mithras heykelini yıktığı için, Diokletian tarafından şehit edilmişti. Bir istila hareketi sırasında, Selçuklu Hakanı Sultan Malik'in rüyasına girip ona kentin belediye başkanı olarak görünmüş ve kentin anahtarlarını vermiş, böylece onu aldatmış, sonra da dualar ederek vahşi bir fırtınayı davet edip, vadiyi sel baskınına uğratmıştı. Hristiyanlıktan önceki

Rumlar gibi, Trebizond'un Hristiyan Rumları da Evgenyus'a taparlardı. Zaten, Finlay, şöyle der: 'Trebizond halkının dini, edebiyatı ve siyaseti....Hristiyan dininin 'uygulamaları ve İncil'in öğretisinden çok Aziz Evgenyus'a tapınma ve onun efsaneleriyle tanımlanabilir.'

Kente hakim olan kayalıkların içinde klasik mezarlar ve Hristiyan münzevilerinin yaşadıkları kavuklar bulunuyor. Kayalardan oyulmuş, kimsenin ilgilenmediği bir manastır kilisesi var. Freskleri, Profesör Rice'a göre, '1843'de işgüzar bir baş rahibenin sanatsal girişimleri nedeniyle mahvolmuş.' Ancak, Bizans'tan kalma en güzel anıt, kentin batısında, deniz kıyısındaki bir kayanın üstündeki Ayasofya kilisesidir. Haç biçiminde bir yirminci yüzyıl kilisesi olan bina, bugün Türk ordu-suna depo görevi yapmaktadır ve maalesef bu işe çok uygundur. Orada, bu unutulmuş imparatorluğun çağdaş sembolünün önünde, dinle ilgisi olmayan bir askerin, Atatürk'ün heykeli meydan okuyarak Rusya'ya doğru bakmaktadır. Anahtar deliğinden baktığımda, bir zamanlar Bizans'daki benzerlerinin en güzellerinden biri olan çatlak mermer -mozaik bir zeminin üstündeki- yağ fiçilerinden başka bir şey göremedim. Bu binanın yanında, on beşinci yüzyıldan kalma metruk bir çan kulesi ve kimsesiz bir Müslüman mezarı vardı. Mezarın üstüne kurumaları için, tütün yaprakları asılmıştı. Kilisenin kiremit kaplı damı yosun tutmuş, duvarlarından incir ağaçları fışkırmıştı. Çevrede, çimle-ri kemirmekte olan bir inekle yavrusundan ve sözde onlara göz kulak olan sakallı bir ihtiyardan başka kimsecikler yoktu. İnekle yavrusunun boyunlarında, mavi boncuklardan oluşan birer gerdanlık vardı.

Kilisenin iki kapısının önünde iki zarif revak bulunuyor. Üzerlerin-de, ince mermer sütunların taşıdığı, hafifçe sivrilmiş üçlü kemerler var. Sütun başlarına hem haçlar hem de Bizans kartalları (tek başlı Com-nen kartalları ve İslami süslemelerde görülen sarkıtlar) oyularak iş-lenmiş . Bazı diğer kısımlarda rastlanan arabesk süslemeler kilisenin

TREBIZOND

camii olarak kullanıldığı zamandan kalmadır. Ancak, binanın en dikkat çeken süsleri, yüksek rölyef tarzında yapılmış olan, Tevrat'ın Yaradılış Bölümü'nden sahneleri canlandıran dış yüzey oymalarıdır. Bunlar, Trebizond'daki Aya Sofia'ya, İstanbul'daki adasının aksine, doğuya has bir hava vermektedir. Bunlar, kiliseyi, Strzygowski ve Profesör Rice'in belirttikleri gibi, onuncu yüzyılda, İran sınırındaki Ermenistan'dan yola çıkıp, on üçüncü yüzyılda Karadeniz'e, ve aynı biçimde, güneyde Volga'dan Rusya'nın ortasına ulaşan bir akımın içine oturtmaktadır. Günümüzde, orta Rusya'da, kilise duvarlarında bu tür rölyefler, görülmektedir.

Bizans'tan kalma eserler arasında en romantik olanı, denizden yirmi mil kadar içerde, bir dağın kayalıklarına oturtulmuş olan Sümele Manastırı'dır. Atatürk Yunanlıları sınır dışı edene kadar, manastır Ortodoks kilisesine aitti. Konsolos ve ben, manastırı ziyaret etmeye karar verdik ve, eşinin endişeli itirazlarına rağmen, bir sabah erkenden ciple yola çıktık. Konsolosun eşinin ısrarları sonucunda sıkı giyinmiş ve kendisinin bize öğlen yemeği olarak hazırladığı sandviç paketini yanımıza almıştık. Ama, içerilere doğru ilerlemeye başlar başlamaz, denizden gelen bir yağmur bastırdı ve Maçka adlı dağ köyüne varana kadar peşimizi bırakmadı. Burada bir kahvenin önünde durup, manastırın yakınlara kadar giden yolun açık olup olmadığını sorduk. Cevap artık alışmaya başladığım, Türklere özgü, kesin bir hareket oldu. Başlar yukarı kalktı. Tek bir heceyi telaffuz etmek için, dudaklar yuvarlandı: 'Yok!' Bu hayır yerine kullanılan, bir kapının çarpılması ya da bir iğnenin saplanması gibi, insanı tedirgin eden bir kelime. Diğer lisanlarda, başka insanlar, *hayır* yerine *evet* demeyi ya da *belki* diyerek yumuşatmayı seçerler. Bu gezginleri hem rahatlatır, hem de yanıltır. Ama açık sözlü Türk, bir gülümsemeyle bile hastayı uyuşturmadan ilacı zerk eder.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Konsolösün eşi dönüşümüze sevindi. Sümele'yi hiç göremedim.. Ama birkaç gün sonra, 6,640 ayak yükseklikteki Zigana Geçidi'ne bir keşif gezisi tertipleedik. Bir zamanlar Roma imparatorluğunun sınırlarını oluşturan bu nehir havzası, Avrupa'nın bittiği ve Asya'nın başladığı yer. Coğrafi olarak Anadolu, Avrupa dağları ve Avrupa denizleriyle kuşatılmış bir Asya yaylasından başka bir şey değildir.

Dicle'den Avrupa'ya gitmekte olan Xenophon ve beraberindeki 'On Bin Kişi'nin o ünlü seslenişi, bu dağların hakim bir noktasında duyulmuştu: "Thalassa! Thalassa!" – ama bu noktanın kesin yeri hakkında araştırmacılar arasında anlaşmazlıklar mevcuttur. Yol, geniş ve taşlı bir nehrin kıyıları boyunca ilerliyor. Xenophon'un ordusu bu nehrin doğduğu yerin yakınında konaklamış ve Yunanlı sporcuların alışık olduklarından daha sarp yamaçları olan bu dağlarda spor müsabakaları yapılmış.

Müsabakaları düzenleyen kişiye, "Bu kadar sert ve bu kadar pürüzlü bir zeminde insanlar nasıl güreşecek?" diye sormuşlar.

O ise, Sparta tarzında bir cevap vermiş: "Altta kalan için daha da kötü olacak."

Bu gün, bu yol Türkiye'deki en iyi yollardan biridir. Transit ticaretinin artıklarını toplayabilmek için, asfaltlanmıştır. Dağların yamaçlarında zengin mısır, darı ve tütün tarlaları, fındık ağaçları, akgürgen ormanları, yüksük otu, uyuz otu, altın kamış ve çan çiçekleriyle bezeleli düzlükler vardı. Yükseklerle çıktıkça dağların heybeti ve ihtişamı artıyor, koyu kırmızı ve gri kayalar burçları ve zindanları olan dev gibi kalelere, duvarlarına doğa tarafından oyulmuş rölyeflere sahip muazzam tapınaklara dönüşüyordu.

Gürgenlerin yerini, kayaların arasındaki çatlaklardan fışkıran laadinler ve selviler alıyor ve artık daha yumuşak bir eğimle yükselen yamaçlarda çağlayanlar gibi yukarıdan aşağıya akan açelyalara doğru dimdik tırmanıyorlardı.

Anların *azelea pontica* (Postus Açelyası) adlı çiçekten yaptıkları balın Xenophon'un askerleri üzerinde şaşırtıcı etkileri olmuştu. Bu balı yiyenlerin hepsi aklını kaybetmiş, hepsinde kusma ve ishal baş göstermiş, ayakta dik duramaz olmuşlardı. Az yemiş olanlar sarhoş gibi olmuş, çok yiyenler ise deliye dönmüşlerdi. Ancak yirmi dört saat sonra kendilerine gelmişler ve tamamen iyileşmeleri için üç dört gün geçmesi gerekmişti. Aynı balla dolu çanaklar, yerli halk tarafından Pompey'in ordusunun yolu üzerine de dizilmişti. Böylece, 'askerler karışımı içip akılları başlarından gittiğinde, onlara saldırmışlar ve onlardan kolayca kurtulmuşlardı.' Bugünkü köylüler bunu biliyorlar ve bu bala 'deli balı' adını veriyor ve alkollü içkilere verecek paraları olmadığı zaman, ara sıra bu baldan yiyorlar. Onu, mideye çok zararlı olan ve etkisi çok uzun süren bir çeşit uyuşturucu sayıyorlar. Belki de bir şans eseri olarak, ben oraya gittiğimde bu balın mevsimi değildi.

Denizden gelen son esintiler, sayesinde, tepelerin arasına kat kat serin yeşil otlaklar sererek manzarayı kuzeyin bereketinin doruğuna ulaştırıyor. Geçidin en yüksek yerinde sisin içine giriyoruz ve hemen sonra, sis bir perde gibi kalkarak şaşırtıcı ölçüde farklı bir dünyayı gözler önüne seriyor. Burada, Asya yaylalarından biri, Güneyde bir hayal gibi görünen heybetli tepeler ve sıra dağlara doğru alçalarak uzayıp gidiyordu. Toroslar'ın arasındaki bu yayla, iliklerine kadar kurumuştu. Onun çıplaklığını kuzeydeki gibi örten ormanlar ve çayırılar yoktu. Sadece, altından toz pembe toprağın görüldüğü çalılardan ince bir peplerine bürünmüştü. Orada burada, köylülerin taşlardan koparıp aldıkları danı ya da mısır tarlası göze çarpıyordu. Bunlar da artık yeşil olmayıp, farklı bir mevsimin kurak sıcağında altın rengini almıştılar. Bu Avrupa'nın zengin bitki örtüsünün aşılması, solgun karşıtıydı. Bu Asya'nın, haşin ve sınırsız ufuklardan gelen çağrısıydı. Ama, bu çağrıya uymak için vakit erkendi. Ruh cevap veriyor ama beden, çok kısa bir süre için daha Avrupa'nın zevklerine takılıp kalıyordu.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Dağdan aşağı inerek dönüş yoluna koyulduk ve tertemiz tahta kokan Hamsiköy'de, Xenophon'un *Vaad Edilmiş Topraklar*'ının etleri ve meyveleriyle karnımızı tika basa doyurduk.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA ÇEMBERİ

Trabzon'dan Taksiyle

Günümüzde İslam

Rize ve Lazlar

Cennetteki Refah

Anadolu Oteli

Köy Demokrasisi

Ezeli Düşman

Son Türk Liman Şehri

Hemen hemen bir gün sonra Rize'ye ve Rusya sınırına gitmek üzere sahili terk ettim. Konsolosun eşi beni ev hanımına çevirmişti, giysilerimin akıbetini önemsememeye başlamıştım. Sivil polislerin amiri, elinde büyük bir kek kutusuyla beni görmeye gelmişti. Yurt dışından soruşturulan Trabzon'daki St. Theodore kilisesi konusunda ne bildiğimi sordu bana. Böyle bir kiliseden haberim olmadığını söyledim. Amatör bir antikacı olarak delillerimi kabul etti, yoksa bu beni yakalamak üzere kurulmuş bir tuzak mıydı? Bilemiyordum ama verdiğim yanıt onu hayal kırıklığına uğratmış gibiydi.

Biz yola çıkar çıkmaz şoförümüz radyoyu açtı ve diğer tüm duyularımız radyonun sesiyle imha oldu. Sadece bir koltuk kiraladığım için karşı çıkma hakkım da yoktu. Türkçe aşk şarkıları kadar radyonun parazit sesinden de hoşlanıyordu, radyonun sesini sonuna kadar açtı. Ama Avrupa müziği dayanabileceği gibi değildi, Mendelssohn çalmaya başlar başlamaz aniden radyoyu kapattı. Ben de manzaranın tadını çıkarmaya başladım. Böğürtlen çalılıkları ve yaban mersiniyle kaplı dağ eteklerinin, yoluna çıkan her şeyin üzerine saldıran, kavakları bile üzüm ağaçlarına çeviren asmalarn tadını çıkarmaya başladım. Asmanın gölgesinde hastalanan bir yolcu için durduk; akan suyun sesinden sonraki sessizliği dinledim, yaz mevsimindeki İngiliz ormanlarının taze ve nemli kokusunu duydum. Kıpırmızı topraktan fışkıran kızılâğaçlarla, fındık ağaçlarıyla kaplıydı orman.

Ama hava alışılmadık bir şekilde boğucuuydu. Kısa bir süre sonra limonluk gibi keskin bir kokusu olan bir Riviera manzarasında yol alıyorduk. Solumuzdaki deniz kendini temiz ve parıldayan plajın üzerine atıyordu. Köylerde, kurdukları köyden mutluluk duyan köylüler vardı. Yarı ahşap evleri sokak boyunca sıralanıyordu. Evlerin alt katları tuğladan ya da taştan yapılmıştı, birinci katta kafesli pencereler vardı. Ke-restelerin araları sıvayla kaplanmıştı. Ev sahibi, parası bittiğinde bu

aralıkları doldurmuyor, rüzgarlık bırakıyor; ev de yazın serin kışın soğuk oluyordu. Her köyün küçük, ahşap bir camisi vardı. Ters çevrilmiş bir tabuta benzeyen caminin kurşun kalem gibi bir de ahşap minaresi bulunuyordu.

Bu köylerden biri de, tarih boyunca din eğitim merkezi özelliğini koruyan Of'tu. Yüzyıllar boyunca Of, fanatizmiyle ün yapmıştı. İlk başta Bizans'ta piskoposluklar buradaydı. Daha sonra İslam döneminde de mollalar hakimdi buraya. Ancak Yunan ırkı ve Yunan gelenekleri kolay kaybolmamıştı. 90'larda buraları ziyaret eden Lynch, Müslümanlar için şunları yazmış: "Hala eskisi gibi fanatikler, onları belirgin bir şekilde hizmet ettikleri ve aynı istekle yaymak için şiddet uyguladıkları eski dinlerine bağlayan belli geleneklere tutunuyorlar. Yine hastalığının stresi altında Meryem Ana görünüyor hasta yatağındaki resminde; acı çeken kişi nedendir bilinmez ama, hala tüm komünyon için gizli bir obje olan eski kaseden yasaklı şarabı içiyor." Gerald Reitlinger, komşu köylerden birinde müezzinin ibadete çağrı için bazı kilselerin ayinlerinde söylenen bir ilahi söylediğini naklediyor.

Of'un fanatizmi Atatürk tarafından tamamiyle öldürülmese de darbe almış. Sultanlık günlerinde Türk devleti bir İslam devletiymiş. Ankara'da Şeyh-ül İslam'ın suni bir karşılığı olan Diyanet İşleri Başkan'ıyla tanıştım. Başkan, sevecen, şehirli ve dini yönü ağır basmayan bir centilmendi. Kısıtlı bir bütçeyle başkanlığının çalışmalarından bahsedip, Türkiye'nin Atlantik Pakti'na kabul edilmesinin gerekliliğine geçti. Başkan, laik devlete uygun bir şekilde din adamlarının eğitiminin sorumluydu. Aslında din adamlarının çok az bir kısmı eğitilmişti. Ama Of'ta, geçmişin büyük medreselerinin yerine Trabzon'da bir imam hatip okuluyla bağlantılı olarak yürütülen devlete ait bir hocalık okulu da vardı. Bu okullardaki din adamlarının arasından da eski müftüden daha küçük çapta, müftülükler seçiliyordu. Bu modern eğitim

daha çok İslam'ın sosyal ve ahlaki yönünü vurgulamaktadır. Bu nedenle Of, en azından yüzeysel olarak artık bir fanatizm merkezi değildir ve günümüzde komşu bölgelerde bile din adamının Haccın yeşil türbanını takması, tutuklanma riskini göze alması demektir.

Ama Türkiye'nin başka yerlerinde durum böyle değil. Atatürk devleti laikleştirmiş, sınıfları eğitmiştir. Halk kitlelerini laikleştirmemiştir. Dini törenleri bir dereceye kadar kısıtlamıştır. Yine de, Anadolu'nun camileri hiç boşalmamıştır. Günümüzde de batıdan, İstanbul'dan, doğuya kadar bütün camileri dopdolu buldum. Demokrat Parti, seçim için din özgürlüğünü istismar etmiş ve İslam ibadetleri üzerinde pek çok kısıtlama kaldırmıştır. Ezan tekrar Arapça okunmaya başlanmış; okullara din dersleri konmuş, radyolarda dini yayınlar yapılmış; dini metinler Arapça yayınlanmış, camilerin dışında serbestçe satılmıştır. Kore'deki Türk orduları İslam adına savaşmış, savaşa gitmeden önce ibadetlere katılmış ve yetkililer de savaşta (En azından savaş resimlerinde) askerlerin Kur'an taşımaya izin vermiştir. İşte bu yeni özgürlük, fanatizmin hortlamasına neden olmuş; bir derviş tarikati olan Tıcaniyye'nin, yurt dışındaki Komünist unsurların da desteğiyle Ankara'daki ve diğer şehirlerdeki Atatürk heykellerini yıkmasına yol açmıştır. Ama kamuoyunun tepkisiyle karşılaşmışlar ve devlet tarafından sert bir tutumla yargılanmışlardır. Dini hareket Türkiye'nin geleceğinde de bir tehlike oluşturabilir. Şu an için bu tehlike Anadolu Türklerin ılımlı tavrıyla kısıtlanmıştır.

...

Astropikal bir bolluğun manzarayı süslediği Rize'de coşkulu bir adamla tanıştım. Konsolosun bir arkadaşıydı ve devletin çay fabrikasını işletiyordu. Yanık tenli, iri yarı, gözlerinin içi gülen bir adamdı. Elimi sıkıca kapıp güldü. Yüksek sesle geleneksel bir hoş geldin faslını

daki gibi sıradan bir gülüş değildi bu, daha çok mutlu olan ve neden mutlu olduğunu da bilen bir adamın derin, sıcak bir kahkahasıydı. İşte Rize'ye gelmiştim. Gelerek de iyi etmiştim. Tabii ki bir süre burada kalacaktım. Ama hayır: en fazla bir gün kalabilirdim. Trabzon'da çok oyalanmışım. Tekrar güldü. Hayır olamaz. Daha fazla kalacaktım. Bundan hiç şüphesi yoktu.

"Rize," dedi, "bir cennettir. Sana her yerini gezdireceğim, her yerini." Ben doğuya doğru gittikçe insanların doğası ve ülkenin ekonomisi de değişiyordu. Yunan çemberinden çıkıyor, Rusya çemberine giriyordum. Trabzon çevresindeki insanların damarlarında Yunan kanı var. Rize çevresiyse Lazlarla, Gürcü Türklerinden güçlü bir ırkla karışmış. Asım, yankılanan bir kahkahayla Lazların; Pazar'da, yaklaşık 50 km doğuda başladığına karşı çıktı. Aslında oradaki köylerde Lazistan'ın Mingrel lehçesini konuşmaktalar hala. Ama ayıncı bir çizgi belirlemek birilerini gücendirmek olur. Rize halkı, günümüzün sadık Türkleri, yapılarındaki enerji ve girişim ruhuyla tanınmaktadır. Lazlar Xenophon'un ordusunu bozguna uğratan Kolhi ırkından geliyor olabilirler. Geçmişte padişahın işine az yaramış olan, bağımsız bir ırktırlar. Ama savaşçı mizaçları Rusları körfezde tutmaya yaramıştır. Monteith, Laz ırkını, 'Küçük Asya'daki en cesur savaşçılar....ancak asla sona ermeyen kan davalarıyla kıskırılan kanunsuz bir çete' olarak tanımlamaktadır. Sandwith, Lazların içgüdüsel çocuk kaçırma eğiliminden, av köpeğinin doğasında olan avlanma yeteneği olarak söz etmektedir. Kendisinin de favori sporu olan köle avlarını da tüm detaylarıyla anlatmaktadır. Günümüzde Lazlar bu kargaşadan sıyrılmışlardır ama gidip-alma özelliklerini yitirmemişlerdir. Askerden çok denizcilerler: Haliç'te kendi alanlarında yaşayan ve tüm dünyada kendi gemileri aracılığıyla ticaret yapan maceracı deniz insanları, dik kafalı iş adamlarıdır Lazlar. Aynı zamanda iyi birer inşaatçı, halıcı, fırıncı kısıcası her işin içsisidirler.

RUSYA ÇEMBERİ

1. Dünya Savaşına ve sonralarına kadar Rize çevresindeki bu insanlar ekonomik olarak Rusya'ya yönelmişlerdi. Cennete benzerliğine rağmen bu dağlık bölge üretken ve kuvvetli halka pek bir şey sunamıyordu. O nedenle Rize'deki çocuklar babalarını ya da abilerini pek nadir görebilmekteydiler. Batum'a meyve ve tarla ürünlerinin ticaretini yapmanın yanı sıra fabrikalarda işçi ya da fırıncı, balıkçı olarak çalışmak üzere Rusya'ya da göç etmişlerdir. Bazıları buraya yerleşmiş, pek çoğu da servetini oluşturduktan sonra evine dönmüştür. Köylüler bu dönemi "Rize'nin altın çağı" olarak adlandırıyor. Rusya ihtilali bu dönemi sona erdirmiş ve Lazlar da grup halinde Türkiye'ye dönmeye başlamış. Bunu da pazar yokluğundan Rize'nin meyvelerinin ağaçlar üzerinde çürüdüğü, gençlerin işsizlikten canlılığını yitirdiği karanlık bir dönem izlemiş.

Ama şimdi 'elmas çağ' görünmeye başladı diyorlar. Elmas çağın müjdecisi Asım Zihnioğlu olmuş, Türk tarımının müjdesini, çay müjdesini vererek. 1930'larda, Ruslar astropikal bir nemde yoğunlaşıp dağlara uzanan, Karadeniz sahilinin bu korunaklı köşesinin havasının çay yetiştirmeye uygun olduğunu fark etmiş. Eğer Ruslar bunu yapabiliyorlarsa Türkler neden yapamamış ki? Asım, çay yetiştirme yöntemlerini öğrenmesi için Seylan ve Darjeeling'e gönderilmiş. 2. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Rize'de pilot bir çay bahçesi yaratmış devlete ait. Plan başanıza ulaşmış. Haftada üç gün yağan yaz yağmuru çayı sulamış; kışın yağan kar da rüzgar ve buz olmayınca çayı toprakta sıcak tutmuş. Köylünün ekonomisi devrim yaşamış. Bugün Rize çevresinde on bin aile, devletin verdiği tohum, tavsiyeler ve Asım'ın fabrikasında garanti pazar imkanıyla oldukça karlı bir şekilde çay üretiyor. Gelecek yıl beş bin ailenin daha katılması bekleniyor çay üretimine. Türklerin içtiği çayın beşte birini onlar üretiyor. Asım, belki de on beş yıl daha çay üretimine devam ettiler mi, üretim fazlasının

ihraç edileceğini; hatta en başından beri inandığı gibi, bir gün Türklerin tamamının artık kahve değil, çay içeceğini tahmin ediyor. İşte karşımda çalışmasının bir topluluğun yaşantısını değiştirmesini gözlemleyen, ekonomi çağının ekonomi misyoneri duruyordu. Cennete refahı getirmişti. Hiç şüphe yok ki, bu yüzyılın insanı olarak mutluydu.

Avrupalı bir tarzda giyinen eşinin eşliğinde yavaş yavaş tepeye, fidanlığa yürüdük. Yani Rize'ye kurtuluşu getiren bahçeye yürüdük. Rüzgarlı yol, temiz taşlarla kaplıydı. Dağdan akan nehrin kollarının akışı için yolda kanallar açılmıştı, Kanalin kenarları düzgün, parlak taşlardan yapılmıştı. Belli ki Rize halkı, zanaatkardı. Huzurlu bahçelerinin içindeki yarı ahşap evlerinden, sadece radyo sesi değil, akordeon ve ince telli bir çalgı sesi yükseliyordu. Bir bahçe kapısının ardında, bir askerle neşeli, çılgın biri dans ederek öğleden sonranın tadını çıkarıyordu. Rize'nin insanları müzisyendi, dansçıydı. Kuyunun ardında çömelmiş yaşlı bir kadın, Asım'ın eşinin cazibesi üzerine doğaçlama bir şiir okuyuverdi. Rize'nin insanları şairdi.

Aynı zamanda bahçıvandılar da. Gezindikleri fidanlık, ılıman iklimle astropikal iklimin bitkileriyle doluydu. Portakal, limon, seftali, elma, vişne, asma, incir ağaçlarıyla dolu bahçeler mısır tarlalarına, tatlı İspanyol kestanesi ağaçlarıyla dolu ormanlara uzanmaktaydı. Hurma ağaçları sarmaşık güllerinin üzerini kaplıyor; böğürtlen çalları limonlara kadar uzanıyor, ve çayların anası 'kamelya' oturduğumuz yerin önünde çiçek açmış duruyordu. Aşağıda, akşam güneşinin altındaki beyaz ve yorgun Rize şehri, sahilin uzun, yeşil kıvrımı boyunca kıvrılıyordu. Ufuk çizgisinin bile bitirmediği, dingin, rüzgarsız deniz uzaklara uzanıyor, bir balıkçı teknesi kanatsız bir uçağı andırıyordu. Teknenin dumanı da bir bulut gibi görünüyordu gökyüzünde. Set çekilmiş bahçelerin, unutulmuş Bizans kalesinin ardında, yaşlı adamların sakallarına benzeyen çallardan yapılmış çitlerle Gürcü malikaneleri kadar

geniş bağ evlerinin arasında meraların 'arasındaki yollar gibi bir yol uzanıyordu. Karşıda, ağaçların arasında mum gibi bembeyaz bir minare görünüyordu. Üzerimizde ağaçların tepelerinde huysuz kargalar uçuyor, tarlaların efendileri kırlangıçlar, tarlalara yakın bir yerde dönüyor, süzülüyordu. Asım, Rize'nin güzelliği karşısında, hala şaşırırımı gibi hayretini ifade etti.

Yanımızda Ankara Üniversitesi'nin tarım bölümünden öğrenciler de vardı. Özgürlük derecelerine rağmen kadınlar geleneğin zoruyla ayrı bir yerde, Asım'ın eşiyle oturmuşlar; genç adamlar da bize katılmış, Türkiye'nin tarımsal gelişimi konusunda hararetili bir tartışmaya dalmışlardı. Asım, doktrinlerini açıkladı: Fındığı aşılamaıyla, Rize'nin ürününün nasıl katlanabileceğini, meyvelerin ıslahını, dokumayla en iyi ketenin nasıl elde edilebileceğini, bunların tarımsal sanayi yoluyla yurt dışına nasıl dağıtılacağını, meyve ve sebzelerin konserve yapılışını, meyve sulannın şişelenişini, reçellerin kavanozlara doluşunu anlattı.

"100.000 sterlinlik bir sermayeyle" dedi, "Rize'ye bir servet yaratabilirdim."

Onlar konuşurken güneş, seyircisi olmadan battı, deniz koca bir siyah inci gibi karardı. Bunlar günümüzün Genç Türkleriydi: bilim adamlarından, ekonomistlerden, doktorlardan, mühendislerden oluşan bir nesil. 1909'un Genç Türkler'i siyasetçiydi, Eski Türkler, atalarnysa askerdi. Bir gün sanatçılardan ve yazarlardan oluşan yeni bir nesil de olabiliirdi ama henüz değil. Gençliğe ekonomik çevre şekil veriyordu. Tarım, kültürden önce gelmeliydi.

Asım ve eşi beni akşam yemeğine, evlerine götürmekte ısrar ettiler. Sıra dışı bir davetti bu, Türkler doğaları gereği misafirperver olsalar bile yabancıları evlerine davet etmezler. Bu isteksizlikleri, kısmen kadınların ayrı bir köşeye çekilmesinden, kısmen de evlerinin misafirlerine uygun olmadığı düşüncesiyle çekinmelerinden kaynaklanır.

Asım'ın evi, sade döşenmiş, temiz bir evdi. Duvarlarda aile fotoğrafları, duvarların önünde hasır sandalyeler, üzerine kilim atılı bir ya da iki divan vardı. Ne tantanalı, gereksiz bir merasim havası vardı, ne de genelde doğu mutfağında oluşan aşın doyum hissi. Türkler, İngilizler gibi doğaları gereği gayr-ı resmi, evcil insanlar. Akşam yemeği öncesinde, hanım eliyle (güzel kokusu nedeniyle Türkçe'de bu bitkiye hanım eli adı verilmiş) kaplı verandada oturup, Atatürk'ün üzüm bağlarından üretilmiş, Asım'ın gururla sunduğu şarabı içtik. Çocuklar da Türk çocukları gibi uslu çocuklardı. Biz annelerinin, hepsi de tereyağı ile zenginleştirilmiş, bol domatesli patlıcanını, fasulye ve pilavını yiyorken onlar da bizle oturdu. Yaşlı bir hizmetçi kadın -kırkını yeni yeni geçmiş olabileceği için Türk standartlarına göre yaşlı- servis yapıyordu yemekleri. Şakacı bir pırıltı vardı gözlerinde. Kısırmış, ama bu şanssızlığı için yararlı bir çare bulabilmiş. Kocasını kendi isteğiyle başka bir kadın almaya teşvik etmiş, kocasının o kadından üç çocuğu olmuş. Şimdi de o bakıyormuş çocuklara. İki kadın arasındaki ilişki de çok uyumluymuş. İslam'ın gözünde, adam ikisiyle de evliymiş ama devlet tabii ki sadece ilk eşini tanımış. Bu da onu evin reisi ve hatta görünüşe göre çocukların annesi yapmış. Bu şekilde hem itibarlarını korumuşlar hem de kocası kısmetinden yana mutlu olmuş. Çok eşlilik, kadınların doğum işçisi olarak görüldüğü köylerde kolay kolay bitmiyor.

...

Asım haklı çıktı, Rize'de birkaç gün kalıp buranın duru güzelliğinin tadını çıkardım. Ertesi sabah, temiz beyaz plajda kilometrelerce yürüdüm, kumların üzerinde güneşlendim, sıg yerlerde denize girdim. Hemen hemen her zaman yalnızdım, birbirlerine su sıçratan birkaç çocuk ya da yıkanmaya gelen bir adam dışında. Güneşlenme inceliği Anadolu köylüsüne hala çok uzak. Deniz pencere camı gibiydi, balık-

çı tekneleri denizin üzerinde uyuyan sinekler gibi görünüyordu. Yemyeşil çimenler çakıllara uzanıyor, kaliteli keten şeritler güneşte bembeyaz parlıyordu. Karadeniz'in keten ipliğinden dokunmuş Kolhilerin keteninin Mısır'daki gibi dokunduğunu naklediyor Herodot. Bu yüzyıla kadar Arap ve Amerika pazarında bu keten lüks olarak fiyatlandırılmış. Türkler de bu ürünü ve ihracatı tasarlasaydılar yine öyle olurdu.

Acıkmaya başlayarak giyinip köye yürüdüm. Köyde, ekmek, salatalık, yumurta ve bir kavun aldım. Bunları bir kafenin serinliğinde oturup ödünç aldığım bir çakı yardımıyla kesip yedim. Sağlam mobilyaları, nesillerdir insanların kalçaları ve dirsekleri parlatmıştı. Mobilyalara 18. yüzyıllar pubları havasında şekil verilmişti. Bağdaş kurup oturulabilecek kadar geniş bir bankta, yaşlı bir dede bağdaş kurmuş, sessiz sakin oturuyor; saatinin zinciriyle oynuyor, denizin yumuşacık sesini ve çocukların mırıltılarını dinliyor, ancak tesadüfen bir kamyonun geçişiyle kargaşaya dahil oluyordu. Öğleden sonra sıcakta, Rize'ye dönerken bir ıhlamur ağacı gölgesindeki tulumbanın yanında oturup dinlendim. Güneş dağların tepesinden dökülüyor, ağaçların uçlarını fosforlu alevlere gömüyor, ağaçların altına da derin gölgeler bırakıyordu.

Akşam, terden ve tuzdan yapış yapış olmuş bir şekilde, oradaki Türk hamamını ziyaret ettim. Burada, 1.50 uzunluğunda, simsiyah vahşi gözleri, başçavuş bıyıkları, güreşçi kasları ve maymunun sırtını andıran sırtıyla tıknaz bir köylü üzerime çöktü, elindeki sert keseyle beni yaklaşık üç kere kazıdı. Üzerimdeki kirler kabarıncı o beni iyice yoğurdu, neredeyse etlerimi kopardı sonra beni bir güzel köpükleyip kenara çekti. Çocukluğumdan beri ilk kez temizlendiğimi hissettim. Banyo sonrasında koca bir tabak kebab yiyip, bir şişe şarap içtim. Sonra da yorgun argın yatağıma uzandım.

Bu Anadolulı otellerinde ilk kalışımı. Caddeden itibaren pek de davetkar olmayan bir merdiven bizi bir kafenin üzerine, ikinci kata çı-

karıyordu. Burada birkaç yatak odası vardı sadece, her birinde de birkaç yatak. Çünkü Anadolu otellerinin müşterileri sadece bir yatak talep eder, bir oda değil. Ama ekstra bir parayla bir tahta üç kuş vurmuştum; kendime ait bir odam, iki yatağım, masa ve sandalyem olmuştu. Masa bir lüksü ve masa talebi nadiren karşılanırdı. Kahvaltı genelde, sandalyenin üzerinde sunulurdu. Bu otel temizdi, o kadar temizdi ki lavaboda kullanılan dezenfektanın buharı, göz yaşartıcı bomba gibi odaya nüfuz ediyordu. Her sabah, açık pencerelerimden birinden içeri süzülen ve kendini hırpalarcasına tavandan çıkmaya çalışan bir kırlangıç tarafından uyandırılıyordum. Bu yabancı ortamdan kaçmak için, bu tarlaların üzerindeki kırlangıçlarda hayran olduğum alçaktan uçuş tekniğini kullanmalıydı. Pencere ardına kadar açıktı. Ama bu kez çıkmıyordu bu kırlangıç, kolayca su yüzüne çıkmak yerine suyun altında çabalaşıp duran insanlar gibiydi. Kırlangıç nesline duyduğum saygının azaldığını hissettim. Sonunda kuş, tepede delik bir pencereden tesadüfen çıkıverdi.

Caddede hasır şapkalı, boncuk boncuk gözleri, fare gibi bir burunu olan, muhabbet tellalı gibi sallana sallana yürüyen bir adam izliyordu beni. Ondan kurtulmaya çalıştıysam da başarılı olamadım. Sonunda bana yaklaşıp şapkasını çıkardı. Anlaşılan Asım Bey'in emrinde bir görevliydi ve beni Asım Bey'in ofisine götürmesi söylenmişti. Ofiste bir süre oturup Asım Bey'in gelmesini beklerken tarlalardan ailenin çayını satmaya gelen kadınları izledim. Sırtlarında neredeyse boyları kadar, ağzına kadar yeşil yeşil çayla dolu küfeleri taşıyorlardı. Uzun elbiseleri, mavili, kırmızılı baş örtüleriyle Rize'ye bayraklarla süslü bir şehir havası veriyorlardı. Hem yağmura hem güneşe gelişigüzel açılan siyah şemsiyeler de son bir hayal izlenimi veriyordu. Marangozların atölyelerinde Rize'nin meşhur dolaplarına, beşiklerine, tahta kaşıklarına, bahçıvan bellerine ve çıkırılarına şekil veren çekiçler oynak bir dans havası çalıyordu sanki.

Fare burunlu adam, benimle sohbet etmeye çalıştı ama ne yazık ki pek başarılı olamadı benim Türkçem hala temel düzeyde olduğu için.

"Çocuğun var mı?"

"Hayır, burası çok sıcak."

"Mesleğin nedir?"

"Teşekkürler. İçecek bir şey istemiyorum."

Boncuk boncuk gözleriyle, hiçbir tebessüm izi olmadan bana baktı sonra aniden sırtına hızla vurup koca bir kahkaha patlattı. Asık suratlı, siyah ceketli eli çantalı bir adamla konuşmaya başladı. Uzun ince, gözlüklü adam kocaman Adem elması ve öne doğru fırlamış gümüş dişile Dickens romanlarından fırlayan pejmürde kılıklı yaşlı memurlara benziyordu. Asım Bey yanıma geldi ve çitlerle çevrili çay tarlalarından, bahçelerden uzaklaştık arabayla. Bu bölgede yollar yavaşça açılıyor, iç tarafları denize bağlıyor ve köy halkını yüzyıllardır süren inzivasından kurtarıyordu.

Bu inziva sayesinde, Karadeniz dağlarında ırksal farklılıklar süre gelmiş. Bunun bir örneği de Hemşin kabilesi. Sanşın ve açık tenli oldukları için ne Moğol ırkının ne de esmer Anadolu insanının özelliklerini yansıtıyorlar. Türkler, işgal ettikleri yerlerin halklarıyla karışmadan önce kendilerinin de dış görünüşünün böyle olduğunu düşünmekten hoşlanıyor. Yaşlı bir Türk bir gün bana, bir Antalyalının çok uzun, beyaz tenli ve kendi iddiasına göre saf Türk bir gelin aldığını anlatmıştı. Gün boyu köyün atlıları birinci katın penceresinden gelini görmek için evin önünde gidip gelmişler. Böyle bir güzelin Çerkez değil Türk olduğu fikriyle coşarak. O nedenle Türkler şu an Bulgaristan'dan Rusların baskısıyla çıkanlar mültecilerin Türkiye'ye akın etmesini de memnuniyetle karşılıyor. Çünkü mülteciler de beyaz tenli ve Türkler de kaliteli Türk ırkının bundan yararlanacağını düşünmeyi seviyor.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Yolun kenarındaki bir köylü bize el salladı, Asım Bey de kamyonu onun evinin önünde durdurdu. Köylü meyve ağaçlarının altında bir masa kurdu bize. Masaya kahve, fındık ve taze olgun erik getirdi. Diğ̈er köylüler gibi onunda burada birkaç dönümlük meyve bahçesi, ağaçlık arazisi ve ekilebilir toprağı vardı ve bunlarla yedi kişilik bir aileyi geçindirmek zorundaydı. Süt ve tereyağı sağlayan iki ineğı vardı. Kendi sebzelerini kendi yetiştiriyordu, ihtiyaçlarının yarısını mısır karşılıyordu. Mısır hem ailesinin ekmeğini hem de ineklerinin yemini sağlıyordu. Temel giderleri aylık 10 kilo et için bir 10 lira, bir o kadar da mısır için olmak üzere yıllık 35 sterlini buluyordu. Çayın gelişinden önceki hayatı zordu, aslında ilk başta çay yetiştirmeyi inatla reddetmişti. İhtiyacının kalanını, yılda birkaç ay İstanbul'da balıkçılık yaparak karşılıyordu (Hala da yapıyordu bunu). Ama şimdi çay yetiştiriyordu, her yıl kilosu 15 liraya 500 kilo çay satıyordu (yılda 100 sterlin den fazla) ve durumu iyiydi. Dahası dağlara, ağaçsız yaylalara uzanan araba yolları ürünlerine yeni pazarlar açıyor, kamyonlar ürünlerini kapısından alıyordu.

Biz konuşurken aramıza bir denizci katıldı: o daha şanssızdı çünkü onun arazisi yoktu ve denize gitmek zorundaydı. Caddede boyunca kadınlar kasabadan dönüyorlardı. Çay küfeleri boştu şimdi. Belki içlerinde bir paket tuz ya da şeker, bir çocuk için şort, dokunmuş, kırmızı, mavi boyanmış bir parça pamuklu bez vardı. Kadınların işi bir hayli ağırdı; erkekler toprağı hazırlayıp ekerken, kadınlar ürünü toplayıp satmaktan, aynı zamanda sebzelerin, sığırların bakımından ve dokumadan sorumluydu. Hiçbir köy erkeğı yük taşımadığından kadınlar yük hayvanları gibiydi, ama neşeliydiler. İslam'ın pek çok yasağından uzak yaşıyor evde saygı görüyor ve köyde erkeklerle danslara, eğlencelere katılıyorlardı.

RUSYA ÇEMBERİ

Başka bir çay fabrikasının inşa edildiği Gündoğdu köyüne gidiyorduk. Köyü inceledikten sonra bir kahveye oturduk ve köylüler çevirdi etrafımızı. Asım'la toprak işlerini konuşuyorlardı ama sonra konuyu daha uluslararası sorunlara getirdiler. 160 km kadar uzaktaki Rusya bu insanların akıllarından çok da uzakta değildi. Kimileri geçmişte Rusya'da yaşamıştı, hatta aralarında açık tenli Kafkaslılar da vardı. Çizgili, parlak gözlü, kızıl sakallı bir adam Rostov-on-Don'da ve diğer şehirlerde yirmi beş yıl kadar fırıncılık yapmıştı. Türk olsun, Rus olsun insanların istediğini yapmakta özgür olduğu, 'Nikola'nın, çarlığın mutlu günlerinden söz ettiler.

"Rusya," dedi, "mutluydu o zaman."

"Ya şimdi?"

"Artık değil. Şu Stalin, hırsız."

Biykıllı ve uzamış sakallı başka bir adam da kavıdı ona. O da 1. Dünya Savaşı'ndan önce Minsk'te bir tren yolu fabrikasında çalışmış ve Rus bir kadınla evlenmişti. Komünist rejimle birlikte şartlar değişmişti. Daha az para kazanıyor, devlet adına çalışıyordu. Ya Rusya'ya boyun eğmesi ya da bir ay içinde ülkeyi terk etmesi söylenmişti. O da niceleri gibi Rusya'yı terk edip Türkiye'ye dönmüştü. Erkek kardeşi hala Rusya'daydı. O günden sonra ondan hiç haber alamamıştı. Tözer da 1870'lerde aynı nedenlerden kaynaklanan benzer bir göçten söz etmektedir.

Dört nesilde dört Rus işgali hatırladıkları ve Rusya'yı Avrupalıların genelinden daha iyi tanıdıkları için, bu köylüler artık uluslararası düzeyde düşünüyorlardı. Beni, hala muallakta olan Türkiye'nin Atlantik Paktı'na alınması, Kore Savaşı'nın gelişimi gibi konularda sorguladılar. Soruları araştırmacı ve gerçekçiydi. "Ordumuz Avrupa'nın en güçlü ordusu değil mi?...Fransız ordusu nasıl bizimki kadar iyi olabilir?...Amerikalılar neden Chiang Kai-shek'e yardım etmiyor?...Orta-

da gerçekten bir atom bombası var mı?...Varsa ABD neden şimdi Moskova'ya atmıyor bu bombayı?" ABD'den, Birleşmiş Avrupa'dan, 'özgürlük aşığı insanlar'dan öyle inançla bahsettiler ki şüpheli Batılılar için utanç verici bir durumdu bu.

Bu sözcükler onlara göre boş sözler, özelemler değil; dünyanın kurtuluşunun bağlı olduğu somut kavramlardı. Onlara şimdi oğullarının kapının eşiğinde değil, Kore'de düşmana karşı savaşıyor olması mantıklı görünüyordu. İşte bu Anadolu köylüsünün ezeli zeka niteliğidir. Birkaç bin yıldır, büyük göçlerin, büyük medeniyetlerin yolunda yaşamış; nesillerine ve nesillerinin niteliğine katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı yöneticileri onlardan vergi almış ama onları Rusya köylüsü gibi köleleştirmemişti. İmparatorluk ordusunda asker olarak dünyayı görmüşler ve bakış açısı kazanmışlardı. Atatürk içlerine bir korku yerleştirmiş ama aynı zamanda kendine saygıyı da yerleştirmişti ve bu da onlara Türk olmanın bir şeyler demek olduğunu hissettiriyordu.

İki yıl kadar önce, insanlar kasabalardan köylüyle konuşmaya gelmişti. Çağdaş bir eğitim almış, çağdaş bir siyasi partiyi, Demokratları temsil eden insanlar gelmişti köylüye. Seçimler olacaktı, bu adamlar köylüyü ilk kez istediği gibi oy kullanabileceği konusunda rahatlatmış. Köylü şüpheliydi. Eğer Kaymakamını, Valisini, Polis müdürünü gücendirirse başına gelecekleri iyi biliyordu. Dört yıl önce iki partili seçimler yapılmıştı ama köylü büyük insanlar tarafından kontrol ediliyordu. O nedenle çok az insan Atatürk'ün halk partisine oy vermemeye cüret ediyordu. Bu kez böylesi bir kontrol söz konusu olamayacaktı. Gizli oy yapılacaktı, ama sayım, bağımsız yargı kontrolünde açık olacaktı. İşte köylü sonunda durumu fark etti. Demokrat Parti lehine kullandılar oylarını, yalnızca otoriteye küçük çapta da olsa baş kaldırmak için. Sonuç, ülkenin tamamında Demokratların kazandığı kansız bir devrim oldu. Kahvelerdeki atmosfer bir gecede değişti. Bu yeni at-

mosferde herkes düşündüğünü, hissettiğini, sonuçlarını düşünmeden dile getiriyordu. Demokrat Parti milletvekillerinden biri, bunu 'Hyde Park atmosferi' olarak tanımlamıştı. Akşamları kahvelerde Türk müziği sustuğunda bu köylülerin radyonun etrafına toplanıp, yüzlerce km ötedeki Ankara'dan yükselen sesi ciddi bir sessizlik içinde dinlediğini görmüştüm. Bu ses hükümetin propagandasını yapmıyor, dış işleri ya da meclisin o günkü faaliyetleri konusunda gayri resmi bir konuşma gerçekleştiriyor; bütçe, yol yapımı programları, yeni okul ihtiyacı ya da yeni orman koruma yasası konularını tarafsızca ele alıyordu. Sonra da ters bir şekilde kendi aralarında bu sorunları tartışıyorlardı. Burada demokrasiye ait bir şeyler vardı.

Radyo programları daha farklı olmalıyken, Rusya Karadeniz'in bulutlarının ve fırtınalarının göbeğinde karanlık gibi çökmüştü. Batum'dan gelen Türklerin sınıra girince Sovyet unsurları tarafından fark edildiğini, etraflarının sivil polis tarafından sarıldığını ve Rusya'dan kasten kaçan mülteciler olduklarını söyleyip teslim olan Türklerin öykülerini duymuştum. Ay ışığı altında bir akşam, bir ses ve öfke patlak vermiş, sahile doğru parıldayan ışıklar altında Türk kara sularının hemen ötesinde 3 Rus torpidosunun sesi duyulmuş. Kısa süre içinde Türk kuvvetleri hem karadan hem denizden bir manevrayla deniz yoluyla bir işgali gerçekleştirmiş. Ama 'saldırganlar' çıkarma gemisinden kıyıya iner inmez, 'savunma tarafı', tüm gaddarlığıyla gerçekten kayıp vermekten korkarak ateş kes istemiş. İşte bu Türklerin ezeli düşmanlarıyla karşı karşıya kaldığı savaş ruhudur.

Türkler aynı zamanda sembolik olarak dansla da karşı karşıya kalmış. Bir akşam, Asım Bey çay fabrikasına Karadeniz danslarını sergilemeleri için bir grup işçiyi davet etmişti. Erkekler bacakları saran pantolonlar, botlar, gömlekler giyiyor, kuşak takıyordu. Onlara erik ağacının tahtasından yapılmış, telli kemençeler eşlik ediyordu. Sıralı

bir şekilde ya da yarım ay biçiminde el ele omuz omuza dans ediyorlardı. Ayaklar müziğin gergin ritimlerine uygun bir şekilde yanıt verip yere sürekli vuruşlarda bulunurken vücut ve dizler dik duruyordu. Bir anda kaslar rahatlıyor, vücut çömeliyor, bacaklar da Rus atlayışları ve ayak vuruşlarındaki gibi öne çıkıyordu. Dans bir noktada zirveye tırmanıyor gibi görünüyor, ama ani bir oto disiplinle dansçılar dimdik kalıyor, kolları bacakları yine dimdik duruyor, artan bir hızla sağa sola vuruşları tekrarlıyordu. Sonra ortadaki lider, titreme gibi bir figür yapıyor ve dans beklenmedik bir şekilde sona eriyordu.

Her dans, ellerin ve ayakların daha az ya da çok hareketiyle ve de tempo değişiklikleriyle birbirine benzemekteydi. Kemençe yerini üç dört notalık nameleri hızlı ve monoton bir vuruşla tekrar eden akordeona bıraktı. Müzikte figürler gergin bir kontrole tabiydi, hareket savaşta gibi yaklaşan bir krizde kullanılmak üzere kısıtlı kullanılıyordu. Sinirler gerilmişti; notalar, adımlar, dizginlenen ancak habire hamle yapan dört nala koşan bir at gibi arttıkça gerilim de tırmandı. Sonra dansçılar tek bir bağırışla sessizliği bozdular. Dans bitmişti, savaş başlayacaktı.

...

Ne yazık! Kuğuların diyanna, 'gemiler için en uzun yola', Phasis nehrine giden Jason'un ayak izlerini izleyemedim. Aramızda, Argonotların tüm denemelere rağmen bilemedikleri bir engel: demir bir perde mevcuttu. Belki de büyük bir kayıp değildi bu. Bryce, buranın zehirli bataklıklarının gerçekten Jason'un ejderhası olduğuna dair bir tezden bahsediyor. Bu bataklıkları yetenekli bir Yunan mühendis kurutmuş ve bunun için Kral Aeti'den parasını bile almamış. Phasis nehrinin ağzı, Batum'un ilerisinde Poti'de kalıyor. Ben Türklerin son liman şehri Hopa'dan öteye gidemedim. O da Poti'den yaklaşık 50 km gerideydi.

Biz ilerledikçe yol daha da çetinleşti, tekneler yan devrik bir vaziyette karaya çekilmişti, sanki yapılan kanalı küçümser gibiydiler. Kanal, 1. Dünya Savaşı'ndan önce Ruslar tarafından yapılmış. Tahta köprülerin yerini şimdi Amerikan çeliğinden yapılan köprüler alıyordu. Yeniden yapılanma aşamasındaki küçük bir liman olan Pazar'da, Laz bir tütün tüccarı, otobüsü karşılayıp beni deniz kıyısında yıkık dö-kük bir restorana götürdü. Uzun, yeşil kılçıklı kalkan balığı yedik. Curzon bu balık için 'En tecrübeli gurmenin dikkatine değen balık' diyor. (Sadece bu balığı yemek için bütün bu yolu gelmeye değmese de) 17. yüzyıl gezgini Evliya Çelebi de 'Bu balığı yiyen kadınlar çocuk sahibi olabiliyor' diyor. Ev sahibim, bana Bay Churchill'in sağlığını sorduktan sonra Bay Eden'in evliliğinin dağılışıyla ilgilendi. De'on'un yollarına benzeyen yollardan içerilere, gerilere doğru ilerledik. Sonra yine dik, ormanlık sahile geri döndük. Sonunda, dağların etrafında dönüp dolandıktan sonra önümüzde sis içinde yeşil bir burun gözüktü. Onun da ötesinde daha uzun, daha gri bir burunun silueti belirdi.

Suskun taksi şoförümüz ani bir hareketle şapkasının ucunu çekiş-tirip konuştu:

"Sovyet Rusya!"

Yolcular da kaba bir dil ve aşağılamayla kanşık tonlarla korolar halinde bağırdılar: "Sovyet Rusya!"

Hala görüş alanından uzakta olan Batum, Plymouth gibi, Cornish sahillerinden biri gibi her hangi bir yerin ucu gibi değil de, arkasında bir kıta saklarcasına uzanıyordu.

Son bir burna gizlenmiş Hopa, deniz üzerindeki bir yoldan biraz daha büyük bir kara parçasıydı. Hopa'da birkaç Laz tüccar bütün gün gelen kamyonları izleyerek bozuk akasyaların altında oturuyorlardı. Asım Bey onlardan birine, Ruhi'ye iletmem için, onun neslinin hala kullandığı Arap dilinde bir mektup vermişti bana. Ruhi'yi akasyaların

altında Hopa'yı izleyen gruba katılmışken buldum. Hopa'nın dükkanları tahtadandı, duş kabinlerinden az biraz büyüktü. Birkaç sağlam bina daha vardı Hopa'da. Daha çok üst katlarında kendilerine Palas Otel diyen oteller olan kahveler, lokantalar. Önünde kafaları tıraşlı askerlerin beklediği bir garnizon binası, modern bir Devlet dairesi, Gümrük binası ve bir iskele mevcuttu Hopa'da. Hepsi buydu. Bir dahaki savaşta alacağı hali gözümde canlandırdım. Sollum ya da Mersa Matruh gibi yıkılmış, üzerinde yabancı askerlerin gezindiği, eskiden güzel olan ama artık olmayan bir yer geldi gözümün önüne.

Rize'nin neşeli havası burada yoktu. Hopa'nın erkeklerinin standartları da değişmişti. Osmanlı İmparatorluğu zamanındakinin aksine, ne yazık ki artık sallana sallana yürüyorlardı caddede. Türk pantolonları yünlü, bileklerde daralan ama tam toplanmayan golf pantolonlarına dönüşmüş, bacaklara yapışan külot pantolonlar yerini binici pantolonlarına bırakmış, paçalar spor ayakkabıların içine girmişti. Küçük oğlan çocukları yapraklarla kaplı teneke kutularda soğuk su satıyorlardı. Paçavralar içinde kör bir dilenci boynunda kendisinin ve ailesinin bir fotoğrafıyla Allah diye diye, melodisiz bir Kuran okurken önünde kavun çiğneyen, sıkılmış bir çocuğun uzattığı çubuğun peşi sıra gidiyordu. Cadde geniş, çakıllı bir nehir yatağıyla son buluyor, burada da Ardahan'ın kel tepelerinden gelen keçi sürüleri kendilerini İstanbul'a götürecek gemiyi bekliyordu.

Ruhi, açık gri bir elbise içinde, ifadesiz gözleri, kirli manşetleri ve yan yatmış hasır şapkalı uzun burunlu bir Lazdı. Bana Palas otellerinden birinde bir oda ayarlamıştı. Otelin sundukları arasında bir çift terlik ve elbise fırçası da mevcuttu. Sonra akşam yemeğimizi yedik, bir kadeh rakı ve bir miktar meze eşliğinde: yağlı sarımsaklı balık, kuzu kafası, peynir, soğan, domates, fındık ve armuttu mezemiz. Ruhi ve bize katılan bir arkadaş sadece Türkçe konuşuyordu. Rakının da etki-

RUSYA ÇEMBERİ

siyle, Türkçe kekelemeye başladım. Konuşmamı kahkahalar, kadeh tokuşturmalar izledi: "Kahrolsun Ruslar! Yaşasın Lazlar!" Ruhi ertesi gün beni Artvin'e, oradan da Ardahan'a götürecek bir kamyon buldu. Bütün sabah, durgun denize karşı caddede oturup kamyonu bekledik. Ama tam kamyon kalkacakken karışıklık çıktı. Şoförün yanındaki koltuk bir kadın ve iki çocuk tarafından alınmıştı. Yolculuğumu yarıya kadar ertelemem gerekiyordu kesinlikle. Elbette hayır. Tüm diğer yolcular gibi ben de arkada oturamaz mıydım? Bir yabancidan, İngiliz'den gelen bu öneri hayretle karşılandı ama belli ki onay aldı. Kimse de itibarını kaybetmedi. Kamyon şoförü içtenlikle sırtıma vurdu ve beni köylülerin ve çuvaların arasına çıkardı. Kalabalık güldü ve el salladı. Gaf üzerine gaf yapan Türkçemle, Ruhi'ye "Hoşça kal. Hayır teşekkürler. Hayır, teşekkürler!" dedim.

Sonra rahat rahat çuval yığınlarına yaslanıp Toros dağlarının arasındaki topraklara gitmek üzere yola çıktım.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PONTUS BÖLGELERİ

DOĞU KARADENİZ TOPRAKLARI

İlerleyen günlerde, Kars civarında dolaştım. Şehrin arka tarafında uzun, alçak ve çöl kumu renginde bir yükselti ova boyunca devam ediyor, üzerinden volkanik kayalar fıskırıyor, böylece Kars Nehri'nin dar kıvrımıyla yarı korunaklı bir durum sağlıyordu. Orta Çağ'da Kars, Ermeni Krallığı'nın başkentiydi ve liderleri Tuğrul'un ölümüyle yasa giren Selçuklular tarafından serbest bırakılmıştı. Dikdörtgen şeklindeki kuleleri ve güçlü siyah surlarıyla şimdiki kalesi, belirgin bir biçimde Türk izlerini taşımaktadır. On altıncı yüzyılda Osmanlılar tarafından iki ay içinde, on bin işçi kullanılarak, Sultan 3. Murat dominyonlarını İranlılar ve Gürcüler'e karşı korumak amacıyla yapıldığı söylenmektedir. Ruslar'ın Türkiye'ye yaptığı her saldırıda kuşatılmış, 1807'deki ilki dışında hepsinde düşmüştür. En etkileyici kuşatma Kırım Savaşı sırasında olmuş, İngiliz subayı General Williams – halk arasında genel olarak Veliyams Paşa adıyla bilinirdi – komutasındaki harap Türk Ordusu beş ay boyunca kendisinin iki misli büyüklüğündeki Rus Ordusu'na karşı direnmiş, dolayısıyla Kırım'daki felaketler için güzel bir tescilli oluşturmuştu. Kuşatmadan sonra Ruslar yapının büyük bölümünü yıkmışlardı ama on dokuzuncu yüzyılda tekrar inşa etmişlerdi.

Şimdi unutulmuş bir Türk kahramanının mezarı dışında, bir bölüğü karargahı olarak kullanılmaktadır. Bir pano üzerine, bütün çalışanların vesikalık fotoğrafları yerleştirilmiş, soyadlarının ve hatta alfabenin hala yeni bir oyuncak olarak görüldüğü bu yerde her asker ilginç bir şekilde anılmıştır: Hasan, Mustafa veya Ahmet oğlu Ahmet, Mustafa ya da Hasan gibi. Duvarlarda Türkçe sloganlar vardır: "Ne Mutlu Türk'üm Diyene!... Savaşta Türk, en cesur insandır!" E .li noktalarda rehberim bana Rus askerlerinin zalimliğine ve aptallığına bazı örnekler gösterdi: Türk esirlerin ellerini ve kollarını bağlayarak ölümlerine salladıkları burçlar; bir saldırı sırasında farkına varmayarak kendi ölümlerine atladıkları bir uçurum. Bu uçurumun dibinde, kale

kayasının hemen altında, bir zamanlar Kars Cenneti olarak bilinen yer vardı. Ancak doksanlarda Lynch Kars'ı ziyaret ettiğinde, bir Rus valisi olan General Fadeef tarafından kendi isteğine uygun olarak değiştirilmiş olduğundan, bu Cennet'in yerinde yeller esiyordu. Bugün bu cennette birkaç kavaktan başka bir şey kalmamıştır. Aralarında öncü birliklerin kumandanının karargahı bulunmakta, Fransızca'yı mükemmel konuşan ve gerçekten de onlara benzeyen deneyimli ve yaşlıca, yorgun, zeki, ufak tefek yapılı bir albay, Fransız koloni subaylarının en güzel örneğini oluşturmaktadır.

Opak, kahverengi nehrin boğaza doğru daraldığı yerde sivri kemerli, muhtemelen on yedinci yüzyıldan kalmış bir köprü bulunmakta ve hemen yanında, eski bir Türk hamamının çimen kaplı kubbesi ve tüten bacaları hafifçe suya doğru eğilmektedir. Burada iri yarı, orta yaşlı bir güreşçi, elinde bir torba dolusu sabun ve bir yalak dolusu suyla beni bir güzel patakladıktan sonra, bu da yetmezmiş gibi sırtıma attığı şaplaqla beni suyun içine yuvarladı. Nehrin genişlediği sığlık alanlarda, atlar, sığırlar ve koyunlar akşamları kendi başlarına su içmeye geliyorlardı. Gündüzleri arabalar ve otobüsler aynı şeyi yapıyor, otobüsler yıkanmak için tekerlekleri kaybolana kadar geri geri suyun içine giriyor, atlı arabalar öne doğru yanaşarak atların su içmesine izin veriyordu. Arabalar söz birliği etmişçesine çiçek desenleriyle döşenmişti. Kemikleri çıkmış, cılız atlar, boyunlarındaki boncuk kolyeleriyle yaşlı kadınlara benziyordu.

Eski Kars şehri kalenin kayasını ve nehir kıyısını kucaklar, köprünün etrafını sarardı. Ama artık ondan pek fazla iz kalmamıştı. Hem yeni hem de eski görünen şimdiki Kars şehri, hala savaşın izlerini taşımaktadır; görebildiğim kadarıyla da bütün gezginler bu şehir için aynı yorumları yapmıştır. 1920 yılına kadar bir Ermeni şehri olarak kalan Kars, Türkler tarafından ele geçirildiğinde 1878 yılından beri bu-

PONTUS BÖLGELERİ

rada olan Ruslar'dan ve Ermeniler'den arındırılmış, hepsi kapı dışarı edilmiştir. Bu, 1918 yılında kurulan bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin sonu olmuştur. Türkler, şehri kaçmadan önce Ermeniler'in yaktığını iddia etmektedirler. Doğal bir biçimde, Ermeniler de farklı bir hikaye anlatmaktadırlar.

Kayanın alt tarafında, on birinci yüzyıldan kalma bir Ermeni kilisesi durmaktadır. Bagratid krallarından biri tarafından yaptırılmış olan bu kilise, kare duvarlar tarafından çevrelenmiş bir daire biçimindedir. Ermeni mimarisinin yüksek konik çatı karakterine sahiptir. Bir göbekten çıkan on iki kör kemer, on iki havarinin resimleriyle süslenmiştir. Kilisenin iç kısmı şimdilerde belediyeye ait bir depo gibi kullanılmaktadır. Anahtarı elde etmek için her gün Dick Barton'ı zorladığımda, bunu görebiliyordum. Ama herşeyin Ermeniler'e ait olduğunu kabul etmek yerine, bahaneler uydurup duruyordu. Sonunda vali dönünce huzuruna kabul edildim. Kilise, Selçuklular ya da Osmanlılar zamanında camiye çevrilmişti ama 1878'den sonra Ruslar burayı tekrar restore etmiş, içiniyse düzeltmek yerine daha çok süslemişlerdi. Çoğu Ermeni kilisesinde olduğu gibi, dış tarafı köşeli olmasına karşın içinde dairesel bir yapı vardı. Dışarıda Ruslar'ın abartılı on dokuzuncu yüzyıl tarzıyla inşa ettikleri bir çan ve saat kulesi, Doğu'ya kabul edildiğini gösterircesine stalaktit motiflerle yükseliyordu.

Bana kiliseyi gösteren belediye görevlisi, daha sonra beni bitişikteki an bahçesine götürdü. Burada kahve içip fıstıklı lokum yedik. Kısa boylu, üzgün görünümlü, saçları dökülmüş bir adamdı. Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis'te zengin bir tüccar haline gelmiş, Ruslar'la şeker ve petrole karşılık siğir ve yün alışverişine girmişti. Ama 1930'da bütün parasına, mallarına el konarak kapı dışarı edilmiş, o zamandan beri ailesinden de bir haber alamamıştı. Lenin'den uygun alıntılar yaparak Ruslar hakkında sert konuşuyor, Kars'ta kaldıkları süre içinde

yerle bir ettikleri yirmi beş cami ve bir sarayın yerini işaret ediyordu. O sırada anıları sıkıntı verici bir şekilde başımın üzerinde vızıldamaya başlamışlardı.

“Endişelenme,” dedi, yorgun bir sesle, “sadece sakın kalman yeterli.”

Cesaret edebildiğim ilk fırsatta yerimden kalktım.

Ruslar belki yirmi beş camiyi yok etmişse bile, Türkler birkaç kiliseyi bırakmışlardı. Ahıra dönüştürülmüş bir şapel buldum. Şimdi bu Rus katedrali bir elektrik santrali haline getirilmişti; kolonları kasvet verici bir şekilde simsiyah, ana nefi fiçılarca yağla doldurulmuştu ama dev kapıları hala Haç resimleriyle süslüydü. Yeni Kars şehrinin merkezini işaretleyen yapı, dikdörtgen bir plan üzerine neo-klasik bir anlayışla siyah taşlar kullanılarak Ruslar tarafından yapılmıştı. Türkler bu binaları restore etmek yerine kendi beyaz hükümet binalarını modern Almanya’dan ödünç aldıkları bir tarzla dikmeyi tercih etmişlerdi.

Kars’ın sokakları, trafiğine göre fazla genişti. Ancak bir pazarnın ve askeriye’nin canlılığı her tarafından belli oluyor, yerli yapım eyerlerin, halıların ve mücevherlerin yanında batı ürünü malların satıldığı dükkanlar her yanda karşıma çıkıyordu. Ancak, bir kuyumcu olarak Türk, Ermeni’nin el ustalığından yoksundur. Satıcılık konusunda da onlar kadar iyi değillerdir. Gümüş bir Rus tütün kutusunun görüntüsünden etkilenererek fiyatını sormak için dükkana girdim; ancak o sırada dükkan sahibi postacıyla sıkı bir kavgaya girişmişti ve benimle ilgilenmek zahmetine girmede. Kaldığım otelin yan tarafındaki bir dükkanda, on bir ayakkabı tamircisi hararetle bir şekilde çalışıyordu. He-men yanında, bir seyyar satıcı yarım peniye isteyenlere istedikleri kokuyu sıkıyordu. Ayrıca birkaç parça buğday karşılığında renkli kağıt şeritlerini çekerek fal bakan bir güvercin de vardı.

PONTUS BÖLGELERİ

Otel temizdi ve tek sorun, yatak odasındaki ışığının kapının dışındaki anahtarla yanıp sönmesiydi. Bu, hayaletlerin, canavarların ya da haydutların korkusuyla ışıklar açık uyumayı seven Türkler'in kaldığı ve elektrik faturasından tasarruf etmek isteyen otel sahibinin oda oda dolaşarak ışıkları söndürdüğü bu Anadolu otellerinde bir gelenektir.

Bir defasında beni öğle yemeğine davet etmiş olan bankacıya uğradım. Çeviri yapmak için Dick Barton da geldi. Ama diplomatik polisler en iyi çevirmenler değildi. Ülkenin ekonomisiyle ilgili sorduğum masum sorulara bankacı polis de aramızda olduğu için kaçamak cevaplar verdi. Rus Ermenileri'nin savaştan önce Türkler'le sürdürdükleri ticaret hakkında sorular sormaya başladığımda, Dick Barton hemen bana banka müdürlerinin bu konularda bir şey bilmediklerini söyledi. Bunun yerine konuyu suçla mücadeleyle getirerek, tek bir ipucu bile olmadan bir katili nasıl yakaladığının uzun hikayesini anlattı. Sonra banka müdürüne dönerek Londra hakkında tüm bildiklerini anlatmaya kadar işi azıttı. Ben de sohbe kendilerinin devam etmesine karar verdim; sonuçta işlerin çok güzel olduğunu, köylülerin zenginliğini ve ülkenin hiç ekonomik sorun yaşamadığını öğrenmiştim.

En azından yiyecek çoktu. Türkler içeceklerden ziyade yiyeceklerle düşkündür; bu yüzden Kars'taki en canlı yer, her gün yemeklerimi yediğim lokantaydı. Bu Anadolu'ya has sadelikteki yerlere restoran demek biraz fazla kaçır. Bir kulübe kadar küçük ya da bir salon kadar büyük olsun, aynı yapıyı koruyarak Anadolu'nun her yanına dağılmışlardır. Türkler, Doğu Akdeniz'deki diğer halkların tümünden daha fazla yemeğe düşkün olduklarından, Osmanlılar zamanında tıpkı batıda Fransızlar'ın yaptığı gibi yemek kültürlerini yaymışlardır.

Etrafımdaki köylüler, sabahları ve akşamları üç-dört tabak yemek yiyorlardı. Akşamları ben genellikle ızgarayla yetiniyordum. Hizmet biraz kabaca olmasına karşın, son derece hevesli ve samimiydi. Garaj-

da çalışan tamirciler gibi kolları kıvrık mavi bir gömlek giyen ve başına kasket geçiren başgarson, hemen beni boş bir masaya alıyordu. Uyanık ve enerjik bir çocuk hemen siparişimi sesleniyor, kısa süre sonra beş koyun kotletiyle dolu tabağım ve kırmızı Türk şarabım önüme geliyordu. Yemeğimi yerken, komşularımı izliyordum; oldukça erkeksi bir toplumdur. Yemek yerken hiçbiri kasketini ya da şapkasını çıkarmıyor, bazen camiye girermiş gibi kapıdan girerken başlarına takıyorlardı; fesle geçen asırlardan sonra bazı alışkanlıkların değişmesi zordu. Atatürk'ün, Türkler'e iç savaş sırasında batıdaki işsiz madencilerin görünümünü kazandıran bu tür kasketleri seçmiş olması kötüydü.

Ama bu köylüler arasında ne bir bunalım ne de sınıf ayrımı vardı. Bu insanlar yüzyıllar boyunca kendi başlarına buyruk yaşamaya alışmış, kölelikten uzak insanlardı. Yaşam tarzları, Araplar'dan ya da Asyalı göçmenlerinkinden ziyade batılı köylülerinkine yakındı. Sessizce ve iştahlı bir şekilde yemeklerini yiyorlardı; bu, Anglo-Sakson ırkla paylaştıkları bir özellikti. Gülümsemiyorlardı; ama doğrusunu söylemek gerekirse, Türkler gülümseyen insanlar değillerdir. Bunun yerine asık suratlı, ciddi bir ifadeden aniden gülmeye ve dolu dolu çınlayan kahkahalara geçerlerdi. Anglo-Saksonlar'ın aksine içkiye düşkün olmamakla birlikte, bir-iki tabak yemek yedikten sonra neşeleniyor, sert seslerle konuşmaya başlıyorlar, salon bir anda uğultuyla doluyordu. Güneşten ve Osmanlı zamanındaki sakallarına özlem duyarcasına birkaç günlük kirli sakallarıyla koyu tenliyidiler. Anadolu'da sakal birçok evreden geçmiştir. Öncelikle askerlerini tıraş ettiren Büyük İskender zamanında yok oldu. Sonra kendi cilt hastalığını saklamak isteyen Hadrian'ın zamanında geri döndü; Konstantin döneminde paganizmle kaldırıldı; sonra İslam ile birlikte tekrar döndü; sonunda Atatürk tarafından tekrar kaldırıldı. Ama şekli ne olursa olsun bıyık hep kaldı. Etrafımdaki kafaların arkası genellikle düzdü. Burunlar kancalıydı ama

yüz yapıları çeşitliydi. Köşedeki masada oturanlar kasketlerini çıkardıklarında, hem köşeli hem de yuvarlak kafalar ortaya çıktı. Kiminin saçı gürken kimi keldi. Çatalları tabaklarına vurarak çocuğun dikkatini çektiler ve bir emir verdiler. Çocuk yanıma gelerek kahve için onlara katılmamı istediklerini işaret etti. Trabzon'dan gelen kamyoncular olduklarından ve rakının hatırına, bu teklifi kabul ettim. Anadolu'da geziye çıktığınızda, kamyon şoförleri tanımaya değer insanlardır. Rakı bitene kadar kendi şakalarına gülmelerini izleyerek onlarla oturdum.

Burada erkek-erkeğe dendiğinde akla "sert" bir yaklaşım geliyordu. Anadolu kahvelerindeki Türk, başlangıçta oldukça mesafeliydi. Ama zaman içinde dostluk gelişip yakınlık arttıkça, kişiliğinin en güzel yanları ortaya çıkıyordu. Akdeniz insanların sevimliliği onda yoktu. Yunan'ın Türk'ü kolayca aptal yerine koyabilen keskin zekasından yoksundu. Arap ve İranlılar'ın sinsi yaklaşımlarından ve Doğu'nun hileli kibarlığından uzaktı. Tepkilerinde genellikle yavaştı. Bakışları önyargısız ve yoksul ya da kaba olduğundan değil ama kibir taşımadığından, kıyafetleri hırpaniydi. Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun beyniyle Yunanlılar'dan, zevkiyle Ermeniler'den, güzellikleriyle Çerkezler'den, tavırlarıyla Araplar'dan gelen görkemine pek katkıda bulunmuyorlardı. Ama bugün herşeyleriyle en temeldeki özelliklerini taşıyorlardı. Bu temel, Atatürk tarafından bir ulus haline getirilmişti. Bu süreçte ortaya çıkan özellikleri, Doğulu'dan çok Batılı'ya, Güneyli'den çok Kuzeyli'ye ait olan yavaş, derin, saygın özelliklerdi. Arap'ın bir ırkçı, Yunanlı'nın bir politikacı olduğu yerlerde, Türk bir vatanseverdi. Bir vatansever olarak, yandaşlarıyla ve dostlarıyla işbirliği ruhuna sahipti. Cesarete ve bir savaşçının acımasızlığına sahipti. Güçlü ve sessiz, az konuşan ama konuştuğunda büyük anlamlar yansıtan adamın içtenliğini taşıyordu. Temelde kesinlikle dürüsttü. Orta Doğu'daki ve

bu açıdan bakıldığında Akdeniz'deki başka herhangi bir yerde, Anadolu'da olduğu gibi çantanızı yolun ortasında bırakmak ve çalınacağından endişelenmemek mümkün mü?

•••

Üç-dört gün sonra ben neredeyse aksine inanmaya başlayacakken vali döndü. Beni dostça karşıladı ve hemen kendisiyle kalmam için davet etti. Bunun üzerine otelden ayrılarak eski Rus valisinin tek katlı, Tsarist kartalının silinerek yerine Osmanlı ay yıldızının yerleştirildiği sarayına taşındım. Barok kemerli camların ve sobaların bulunduğu dev salonlarda pek az konfor vardı. Yirmi metre uzunluğunda bir balo salonunun bitişiğindeki bir bekleme odasında kalıyordum; böyle bir yerde kimin baloya gideceğini ve kiminle dans edeceğini düşünmeden de edemiyordum. Vali bu ihtişamın karşısında hayranlık duyuyor gibiydi. Otuzlu yaşlarında, bir Moğol'un yüz hatlarına sahip, Amerikan kravatı takan genç bir adamdı. Birleşik Devletler'de iki buçuk yıl kalmıştı ve yerel hükümetin yöntemlerini incelemişti. Ertesi gün beni Ani'ye götürmeye söz verdi. Bu arada, öğleden sonra beni etrafta dolaşmaya çıkaracaktı.

Taş evleri, buğday tarlaları, sığır ve koyun sürüleriyle ovada yer alan tipik bir köye gittik. Ahmet adındaki bir köylü bizi evine davet etti. Ev, bir taş yığınının biraz daha iyiceydi. Ama içerisi temiz, beyaz boyalı bir odaydı ve duvarların önüne yüksek bir sedir yerleştirilmiş, masanın üzerine bir semaver konmuştu. Beyaz yatak örtüleri ve sert küçük yastıklar, sedirlerin üzerine yerleştirilmişti. Parlak renkli yorganlar ve beyaz yastıklar odanın bir köşesine katlanarak düzgün bir şekilde bırakılmıştı; aile burada uyuyor olmalıydı. Toprak zemin ve duvarlar, Ahmet'in koyunlarından elde edilen yünle köylü kadınların yaptığı halılarla süslenmişti. Yine kendilerinin hazırladığı boyaları, bugün birçok Türk halısında olduğu gibi anilin değil, bitkisel. Ama tasarımları hep birbirine benziyordu. Ahmet'in söylediğine göre, üç kadın bir

ayda bir halı bitirebiliyorlardı ve her halı birinin adını taşıyordu. Kadınlar ortaya çıkmadılar ama bir çocukla bize taze ekmek, yağ, bal, iki farklı tür peynir, yoğurt ve çay gönderdiler. Buna ek olarak, Ahmet'in temel yiyecekleri pilav ve yeşil mercimek, patates ve etti. Kaç tane çocuğu olduğunu sordum.

"İki," dedi. "Ve üç kız." Bu, gördüğüm halıları dokuyan insanlara karşı kabalıktı.

Ahmet'in elli koyunu ve altı öküzü vardı. Kars'ta onları alıp sattığı ve günde bin beş yüz hayvanlık alışveriş yapılan pazarı görmüştüm. Sıradan bir İngiliz sığır pazarına benziyordu; sadece çiftçiler çizme yerine spor ayakkabısı giyiyorlardı.

Ahmet'in arazisi bir yılda ortalama ihtiyacını karşılayacak ve o hayvanları beslemeye yeterli buğdayı yetiştirecek kadar büyüktü. Her yıl on ila yirmi kuzu satıyordu ve yoğurdu, yağı, balı için iyi bir pazar bulmuştu. Ama asıl uzmanlığı peynirdi. Kışları hayvanların tutulduğu ağıllarda, en az bin beş yüz tekerlek peynir vardı ve her biri altı kilo geliyordu; hepsini kendisi ve diğer köylüler yapmışlar, Kars'taki pazar için hazır hale getirmişlerdi. Normal bir yılda Ahmet'in geliri yaklaşık 80 pound civarındaydı ve bu da Türkiye'deki bir köylünün ortalama gelirinin iki katından fazlaydı; çünkü yazın yağmur ve kışın kar, Kars'ın otlaklarını zenginleştiriyordu.

Ama anormal geçen çok fazla yıl vardı. Kış mevsimi uzun, sert ve yıpratıcıydı. Çok erken başlar ya da çok geç biterse, çiftçinin ekini ekme ve biçmek için sadece üç-dört aylık bir süresi kalıyordu. Bu yüzden de gelir sabit değildi. Bu yıl özellikle hükümete çok fazla buğday satabilişti ama önceki yıl kar çok uzun süre yerde kaldığı için kışlık stoklar tükenmiş, köylüler hayvanlarını kesmek zorunda kalmış, bu da gelirlerini düşürmüştü. Bütün bunlar için çareler vardı tabi. Toprağı işlemeyi hızlandırmak ve daha derin kazabilmek için traktör gerekiyordu. Gübre kullanılmalıydı. Yakacak odun elde etmek için ormanlar dikilmeliydi. Hayvanları daha iyi beslenmeliydi. Kısacası, etra-

fındaki doğayı geliştirmeyi ve ondan daha iyi yararlanmayı öğrenmeliydi.

Vali bana bütün bu sorunları açıklarken, bir yandan da üzerinde çalıştıkları çözümleri anlatıyordu; Marshall Yardımı ile Amerika'dan gelen traktörler Türkiye'nin batısındaki zengin topraklardan oraya doğru gelmeye başlamıştı; ağaç sabanların yerine çelik sabanlar geliyordu; hevesli Türk gençleri, jiplerle Anadolu'ya dağılıyor, çiftçilere yeni yöntemleri gösteriyor, onları eğitiyor, yetiştiriyorlardı. Vali iyimserdi.

"Genç kuşağımız iyi," dedi, "biz de elimizden geldiğince destekliyoruz. Biliyor musunuz, eğer on beş yıllık barış yaşayabilirsek, Türkiye'nin Birleşik Devletler gibi modern bir ülke olabileceğine inanıyorum."

Köylerde, kırmızı çatılı basit bir beyaz bina, taş evlerin üzerinde görkemli bir şekilde yükseliyordu. Bu binayı Ardahan yolundan bile görebiliyordum. Tüm Türkiye'de okumaya ve öğrenmeye hevesli gençlerin tapınağı olan bu bina, okuldu. Duvarlarda resimler vardı ve Türkiye'nin kendi versiyonuyla tarihi anlatılıyordu; Hun Türkleri'nin lideri Attila'nın kahramanlıklarından Büyük Peter'in yenilgisine ve Atatürk'ün yükselişine kadar birçok şey burada vardı. Türkler'in Kore'deki kuvvetlerini gösteren fotoğraflar asılıydı. Üzerlerine uygun sloganlar yazılmıştı: "Bilgi, dünyanın ışığıdır... Fikirler savaşın en güçlü silahlarıdır... Bir çocuğun en iyi arkadaşı kitabıdır."

Ama modern Türkler, sadece kitaplarla eğitilmiyorlardı. Diğer Orta Doğu ülkelerinin aksine, köylüleri sadece okuma-yazma öğretmek değil, aynı zamanda daha iyi köylü olmaları konusunda eğiterek sürdürdükleri bir sistem vardı; böylece bir okul eğitiminin tarımsal bir toplumun özünü öldürmesi tehlikesinden uzak duruyorlardı. On beş yıl kadar önce bir Türk çavuşu, askeri hizmetini bitirdikten sonra köyüne dönmüştü ve dışarıdaki dünyada öğrendiği herşeyi dostlarına, hemşehrilerine öğretmeye başlamıştı. Onlara İngilizce öğretmişti.

PONTUS BÖLGELERİ

Sonra ev inşa etmeyi, mobilya yapmayı ve demirci ocağında alet dövme-yi göstermişti. Köy, diğer benzerlerinden daha yüksek bir yaşam standartına ulaşmış ve otoritelerin dikkatini çekmişti. Bunun sonucunda bütün Türkiye’de öğretmenler yetiştirilmeye, sadece ortaokul müf-redatı değil, aynı zamanda tarım ve kırsal bölge konularıyla ilgili eğitim verilmeye başlanmış, bunun için enstitüler kurulmuştu.

Vali, Kars yakınındaki bu enstitülerden birini ziyaret etmem için beni gönderdi. Bina, öğrencilerin platonun açıklığını kapatarak sıcaktan biraz olsun korunmak için diktiği ağaçların gölgesindeydi; bunu yaparken bir yandan da ağaç ve meyva yetiştirme konularında uygulama yapmışlardı. Normal sınıfların dışında kendi elleriyle yaptıkları bir demirci ocağı, bir marangozhane ve çeşitli atelyeler vardı. Besledikleri sığırlar ve koyunlar ovada dolaşüyor, bu arada hayvancılığı öğreniyorlardı. Okulun etrafında patates, çeşitli sebze, arpa ve buğday tarlaları vardı; hepsini kendileri ekiyor, yetiştiriyor, biçiyor ve yiyorlardı. Ortamın atmosferi manastırlardakinden farklı, kendini öğrenmeye ve gelişmeye adanmış kendi kendine yeten bir toplumun havasıydı: öğrencilerin Budist rahipler gibi kazınmış kafaları, illüzyonun tamamlanmasına yardımcı oluyordu. Yetişip öğretmen olduklarında, Türkiye’nin birçok yerinde diğer köylüleri yetiştirmek üzere dağılacaklardı.

...

O akşam valiyle yediğimiz yemekte Parlamento Üyesi bir hanım vardı; o bölgedeki on milletvekilinden biriydi ve eşi cerrahtı. Burada birkaç ay geçirmek için gelmişlerdi; bölgede dolaşarak köylüleri dinliyor, sıkıntılarını öğreniyorlardı. Esmer tenli, samimi, iri siyah gözlü bir kadındı ve Azerbaycan’dan Türkiye’ye yerleşmek için gelen eski bir toprak sahibinin kızı, İstanbul’dan çok iyi tanıdığım bir avukat hanımın kardeşiydi. Köylülerin sorunlarından, yıllık stoklarının tükenmesiyle ilgili endişelerinden, hasatı geliştirme ve sığırlarını tüberkülozdan kurtarma ihtiyacından ve ürünlerini pazara daha rahat götürebilmele-ri için daha fazla yol yapılması gerektiğinden söz ederken ciddi-ydi.

Yemekten sonra vali beni İzmir'den gelen oyuncu grubunun sahne aldığı bir tiyatroya götürdü. Oyun, sosyal mesaj içeren bir komedi idi ve modern Türk hayatının yanı sıra politika hakkında hicivle doluydu. Dürüst ve bu yüzden de meteliksiz olan bir doktor, karısı tarafından bütün ahlak değerlerini bir kenara atarak İstanbul'da büyük paranın peşinden koşmaya zorlanıyordu; çünkü kadına daha iyi giysiler, radyolar ve diğer modern lüksleri satın alması gerekiyordu. Komik bir şapka giymiş karanlık bir karakterle gönülsüzce bir anlaşma yapıyor ve onun getirdiği Anadolu'lu cahil köylüleri çok büyük paralar karşılığında tedavi etmeye başlıyordu. Lüksten başı dönen karısı güç peşinde koşmaya başlayınca bu kez doktor ikinci bir karanlık karakter tarafından Parlamento seçimlerine katılmaya zorlanıyor, böylece düzenbaz yöntemlerle seçimlere hazırlanıyordu. Son perdede seçimlerde kaybeden doktor, hatalarından duyduğu vicdan azabıyla kendini Anadolu'nun uzak köşelerine atıyor, hasta ve yoksul insanları tedavi etmeye başlıyor, öfkeli karısı da çekip gidiyordu. O dönemde popüler olan üç buçuk saatlik bu gösteri, izleyiciyi kendini incelemeye, düşünmeye zorlarken bir yandan da güldürüyordu. Prodüksiyon çok gösterişli değildi ama özellikle komik sahnelerdeki oyunculuk, doğal bir yeteneği sergiliyordu.

Tiyatrodan çıkarken Dick Barton beni daha saygılı bir şekilde selamladı; hiç şüphesiz ki, valinin bana karşı dostluğu onun da tavırlarını etkilemişti. Tebrik edermişçesine omzuma bir şaplak indirdi.

"Vali bey çok akıllı bir adam," dedi.

"Çok."

"Çok iyi Amerikanca konuşuyor mu?"

"Çok iyi."

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUS CEPHESİ

- İstila Yolu - Türk Askeri - Unutulmuş Şehir Anı -
- Cephedeki İlişkiler - Ermeni kiliseleri - Gotik Mimarinin Doğuşu
- Arakses Vadisinden Aşağı - İğdır
- 'Biz' ve 'Onlar' - 'Erivan, Erivan!'

RUS CEPHESİ

Kars valisinin odasında bir harita var. Duvarda asılı olan bu ayrıntılı haritanın ortasında siyah harflerle KARS yazıyor. Kars'ın dışında kalan yerler boş. Sadece üzerlerine yine siyah harflerle Artvin, Erzurum, Ağrı ve – sanki Rusya da, Kars'a komşu olan – bir diğer ilden başka bir şey değilmiş gibi – Sovyet Rusya, yazılmış. Ancak, daha kuzeydeki Artvin'le Rusya arasındaki 70 millik sınırı da hesaba katacak olursak, Kars ile Rusya arasındaki bu 180 mil uzunluğundaki şerit, Norveç'in en kuzeyinde buzlar arasındaki kısa sınırı saymazsak, Demir Perde'nin, arada tampon bir ülkenin toprakları olmadan, Batı'yla doğrudan komşu olduğu tek sınırdır. Sadece burada, deniz aşırı ülkelerden herhangi birinin ordusu, kendi topraklarında konuşlanmış Rus askeri güçleriyle göğüs göğüsedir.

Savunulması gereken cephe ise daha kısadır. Kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları – ki buraya onları aşarak gelmiştim – , güneyde Ararat (Ağrı Dağı) ve – İran sınırında – Kürdistan dağları doğal bir savunma engeli oluşturmaktadır. Ancak, bu doğal engeller arasında uzanan 60 mil genişliğindeki ovaya Kars hakimdir. Ruslar, Anadolu'yu dört kez istila ederken, bu yoldan gelmişlerdir. Eğer, beşinci bir istilaya kalkışacak olurlarsa, yine aynı yolu tercih edecek ve köylüler, daha önce de yaptıkları gibi, öte berilerini yanlarına alıp, küçük kagir evlerini terk edecek ve sürülerini önlerine katıp, batıya, Erzincan ve Sivas'a doğru çekileceklerdir. Ama bu kez, peşlerinde modern silahlarla donatılmış ezici bir güç olacak ve bu ezici güç dünyaya karşı savaşmak zorunda kalacak. Onun ilk hedefi kuşkusuz Kars olacaktır. Modern savaş anlayışı içinde, kayalardan inşa edilmiş olan eski kalenin hiçbir değeri yoktur ve kent yeniden teslim alınabilir. Türklerin ana savunma üssü, 130 mil içeride, vadinin, birbirine karışan sıradağlar arasında daraldığı nokta olan Erzurum'dadır. Bugün Kars, sadece gelişmiş bir garnizon kentidir ve cephede konuşlanmış olan askeri gücü barındırmaktadır.

Harabe halindeki Ermeni başkenti Ani'ye yaptığım gezide, bana, tercüman ve rehber olarak Türk ordusundan bir yüzbaşı eşlik ediyordu. Adı Hikmet'di. İyi Almaca konuşuyordu ama benimle anlaşabilmek için, elinden geldiğince İngilizce konuşmaya söz vermişti. Almanca düşünüp, İngilizce kelimeleri bulup söyleyebilmek için gayret ederken, geniş yüzünde sıkıntılı bir ifade belirliyordu. Cipimiz engebeli ova da sarsıla sarsıla ilerlerken, ilerde, bulutların üstünde, Rus topraklarındaki, 12.000 feet yüksekliğindeki, çift tepeli Alagöz dağı görünüyordu. Köylerde gördüğümüz harman yerleri bir sirkin gösteri alanı gibiydi. Küçük çocuklar atların çektiği kızakları dört nala sürüyor, babaları da, katırlarının üstünde, beyhude yere onlara yetişmeye çalışıyorlardı. Uzaklarda, ötede beride, muhtemelen geçmişte bir Ermeni kilisesi olan büyük bir binanın yıkıntısı göze çarpıyordu. Üzerine binlerce yaban kazı bulanan masmavi bir gölün yanından geçtik. Bu göl, şu anda askeriye tarafından karargah olarak kullanılan bölgeye kadar ulaşıyordu. Yüzbaşı Hikmet çok yakında burada görevliydi. Bana, böbürlenerek, birliğinin taşı ve tozlu toprağın üzerinde oluşturduğu bostanı gösterdi. Otların arasında göze çarpmaya çalışan bir ay yıldız vardı. Yüzbaşı beni kardeş saydığı subay arkadaşlarıyla da tanıştırdı. Hepsi, çöl fareleri gibi dipdiriydiler. Birliklere mensup askerler uzun ve temiz barakalarda yaşıyorlardı. Bu barakaların yerleri taşı ve her iki başında ocaklar vardı. Ortada, iyice yağlanmış silahlar, üst üste, bir yığın halinde duruyordu. Duvarlarda iki sıra raf vardı. Askerler, bu uzun rafalarda, duvarla dik aç oluşturarak ve bir sıra halinde, çıplak tahtanın üstünde, birer battaniye ile örtünerek uykuya yatıyorlardı.

Türk askerinin hayatı güçtür. Ayda bir iki şilin maaş alır. Askerlik süresi boyunca, ailesi ona para yardımında bulunur ve, eğer evliyse, karısına bakar. Askerlik hizmeti devlete bağlılığın bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ama, burada cephede para harcamasını

gerektirecek pek bir şey yok. İçki içmez; sigarasını kantinden indirimli olarak – yirmi sigarayı bir metelik karşılığında - alır. Eğer bir yerden bir yere gitmesi gerekirse, otobüs ve kamyonlar onu bedava taşırlar. Kendisine yatacak yer ve yiyecek verilmektedir. Günde on ons ete, yeteri kadar sebze, pilav ve peynire hakkı vardır. Yüzbaşı Hikmet Türk askerinin cephenin öteki tarafındaki Rus askerinden daha iyi beslendiğini iddia ediyordu.

“Rus askerlerine kara ekmek veriyorlar,” dedi. “Haftada iki kere de domuz!” Bu sözlerden sonra, her Müslüman gibi ürperdi.

Yüzbaşıya, ileride ne gibi Rus güçlerinin bulunduğunu sorduğumda, müstehzi bir gülüşle, “Kanımca, her bölükte bir manga, her taburda da bir bölük asker var,” dedi. Sonra bana, Türklerin çok hoşuna giden bir hikaye anlattı. Bu, bir su kabı yüzünden çıkan bir sınır çatışmasında bir Türk nöbetçinin tek başına beş Rus askerini öldürmesinin hikayesiydi.

Rusların, bu güney Kafkasya cephesinde beş tümenleri var. Bu, üçte ikisi Orta ve Batı Türkiye’de konuşlanmış olan Türk ordusunun tümünden biraz daha büyüktür. Sovyet askeri güçlerinin büyük bir kısmı, bir zamanlar adı Alexandropol olan Leninakan ile Erivan’daki üslerde bulunuyor. Bu kentlerin her ikisi de Sovyetler Birliği sınırları içindeki Ermenistan’dadır. Bu güçler üç ordudan oluşmakta ve Gürcistan ve Ermenistan’a ait birer kolorduyu da içermektedir. Bu iki ordunun da Türklere karşı canla başla savaşacağına güvenilebilir. Bu orduda Komünizme yürekten bağlı Azerbaycan dışında Sovyet sınırları içindeki hiçbir Türk devletinden ya da Tatar’lardan oluşan birlikler bulunmadığı kanısı yaygındır. Üstelik, sivil Türk halklarının büyük çoğunluğu Sibiry’a, ya da Rusya’nın başka yerlerine nakledilmiştir. Sınırdaki bir köyde yaşayan Türkler, 1946 yılında, bir gece, karşı taraftaki bir Rus köyünde büyük bir kargaşalık yaşandığını ve bunu izleyen

ürkütücü sessizliği hatırlıyorlar. Bu köyün sakinleri evlerinden alınıp başka bir yere nakledilmişlerdi. Bunların çoğu Türk kökenliydi.

Kuzeyimizde, Leninakan ve Tiflis'e kadar uzanan Erzurum – Kars demiryolu uzanıyordu. Ruslar, buraları istila ettiklerinde bu demiryolunu Sarıkamış'a kadar yapmışlar, yakın zamanda ise, demiryolunun Türkiye tarafında kalan kısmının raylar, daha geniş ölçülere göre değiştirilmişti. Savaştan önce, bu demiryolu Türkiye ile Rusya arasındaki ticaret yolu işlevini görüyordu. Şimdi ise, sadece haftada iki kere, tek bir vagon, içinde ne idüğü belirsiz bir Sovyet diplomatiyle dikenli tellerden geçiyor ve Rus demiryolu sistemiyle olan bağlantı noktasına kadar gidip, geri dönüyor. Bu Demir Perdenin, normalde sıkı sıkı kapalı tutulan birkaç kapısından biri. Diğer ikisini, daha güneyde, sınırı oluşturan nehrin üzerinden geçen iki köprü oluşturuyor. Eski den üçüncü bir köprü de varmış. Ama bir gece, korkunç bir fırtına sırasında, resmi kayıtlara göre, yıldırım düşmesi sonucunda yıkılmış. Yüzbaşı, imalı bir biçimde, dinamit ve gök gürültüsünün kolayca birbirine karıştırılabileceğini söyledi.

İssiz ovada ilerledikçe, Alagöz bulutlardan sınıylıyor ve toprakla – Rus toprağıyla – bütünleşiyordu. Güneyde, Türk topraklarında, Ararat'ın hayalet tepesi, Alagöz'le rekabet eden dev bir nöbetçi gibi göründü. Sonra yavaşça kayboldu. Arada hiçbir engel olmadan, dosdoğru Rusya'ya gider gibiydik. Ama birden bayır aşağı inmeye başladık ve önümüzde bir çukur açıldı. Hayretle nefesimi tuttum. Yüzbaşı bile, "Ooo!" dedi. Çünkü, alçak ovanın kenarında, bayır aşağı inen toprakların üstünde, harap bir kentin kahverengi duvarları ve kuleleri görünüyordu. Bu Ani'ydi. Üzerinde kurulduğu yanığı Arpaçay – Harpasus, Arpa Nehri – oymuştu. Kentin iki kanatlı kapısından yavaşça içeri girdim, Ermenice oyma bir yazıtın altındaki aslan kabartmasının yanından geçtim ve iç kısımdaki duvara siyah taşlarla işlenmiş bir ga-

malı haçla karşılaştım. Çevremdeki geniş bir alana, bana tümüyle yabancı olan bir uygarlığın, konik ve silindirik biçimindeki mimari kalıpları, sıra sıra kemerleri olan çıkmaz dehlizlerine yayılmıştı. Bu mimarinin kendine özgü bir gizemi vardı. İnsanın ağır ağır özümseyip, yavaş yavaş hazmedeceği yeni bir estetik deneyim vaat eder gibiydi.

Bu arada, ilerde daha görkemli ve daha çarpıcı bir gizem uzanıyordu. Hızla akan bu çamurlu nehrin kıyıları beni çekiyordu. Çünkü, orada, nehrin öteki yanında, iki yüz yardalık çıplak bir toprak parçasını, ötesinde Sovyet Rusya vardı. Karşı kıyıyı göstermek için parmağımı kaldırdım. Ama Yüzbaşı Hikmet beni hemen uyardı.

"Elinizle göstermeyin," dedi. "Lütfen elinizle göstermeyin."

Ana okulunda öğrendiklerimi hatırlayarak, bunun, başkalarını parmakla göstermenin, kaba bir hareket olduğunu düşündüm. Yabancıları ve en büyük yabancı olan Sovyet Rusya'yı parmakla göstermek kabalık olmalıydı. Çünkü, bir zamanlar Gürcistan ile Ermenistan arasındaki sınırı oluşturan çamurlu Arpa Çay, günümüzde, tutsağı özgür olandan ayıran demir perdenin ta kendisinden başka bir şey değildi.

Yüzbaşı Hikmet anlatıyordu. "Ruslar, dedi, "Bizden kuşkulananmayı seçiyorlar. Yaklaşık iki ayda bir onlarla toplantılar yapıyor, yerel sorunlarını konuşuyoruz ve onlar, ayrıntı sayılabilecek küçük olayları içeren dosyaları çıkarıp, barışı tehdit ettiğimizi öne sürmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlar. Şimdi tabi bizi gözetliyorlar ve eğer elinizle o tarafı gösterecek olursanız, tebdili kıyafetle sivil giyinmiş, yabancı olduğu açıkça belli olan, uzun boylu bir adamın, onlara karşı saldırgan bir tavır sergilediğini söyleyerek şikayette bulunacaklardır."

Türk tarafındaki çimenlerle kaplı yamaçtan karşı taraftaki yamaça baktım. Arpa Çay göz alabildiğine uzanan arazide, sanki kazara oluşmuş izlenimini veren bir yankı meydana getiriyordu. Bana kalırsa, karşı yamaçta hayat belirtisi ya da bir hareket yoktu. Ama gerçekte

orası gözlerle doluydu ve silahlarını çekmiş vaziyette bizi koruyan iki asker bu gözlerin, savunma kamuflajları ve gözetleme noktalarının yerini çok iyi biliyorlardı. Onların gözleri kartal gibiydi. İki Rus askerinin yeni bir arazi telefonu kurmakta olduklarını ve yamacın altında bir adamın arılarını yokladığını gördüklerini söylediler. Ben, yamacın tepesinde bir Rus kamyonu görünene kadar hiçbir şey görmüyordum. Kamyon, bayır aşağı inmeye başladı ve bir mil kadar ötede bulunan bir Rus köyü olan, endişe verici bir sessizlik içindeki Harkov'a yöneldi. Manzaradaki sessizlik ve hareketsizlik ona gerçek dışı bir nitelik kazandırıyordu. Bu dünyaya ait değilmiş gibiydi. Bu, uyanıklık ve gerginliğin sessizliği idi. Her iki tarafın da sorun çıkmasını istemediği uluslar arası cepheiler, dünyanın en sessiz yerleri olabilir. Ama burada, güçten doğan bir sessizlik vardı ve bu, Hamilton'ın anlattığı, 1840'larda, Türkler zayıf ve dağılmışken, kendi yöneticilerinin baskısı altında ve komşularının karşısında çaresiz durumdayken; sınır çizgisi tek bir nöbetçi ya da muhafız olmadan kendi haline terk edilmiş, tek bir askerin ya da havan topunun bile korumadığı şehirleri parçalanmış, harabe haline gelmiş olduğu bir zamanda Arpa Çay'da ege-men olan atmosferden çok farklıydı.

Yüzbaşı Hikmet, bana Ruslar ve Türkler arasındaki cephe toplantıları hakkında başka şeyler de anlattı. Bunlar, sırayla, bir Türk, bir Rus topraklarında yapılan, bir çeşit tören diyebileceğimiz nezaket toplantılarıydı ve mutlaka resmi bir öğle yemeğiyle noktalanıyordu. Türkler bu vesileyle genellikle bir koyun keserlerdi. Ruslar ise havyar, votka buna benzer şeyler ikram ederlerdi. Ruslara, alışıktıkları bollukta bir ziyafetin artıklarını yiyip bitirme fırsatını vermek için. Türkler bu yemeklerden sonra, bir süre arkalarını dönmeyi öğrenmişlerdi. Yemekte tercüman aracılığıyla konuşulur ve asla politik konular açılmazdı. Ancak, bir keresinde, Rus tercüman, Türk tercümana,

Türkçesini ilerletmesine yardımcı olabilecek iyi bir kitap adı sormuştu. Türk, ona Kravchenko'nun 'Özgürlüğü Seçtim' adlı kitabını getirmeye söz verdi.

Kural olarak, resmi ticaret küçük olaylarla ilgileniyordu. Türklere ait bir inek ya da at, Sovyet topraklarının hükümlerlik haklarını ihlal ederse, ya vurulup öldürülür, ya da bitmek bilmeyen boş konuşmalarla dolu bir görüşmeden sonra iade edilirdi. Türk tarafında bu gibi olayların görülmesi çok nadirdi. Türkler, topraklarını dikenli tellere ya da akarsuya kadar ekip biçtikleri, ya da otlak olarak kullandıkları halde, Ruslar köylerini birkaç mil geriye çekerek yasak bir bölge oluşturmuşlardı. Türklere de aynı şeyleri yapmaları için sürekli telkinde bulunuyorlar, böylece nahoş olayların yaşanması riskinin ortadan kalkacağını söylüyorlardı. Türklerin buna cevabı açıkça ortada.

"Biz demokrasiyle yönetilen bir ülkeyiz," diyorlar. "İnsanlarımız istedikleri yerde yaşayabilir ve kendilerine ait olan toprakları ekip biçebilirler."

Türkler, Rusların bütün cephe boyunca uzanan toprakları belleyip tırmıkladıklarını ama asla ekmediklerini söylüyorlar. Böylece, en ufak bir ayak izinin bile hemen belli olacağı, in cin top oynayan bir arazi oluşmuş oluyor. Bunun ne kadar doğru olduğunu bilemem ama sembolik bir hikaye olduğu kesin. Çünkü, Demir Perde'nin bu kısmında alınan tedbirlerin, Türklerin içeri girmesini olduğu kadar Rusların dışarı çıkmasını da engellemeye yönelik olduğu anlaşılıyor. Son iki yıl içinde, sadece iki kişi Demir Perde'den dışarı çıkabilmiş. Biri, yanında planlar olan, Kızıl orduya mensup bir kurmay subay, diğeri ise, ağır bir torba taşıyan, on altı yaşındaki bir köylü kız. Torbası kasaklı siyah ekmekle doluymuş. Karşılaştığı yeni dünya, köylülerin bol gıdaları, kahvelerde radyo başında toplanmış, meclisteki tartışmaları dinleyen guruplar onu çok şaşırtmış olmalı.

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

Yüzbaşı Hikmet, Valinin bana söylediği sözleri tekrarladı. "Biliyor musunuz, bu cephenin arkasına barikat kurmuş olan Rusya'ya baktıkça, onun bizden, askerlerimizden değil, demokratik yönetimimizden gerçekten korktuğunu düşünüyorum."

Bunun Arpa Çay'ın arkasındaki gizem olduğuna inanmak çekiciydi. Ben yine, Ani'nin esrarengiz şekillerine döndüm.

Türkler, Ermeniler konusunda hala hassaslar. Buna hiç gerek yok, çünkü on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarındaki katliamlar Doğu ile Batı arasındaki sürekli çatışma içinde, üzücü ama kaçınılmaz bir olgu ve geçmiş Osmanlı tarihine ait olaylar.

Buna rağmen, Türkler Ermenileri unutmayı tercih ediyorlar. Kars'ta, Türklerin Ermenilere karşı genel ve Ani'ye karşı özel tutumlarıyla karşılaştım. Polis Müdürü, Ani'den, kentin Selçuklu fatihi olan Alp Arslan'ın tarihi şehri olarak söz etti. Dick Barton, bana, Ani'de Ermenilere ait hiçbir kalıntı olmadığını kesin bir dille söylemiş, hatta Kars'taki Ermeni kilisesinin Selçuklu tarzında eski bir cami olduğunu anlatmıştı. Albay, Ermenistan'ın, Amerikan propagandasının bir parçası olduğuna inanıyordu. Bütün binalar Selçuklulara ya da daha sonrakı dönemlere aitti. Bu, elli yıl kadar önce bir Rus profesörü tarafından kanıtlanmış ama ne yazık ki profesör, Moskova'ya dönerken, yolda kaybolmuş ve hikayesini kimselere anlatamamıştı. Albay sözlerine, Ermenilerin Türkler gibi mimari yeteneklere sahip bir ulus olmadığının bilinen bir gerçek olduğunu da ekliyordu. Vali, Ermenistan'ın M.Ö. ikinci yüzyılda egemenliğini kaybettiğini söylüyordu ki bu da, bu devletin daha önce egemen olduğunu gösteriyordu.

Ani harabeleri, ortaçağ aydınlanması döneminden kalmadır. Onuncu yüzyılda, Ermeni kralları olan Bagratis sülalesinin en parlak

döneminde, bir kaleden bir kente dönüşmüştür. III. Ashot, Bağdat Halifesinin desteğiyle, bura da taç giymiş ve halife kendisine, Şahı-ı Armen, ya da Ermenistan Şeyhi unvanını vermiştir. Daha sonra Bizans İmparatoru onu, Sezar'ın manevi oğlu, Büyük Ermenistan Şehinşahi diye anmıştır. Onun arkasından gelen başka bir Ashot'un ise Konstantinopol'de mor giysiler giyip nişanlarını takarak ortaya çıkmasına izin verilmiştir. Yahudi kökenli olan bu sülale, Ermeni topraklarına akınlar düzenleyip yağma eden asi Arap emirleri denetim altında tutarak, hem can çekişen halifelğe hem de can çekişen devlete yardımcı oluyordu. Ermeni tarihçi John Katholikos'un belirttiğine göre, bu fırtınalı bir dönemdi. Kendisi, bu emirlerden birini 'ikinci bir Firavun, canavarların prensi, yamyam, sinsi yılan, iblis, nefesi zehir saçan ejderha' olmakla itham etmektedir. Zaman zaman Müslüman atlılar bu topraklara saldırır ve Ermenileri, toz duman içinde, 'hallaç pamuğu gibi' atarlarmış. Katholikos, şöyle diyor: 'Yedi yıl boyunca, ek-tik ama biçmedik. Ağaç diktik ama meyvesini toplamadık. İncir ağacı meyve vermedi, asmlar ve zeytin ağaçları çıplaktı. Biraz topladık, gerisini olduğu gibi bıraktık.' Bir mühlet vermişlerdi. 'Kurtarıcımız Ermenistan ülkesini ziyaret edip hayatımızı ve mallarımızı kurtardı...Bol mahsul almaya başladık; bağ bozumundan sonra mahzenler şarapla doldu. Dağlar ve çobanlar sevinçle coştular. Hatırı sayılır kimseler ve yöneticiler ... yetenek ve servetlerini masif taş kiliseler yapmak için özgürce seferber ettiler. Bu kiliseler, kasabaları, ovaları ve bozkırları süsledi.' Ani'ye o kadar çok kilise yapıldı ki, burası – başka yerler gibi – 'bin-bir kiliseli kent' diye ünlendi.

Bugün, bu kiliselerden on iki tanesi, o unutulmuş yüce taş duvarların arkasında, altın rengi otlarla bezeli olan engebeli arazide, tek başlarına karanlık gölgeler olarak göze çarpıyorlar. Bölgede bol bol bulunan iri taşlar, hünerli ustalar tarafından özenle yontularak, titiz-

likle üstü üst konmuş ve koyu kiremit rengine boyanmıştı. Ama bu renk, arada sırada pembe, siyah ve kahverengi ya da kırmızıya çalan aşiboyası oluveriyor. Onuncu yüzyıldan itibaren, biçim ve motifler tanıdık ve yabancıların bir karışımı ve Doğu ile Batının birbiriyle çelişen içgüdülerinden doğmuş ya da doğmakta. Sanki yeni bir şey deneniyor, sanki görüntü ile gerçek arasında bir uyumsuzluk var gibi. Sanki, tanıdık olan yabancı olanın arkasında saklanıyor, konik yapı kubbeyi, düz satıh, alışıık olduğumuz yarım daire şeklindeki kısmı, dik dörtgen haçı, çatı direkleri, yuvarlak girişleri kamufle ediyor. O olgunlaşmakta olan bir mimari tarzı. Yaratıcı, keşfedici, ilham verici. Ne yazık ki kaderinde doruğuna ulaşmadan ve uygar dünyada mimarisini etkilemeden budanmak varmış.

Ani mimarisindeki en güçlü ve en alışılmadık dış şekil silindir –yuvarlak ama altı ve üstü köşeli kubbeleri olan binalar – dir . Bu yapılar çok kenarlı ya da silindir biçiminde olabilirler. Üstlerinde ise bir koni vardır. Kutsal Kurtarıcının kilisesi çok kenarlı bir silindir biçimindedir. Üstünde biraz daha küçük olan yuvarlak bir silindir vardır. Duvarlarda pencere yoktur , onun yerine yan yana kemerler duvar süsü olarak konmuştur. Binanın üzerinde daha siyah taşlardan örölmüş bir halka ve sıra sıra kemerler vardır. Bu silindir biçimindeki kesintisiz şekle bakıldığında, binanın içinde bulunan ve belli bir noktaya doğru daralarak yükselen, yarım daire biçimindeki sekiz çıkıntılı kısım hiç belli olmuyordu. Dikdörtgen kapının şekli klasiktir. Ancak üstteki silindirin üzerindeki, oymalı taş şerit doğu mimarisinin geometrik şekillerinden esinlenmiştir. Küçük Aziz Gregor Kilisesinin tasarımı daha karmaşıktır. Bu kilise, içinden Arpa Çayın kollarından birinin geçtiği ‘Çiçekler Vadisi’nin yamaçları üstünde inşa edilmiştir. Vadinin yamaçları, mağaralarla dolu kayalıklardan oluşuyordu. Geceleri, bu kayalıklarda , kuşatma sırasında buraya sığınan Ani halkının ruhları uğuldar.

Kilisenin on iki duvarında kemerli kapılar ve ince uzun pencereler vardır. Sırayla, bir pencere, camilerdeki mihrapları andıran bir niş, sonra yine bir pencere vardır ve böyle devam etmektedir. İçeride ise, Bizans kiliselerinde olduğu gibi, altı yüksek ve sütunlu niş vardır. İç kısımdaki yuvarlak ufak kubbe, koni biçimindeki ana kubbeye ışık sağlamaktadır. Kapı girişleri ve nişlerin üstündeki üçgen şeklindeki süsler klasik üsluptadır. Ama, yine, kemerlerin üstündeki taş oymalı şeritler doğu mimarini yansıtmaktadır. Bu silindirik biçimindeki yapıları en büyük ve en göz alıcı olanı, Aziz Gregor'un Kilisesi idi. On birinci yüzyıl başlarında, yedinci yüzyılda tahrip edilen Zvartnots'daki kilisenin eşi olarak yapılmıştı. Gittikçe küçülerek üst üste sıralanmış pencereleri olan üç silindirden oluşuyordu. Tepede, Ermeni mimarisinde asla vazgeçilmeyen koni biçiminde bir kubbe vardı. İçerisi, çıkıntılı bir kısımla üç açık kemer altı oluşturan dört yapraklı bir yonca biçimindeydi. Binanın çevresinde tam bir daire oluşturan bir alan vardı. Bu gün, bu kilisenin yerinde sadece yuvarlak taş zemin ve kubbeyi taşıyan kirişlerin kalıntıları ve İyonya stili sütun başlıklarıyla, dev sütunlardan kalma parçalar vardır.

Ani'nin dikdörtgen kiliseleri de bize biçim açısından aynı derecede yabancısıdır. Bunlardan biri, karşı kıyıda Rusya'yı seyreden ve nehir kenarındaki çimenlerin üzerinde bulunan ve geniş açılı tavanları olan, dar ve uzun bir dikdörtgen biçimindeki, Aziz Gregor Kilisesidir. Aşağıda, yıkılmış bir köprünün kirişleri ve onların ilerisinde, nehrin karşı kıyısındaki Rus topraklarında, koni biçimindeki kiliseleriyle, içinde Kral Ashot'un gömülü olduğu Khosa Vank Manastırı bulunuyor. Bu kilisenin güzelliği dış yüzündeki oyma taş heykellerdir. Mimaride olduğu gibi, heykelde de Ermeni ustalar, hem klasik motifleri hem de doğu motiflerini kullanmıştır. Kiliselerinin hepsinde Bizans kartalına, sepet sütun başlıklarına, sütun başlıklarında hem de süsle-

melerde kullanılan akantus yaprağına rastlanır. Ama hakim olan süsleme eğilimi doğu kaynaklıdır. Süslemeler stilize olup, arabesk tarzda düz olarak oyulmuş ve soyut geometrik şekillere yer verilmiştir. Ermeniler gümüş işçiliğindeki hünerleriyle ünlüydüler ve bu, günümüzde de devam etmektedir. Ermeni taş oymacılarının sanatı da ince telkari işlerinden daha kaba zincir desenlerine kadar, kuyumcuların eserlerini anımsatmaktadır. Örölmüş halatlar, daire, kare, üçgen ve baklava biçimindeki eşkenar dörtgenlerden oluşan ağlar, zikzaklar ve anahtarlar çağdaş takı desenlerini anımsatmaktadır. Bunlar kavram olarak karmaşık ve anlaşılması güç, görüntü olarak sade işlemlerdir. Ur ve Kalde gibi, daha sonra İslam sanatını etkilemiş olan erken Mezopotamya yerleşim bölgelerinin sanatından kaynaklanmaktadır. Aziz Gregor kilisesinin rölyeflerinin daha belirgin bir biçimde doğudan esinlendiği açıkça bellidir. Kemerler üzerindeki üçgen süslemeler, kartallar, yelpaze kuyruklu kuğular, stilize edilmiş kuş tüyleri, koçlar, kaçan ve avını kovalayan aslanlar gibi muhteşem kuşlar ve yabani hayvanın oyma kabartmalarıyla donatılmıştır. Taş üzerinde, İran'ın ince gümüş işlemlerini ve ince işlemeli dokumalarını hatırlatan bu eserler doğrudan doğruya Sasani sanatından alınmıştır. Binanın iç duvarları resimlerle donatılmıştır. İsa ve Havarileri, doğuda gördükleri yıldızı izleyerek yeni doğmuş olan İsa'yı ziyarette gelen üç müneccim ve peygamberlerin resimlerinin yanı sıra Gregoryen lisanında yazılar mevcuttur. Bu resimlerdeki insan yüzleri Hristiyan dinine inanmayan kişiler tarafından kazınmıştır. Bunların yüksek nitelikli resimler olduğu söylenemez. Bu da Ermeni ulusunun resimden ziyade heykel sanatına yetenekli olduğunu göstermektedir.

Ermeni mimarisindeki temel öğelerin ince bir örneği olan Aziz Gregor kilisesi bir dikdörtgen içine oturtulmuş bir haç biçimindedir ve Ani ovasının tam ortasında ki bu yapı , geç onuncu yüzyıl katedralle-

rinin klasik bir örneğidir. Pürüzsüz bir görünümü olan dış duvarların kirişleri, duvarlar çok kalın olduğu için, görünmemektedir. Sadece üst kısımdaki narin kemerler çatlamış ve yer yer kırılmıştır. Bunlar Ermeni mimarisine hareket kazandıran unsurlardır ve yapı için hiçbir işlevsel anlam taşımamaları insanın yetersizliğini ve Tanrı karşısındaki alçak gönüllülüğünü temsil eder gibidir. İnce sütunlar ve geometrik desenlerden oluşan zarif sütun başlıkları klasik sanatın etkilerini taşımaktadır. Belli aralıklarla ince uzun pencereler vardır ve bunlar direklerden oluşan ağ deseniyle çerçevelenmiştir. Ayrıca, her üç duvarda da, mihrap biçiminde ince nişler vardır. Ermeni ustaların, yuvarlak şekillerin üstüne, üç köşeli yan duvarları ve pencerelerin üstündeki sivri tepelikleriyle köşeli çatılar oturtma alışkanlığı damın görünümüne anlaşılmaz bir hantallık vermektedir. Kubbenin ve üstündeki koni biçimindeki külahın kaybolmuş olmasının, bunda, kuşkusuz payı vardır. Katedral büyük bir yapı değil ama, uyumlu oranları ve duvar işçiliğinin pürüzsüz sadeliği sayesinde iç alan çok büyük ve yüksek izlenimini veriyor. Bina yapıldığında, kubbe dört büyük ayak üzerinde duruyordu. Girişte basamaklar vardı. Yarım daire şeklindeki köşeli çıkıntılı kısım, onu çerçeveyeleyen ortası sivri bir kemere kadar gelen ince sütunlarla çevriliydi. Bu mimari, Gotik katedraller Batı Avrupa'da ortaya çıkmadan yüz yıl önce, onların müjdesini vermektedir.

Ermeni konusunda bir çok iddialar ortaya atılmıştır. Joseph Strzygowski, dördüncü yüzyılda, Ermeni ustaların, Roma mimarisindeki dairesel kubbenin aksine, kiliseler için, dörtgene dayanan kubbeyi icat ettiklerini iddia edecek kadar ileri gitmişti. Kendisi, bunun köklerinin Orta Asya'nın tahta tavanlara dayandığını söylemektedir. Bu tavanlarda, köşelerinde kirişler bulunan bir dörtgen, çok köşeli bir şekle dönüşüyor, ortaya çıkan ve gittikçe küçülerek kaybolan bir dizi kare ve çok köşeli şekil aracılığıyla, açılar oluşturarak kubbeye dönüş-

şüyordu. Böyle bir yapının mimari bir öge olarak kubbeyi etkilemiş olabileceğini görmek güç değildir. Bu, Van'daki on dokuzuncu yüzyıl ahşap kiliselerinin fotoğraflarında da görülebilir. Söz konusu kiliseler yok olmuştur. Aynı şeyi, Erzurum'daki Ulu Cami'de görebiliriz. Bu caminin kubbesi çökmüş ve yerine geçici olarak ahşap bir kubbe yapılmıştır. Bu ahşap kubbe, on köşeli bir şekilden, küçülerek, altı köşeli bir şekle dönüşmektedir ve üstünde daha ufak bir kubbe vardır. Strzygowski, Kuzey İran'da, kereste yerine çamurdan yapılmış tuğlalar, kiriş yerine köşe kemerleri kullanıldığını ve ilk olarak Ermenilerin bunu taş yapılarda uyguladığını söylüyor. "Ayasofya'yı yaratan Yunan dehası ve St. Peter'i yaratan İtalyan dehası," diyor, "sadece Ermenilerin buluşlarını genişleterek uygulanmıştır." Strzygowsky, nişlerle bezeli kubbeli dörtgenin Ermenistan'dan Gürcistan ve Kuzey Mezopotamya'ya , hatta Dobruca yoluyla Çekoslovakya'ya ulaştığına ve Bizanslılar tarafından benimsenerek, bu mimari tarzının etkisinin Yunanistan'daki Dafne'de ve bu ülkedeki diğer kiliselerde, tonozlar şeklinde ortaya çıktığına inanıyor. Kendisi, bu teorinin o kadar etkisinde kalmıştır ki, dört yapraklı yonca kalıbına dayanan planı, bir Ermeni çeşmesinden, Kuzey İtalya ve Fransa'ya, Bulgaristan'a, Milano'daki St. Lorenzo'ya , hatta Ayasofya'ya kadar uzatmaktadır. Ermeni mimarisindeki sekiz yapraklı süslemelerin Antakya üzerinden Ravenna'daki St. Vitale'ye, üç yapraklı desenin Güney Rusya'ya, Balkanlara, Lombardiya, Fransa ve Ren ülkesine ulaştığını ileri sürmektedir. Nihayet, Ani'deki katedralde görülen haç şeklinde bir kubbesi olan kilisenin, ilk kez Ermenistan'da inşa edilerek, oradan Konstantinopolis'e geldiğini ve birkaç yüz yıl boyunca uygulanan Bizans Kilise planının ilham kaynağı olduğunu söylemektedir.

Ne yazık ki bu çekici varsayımları destekleyecek somut kanıtlar yoktur. Strzygowsky'nin bizzat kendisi, onları çürütecek bir çok şey

yazmıştır. Altıncı yüzyıldan önce, kubbeli Ermeni binaları var olabilir. di ama bunlardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Beri yandan, Küçük Asya, Mezopotamya ve başka yerlerde daha eski dönemlere ait yapılar mevcuttur. Örneğin, Petra'daki bir alanda ve TransJordan (eski Ürdün)'de, Jerash'da ikinci yüzyıldan kalma birer Roma kubbesi gördüm. Bu yapıların ve sonradan Ermeni ve Bizanslı ustalar tarafından rafine edilerek taklit edilen ilk kubbeli binalar olmaları daha akla yakındır. Haç biçiminde kubbesi olan binaların ilk örnekleri beşinci yüzyılda Konstantinopolis'de, altıncı yüzyılda ise Mezopotamya'da görülmektedir. Ayasofya, büyük bir olasılıkla kubbeli Anadolu bazilikası ile çok yapraklı planın bir karışımıdır. St. Vitale'nin haleflerinin İstanbul'daki SS.Segius ve Bacchus (Küçük Ayasofya) ve Suriye'de, Ezra'daki daha eski bir tarihe ait Aziz Yorgias olarak görülmesi daha uygundur. Strzygowski'nin karşıtları böyle söylüyorlar.

Büyük bir olasılıkla, gerçek, bu iki iddianın arasında bir yerlerde. Ermeniler, mimari alanında, kuşkusuz, hem Doğudan, hem de Batıdan, hem İran'dan, hem Anadolu'dan ilham aldılar ve yaratıcı dehaları ve ustalıklarıyla, bu ikisinin birleşimi olan bir tarz oluşturdular. Böylece yarattıkları eserler, hiç kuşkusuz Batı'nın Hristiyan mimarisini etkilemiştir. Üstelik, Ermeni ustalar, çok eski tarihlerden beri, Konstantinopolis'te tanınmaktaydı. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren, iki yüz yıl boyunca, İmparatorluk. Ermeni kökenli birçok imparator tarafından yönetilmiştir. Bunların ilki (bazı kimselere göre. inatçılığı ve kötü mizacıyla tanınan) V. Leo'dur. Bu dönemde göçler artmış ve Ermeni mimar ve heykelticileri bu imparatorların saraylarında ün kazanmıştır. Bu kimselerin Bizans yapılarının plan ve tarzlarını etkilediklerine kesin gözüyle bakılabilir. Heykelticilerin ise, Yunanistan, Makedonya ve Trakya'daki dini konu alan sanatı etkiledikleri gerçek bir olgudur. Ermenistan Ayasofya'nın kubbesini etkilememiş olabilir. Ama bu kubbe,

onuncu yüzyılda bir deprem sonucunda zarar görünce, onu onarmak için, Ani'deki katedralin mimarı Tırdat davet edilmiştir.

Ermenistan, Strzygowsky'e rağmen, kubbenin patentine sahip olduğunu iddia edemeyebilir ama Gotik kemerler üzerinde hak sahibi olduğu kesindir. Bu mimari unsur Doğuda ortaya çıkmış ve Ermeniler onu olgunlaştırmışlardır. Ani'deki onuncu yüzyıldan kalma katedralin içindeki ortası sivri kemerler, tonozlar ve bir demet halinde yükselen çatı payandaları, daha sonraki dönemler Avrupasındaki Gotik katedrallerin habercisi gibidir. Bütün kiliselerdeki yalancı kemerlerin duvara yapışık sütunları Gotik yapılarda görmeye alışık olduğumuz benzerlerini andırır. Ama daha temel bir benzerlik de vardır. Ani kentinin surlarının dışında olan silindirik biçimindeki 'Çoban Kilisesi'nin, (buraya 'Çoban Kilisesi' denmesinin iki nedeni olabilir. Kilise, 1040 yıllarında, ya zengin bir çoban tarafından, ya da servetinden vazgeçip çobanlığı seçen biri tarafından yaptırılmıştır) bir harabe haline gelmeden önce, merkezi bir anahtar taşına doğru yayılan sivri kemerleri vardı. Bunlar küçük kubbenin ağırlığını taşımaktaydılar. Kutsal Havariler kilisesinin girişi önündeki sundurmanın birbirlerini diyagonal olarak kesen çiftte kemerlerden oluşuyor, bunlar aynı zamanda sundurmanın kirişi görevini yerine getiriyorlardı. Bu kemerlerin Bizans kemerleriyle hiçbir benzerliği yoktur ve bir çok bakımdan, daha sonraki Gotik mimarisinin enine çizgili çatı kemerlerini andırmaktadırlar. Birbirini kesen, yivli kemerler, Baltrusaitis'in de dikkat çektiği gibi Cordova ve İsfahan'daki İslami yapılarda görülmektedir. Ama onlar, bunlar gibi kubbeyi taşımazlar. Onlar işlevsel olmaktan çok süs amaçlıdır. Baltrusaitis, 'Batı mimarisinin ruhuna, süsleme amacıyla eklenmiş işlevsiz parçalarla bezeli İslami kubbeden ziyade, Ermeni mimarisinin ortası sivri kemerleri uygundur,' diye yazıyor.

Ermenilerin sivri tepeli kimeri İran'dan getirmiş olmaları mümkündür. Bu kemer ortada tuğladan yapılıyordu. Onu ilk olarak taştan yapıp işlevsel hale getirenlerin Ermeniler olması olasıdır. On birinci yüzyılda, Türkler Ermenistan'ı fethettikten sonra başlayan göçlerle batıya ulaşmış olabilir. O sıralarda İtalya'da Ermeniler vardı. Baltrusaitis, bu dönemde, daha önceki dönemlere ait Ermeni yapıları ile Lombardiya arasındaki benzerlikleri sıralamaktadır. Ama, Ermenistan ile Batı arasındaki asıl bağlantı noktasını Haçlı Seferleri oluşturmuştur. Gotik mimariyi Aşağı Ermenistan'da değil de Kilikya'da ilk gören Avrupalıların, Haçlılar olduğu söylenebilir. Ermenistan, Doğu ile Batı'nın mimari kalıpları arasında bir katalizör idi. Baltrusaitis, Ermenistan'ın bu konudaki etkisini şöyle özetlemektedir: Orta Çağ'da çizgili tonozlarda çeşitli değişimler olmuştur. Bir çok çapraz kimeri bir arada kullanan ve bunu sistematik bir biçimde, akılcı ve aldatıcı hilelere baş vurmadan yapan ilk ve büyük bir olasılıkla biricik ustalar Ermeni mimarlardır.

Anı'nın altın çağında, ' yüzleri neşe saçan prensler, muhteşem tahtlarda oturuyordu; parlak renklere bürünmüşlerdi ve ilkbahar bahçelerini andırıyorlardı. Yalnız neşeli sözler ve şarkılar, flüt, zil ve diğer çalgıların, insanın yüreğini huzur veren bir sevinçle dolduran sesleri duyuluyordu.' Ama bu, bir asır zor dayanan bir pastırma yazıydı. Bu görüntünün altında, Ermenistan çöküyordu. Daha yedinci yüzyılda, bir tarihçi şöyle yazmıştı: 'Soylular, birlik olmadıkları için, ülkeyi kaybettiler.' Zaten iki sülale arasında paylaşılmıştı. Bunlar, Ani'li Bagratid'ler ve Van'lı Ardzrunid'lerdi. Ani'nin kurucusu Ashot, kardeşi için, Kars'da başka bir devlet kurmuştu. Onuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, en az altı Ermeni krallığı vardı. Bunlar, birbirleriyle anlaşmazlık içinde oldukları gibi, Hristiyan olan, komşu Gürcü krallığı ile de ça-

tışıyorlardı. Bizanslılar, Hristiyan olan bu feodal hükümdarları imansızlara karşı birleştirmeyi deneyebilirlerdi. Ancak, Ermenileri her zaman, kendi kabul ettikleri dini doktrinlere karşı gelen bir ulus olarak gördükleri için, onları bölüp dağıtmayı tercih ettiler. Lynch, haklı olarak, 'Bu iki uygar Hristiyan halkın, aralarındaki anlaşmazlıkları ertelemek ya da uzlaşmak yerine, bu kültürü ve bu dini barbarların kucığına atmasındaki garipliğe,' işaret etmektedir. Onlar, Anadolu'daki topraklar yerine, bu krallıkları, birer birer ele geçirdiler ve Ermeni nüfusunun büyük bölümleri kendi istekleriyle, ya da mecbur edilerek, Batıya göçtüler. Böylece, Bizans İmparatorluğunun sınırları Ermenistan'ı kucaklayacak kadar genişlemişti. Ancak, arada bir boşluk kalmıştı. Doğu'dan gelen yeni bir güç, bu boşluğu doldurmak için bekliyordu. Bu güç Türklerdi.

Orta Asya'dan gelen bu savaşçı kırsal kesim insanları ırksal bağlardan çok, müşterek bir dil vasıtasıyla bir araya toplanmışlardı. Bunlar, ilk olarak, M.S. altıncı yüzyılda Amu Derya nehrini geçerek batıya doğru göçmeye başladılar. Yaylada yaşayan halklar onları önce köle, sonra da paralı asker olarak kullandılar. Başlangıçta organize olmadıkları halde, kısa bir süre içinde Harun Reşit'in halifeliğini ele geçirdiler. Pers ordusunun başlıca dayanağı haline geldiler ve Mezopotamya'ya hakim oldular. Düşmanlarının ve patronlarının dini olan İslamiyeti kabul ettiler ve silahlarını imanla bilediler. Selçuklu beylerinin idaresinde, disiplinli kabileler halinde, İran'ı geçip, okçularının uzun saçları rüzgarda dalgalanarak, Asya kıtasındaki yaylalar üzerinden Batıya yöneldiler ve Bizans İmparatorluğunun sınırlarına dayandılar. Böylece, İsa'nın ölümünden bin yıl sonra, barbarların ellerinde perişan olacakları konusundaki Ermeni kehaneti doğru çıkmış oluyordu.

Barbarlar, yıllarca, imparatorluğun meskun ve gayri meskun bölgelerine akınlar düzenleyip, Hristiyanları kılıçtan geçirdiler. 1055'de,

Ani halkı, şehir surlarının dışında, bir Kürt beyinin birliklerince takviye edilmiş Selçuklu kuvvetleri tarafından katledildi. Alparslan yönetimindeki son kuşatma 1064'de oldu. Bu Britanya'nın 'diğer barbarlar'a teslim oluşundan iki yıl önceydi. Bu kuşatmayı gözleriyle görmüş olan birinin yazdıklarını okuyabilmeyi, onu tercüme eden Bay Harold Bowen'a borçluyum. 'Kentin heybetini gördükten sonra, onun fethedilebileceğini tasavvur etmek mümkün değildi. Tarih de daha önce buna bir kralın teşebbüs ettiğini yazmıyor. Zira kent, üç taraftan, büyük savunma değeri olan bir nehirle kuşatılmıştı. Dördüncü tarafa ise bir hendek kazılmıştı. Uzaktaki bir yükseklikten bu hendeğin içine öyle büyük bir hızla su doluyor ve öyle hızlı akıyordu ki, içine bir kaya parçasını atsanız alıp götürür ve parçalardı. Kentin kapısının önünde bir köprü vardı ve duvarları sağlam,dev taşlardan yapılmıştı. Kentin içinde yedi yüz bin ev, bin kilise ve bir manastır olduğu söylenir. Kentin saldırıya karşı zayıf hiç bir yeri ve konumu yoktu. Ancak, Tanrı, karşı konulamaz bir şey gönderdi. Bu olağanüstü şeyin, taptığımız Tanrının eseri olduğu apaçık ortadaydı. Çatışmalar devam etti, askerler yorulmuş ve karşılaştıkları direniş yüzünden moralleri bozulmuştu. Çünkü zafer olanaksız görünüyordu. Nihayet, bir saatten az bir zaman sonra, surların bir bölümü, hiçbir neden yokken ve hiçbir zorlama olmadan yıkılıverdi. Askerler kente girip halkı öldürdüler, kenti yağmalayıp ateşe verdiler ve yıktılar. Kılıçlarından kurtulanları da esir aldılar...esirlerin sayısı beş yüzden az değildi. Şehre girip etrafa bakmak istedim ve bunun için ceset olmayan bir giriş aradım ama bulamadım.'

Kuşatma yirmi beş gün sürmüştü. Bu arada kentin 'bin bir' kilişesinde sürekli ayinler yapılıyordu. Türklere göre, Ermeni halkının büyük çoğunluğu bu ayinlere katıldı. Savaşçılar nihayet kente girdiler. Her birinin elinde ve dişlerinin arasında birer bıçak vardı.Türk askerleri katedralin damına çıkıp haçı yere fırlattılar. Artık, Ermenistan'ın

başkenti Ani yoktu, Yedi yıl sonra, Malazgirt savaşı ile Anadolu'nun fethini tamamladılar. Bu savaşta, Bizans İmparatoru esir alındı ve böylece, Haçlı Seferlerine yol açan alevin ilk kıvılcımları ortaya çıkmış oldu.

Ani, yabancıların boyunduruğu altında, iki yüz elli yıl daha yaşadı. Selçuklular onu bir Kürt beyliğine sattılar. Bu Kürt beyliğinin çok kenarlı, yüksek minaresi, hala Arpa Çay'a hakim bir mevkiye duruyor. Gürcistan'ın Hristiyan kralları, kenti bir çok kereler fethedip işgal ettiler ve onu yeniden bir Hristiyan kenti haline getirdiler. On üçüncü yüzyılda, hala refah içinde olan kent, Cengiz Han'ın kumandasındaki Tatarlar tarafından yağmalandı ve on dördüncü yüzyılın bir yerinde depremler yüzünden yok oldu. Halkından bir çok kişiler Kilikya'ya, bir kısmı da Rusya ve Polonya'ya göçtüler. Bu kişiler sanat ve el işleri konusundaki yeteneklerini de birlikte götürmüşler. Ermeni krallarının yasaları, modern çağa kadar, Lemberg kolonisinde yaşadı.

Bagradit sülalesinin Gürcistan'daki ayağı kuzeydeki dağlarla Türklerden korunduğu için, on sekizinci yüzyılın sonuna kadar hükümranlığını sürdürdü. Ancak son kral, Çar lehine tahtından feragat etti. Torunları olan Bagratyan ailesi ise bunun cezasını çekti ve halen sürgünde yaşamaktadır. Birinci Dünya Savaşından sonra, Batılı güçler, Ermenistan'ı bağımsızlığına kavuşturmak için bir iki isteksiz girişimde bulunur gibi oldular. Ama, 1918'de, Ermeniler Erivan'da kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler. 1920'de, Sevr Antlaşmasında, müttefikler bağımsız bir Ermeni devletini kağıt üzerinde tanıdılar. Kafkasya'nın bazı bölgeleri ve Türkiye'deki Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetleri bu devletin sınırları içindeydi. Ama bunu desteklemek için somut adımlar atmadılar ve Ermenistan'ın son umutları, bir yandan Türkiye Cumhuriyetinin orduları, diğer taraftan da Bolşevik Rusya arasında kaybolup gitti. Bugün Ermenistan'ın elinde kalan tek şey, bir zamanlar sahip oldukları hükümranlıkla alay eder gibi, Arpa Çay'ın ötesindeki Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetidir.

RUS CEPHESİ

Ani kiliselinin acaip gölgeleri uçsuz bucaksız merada kaybolurken, akşamın sessizliğinde karşı kıyıya baktım. Batıda, Türkiye'nin üzerinde güneş alev renkleri arasında ihtişamla batıyordu. Ama Doğuda, Rusya'nın üstü gri renkleydi.

...

Ertesi gün, Araxes'in öteki tarafındaki Ardz krallığının kalıntılarına gitmek üzere, Kars krallığından ayrıldım. Araxes vadisinin derin çukuru ve güneyinde yükselen Ararat dağlarının bel kemiği, Ermenistan'ı tam anlamıyla ikiye bölmektedir. İğdir'a giden yol, bu vadiden geçerek Ararat'ın (Ağrı Dağı) eteklerine varıyor. Ertesi akşam vali oraya gidiyordu. Beni de götürmeyi teklif etti. Ama bu yolun yirmi millik bir bölümü Rus cephesi boyunca ilerlediğinden ve ben burayı görmeyi daha çok istediğimden, gün ışığında kamyonla gitmeyi tercih ettim. Manzarada büyük bir değişiklik olmasını beklemiyordum. Tanıdık, kasvetli yayla, ağır ağır yükselerek, adeta sonsuza dek, bir rüya gibi önümüzde uzanıyordu. Ama birdenbire, bir tabak gibi kırıverdi; baş aşağı inmeye başladık ve kendimizi, baş döndürücü, capcanlı kayalardan oluşan bir kanyonun içinde bulduk. Üstümüzde renkler pırl pırlırdı. Sebze dünyası karşısında zaferini ilan eden bir maden krallığının parlak pembeleri ve koyu sarılarıyla kuşatılmıştık. Arada sırada, kanyonun duvarları arasında ağaçlara rastlıyorduk. Yaprakları taptaze ve pırl pırlırdı ama kayaların pırlıltısı yanında soluk kalıyor, ancak süs için oraya konmuşa benziyorlardı. Yüzyıllarca önceki bir volkanik patlama sonucu, akışkan yaşam gücü kısıtlanarak taşla dönüşmüş, bütün enerji bu dalga dalga yükselen kayalarda toplanmıştı. Burada doğa dev boyutta bir sanat eseri yaratmış, bütün malzeme ve renk çeşitlerini, ve tüm kalıpları kullanarak mimarlık ve heykelticilik oynamıştı. Ufukta, kan kırmızısı bir Hint tapınağı, içinden krem rengi damarlar

geçen siyah bir Maya heykeli, çelik kaburgalı, taşlaşmış, pembe mamutlardan oluşan bir piramit görünüyordu. Vadide bütün alışılmış görüntüler terk ediliyor, çimenler koyu sarıya, toprak kırmızıya boyanıyor, Türklerin Aras diye adlandırdıkları Araxes, masmavi bir akarsu yatağının içinde, uzaklardaki Hazar Denizi'ne doğru, somona çalan pembe renkte akmaktaydı.

Nehrin kenarında, kayaların oluşturduğu bir düzlükte bir kavak ormanı var. Kağızman, bu ormanın içindedir. Bir zamanlar zengin bir madencilik merkeziymiş. Evliya onun, altın, gümüş, boraks ve bilek taşı çıkarılan on bir madeninden ve bir taraftan İran'a, diğer taraftan da Diyar-ı Rum'a ihraç edilen değirmen taşlarından söz eder. Burada Aras'ı geçtik ve vahşi görünüşlü Ararat silsilesine ulaştık. Bu dağlarda, yol yol beyaz izler vardı. Karı andıran bu izler tuzdu. Vadi boyunca, nehirden, sanki onun Arpa Çayla buluşmasına engel olmak ister gibi, dört hörgüçlü bir memeli hayvanı andıran bir kaya yükseliyordu. Bu kayanın ilerisindeki başka bir ormanın içinde gri ahşap damlı beyaz evleri olan bir köy vardı. Bu Türkiye'de rastlanmayan bir görüntüydü. Oraya doğru gidiyorduk görünüşe bakılırsa, iki üç dakika sonra orada olacaktık. Ama ona ulaşamadık. Çünkü, Aras ile Arpa Çay'ın buluştuğu yer aramızdaydı ve varlığını, iki akarsuyun buluşma noktasının tam ortasındaki büyük kırmızı bir kaya ile gözlerden saklıyordu. Bu köy Rusya'daydı. Kırmızı damlı Türk sınır karakolunda bir asker bizi durdurdu. O anda, yoluma devam etmeme izin verilmeyeceğinden korktum. Çünkü buradan itibaren yol sınır boyunca ilerliyordu. Asker bana bir zarf verdi. Onu açtığım zaman içinde bir telgraf buldum. Vali tarafından telefonla Kars'tan gönderilmişti. İstanbul'daki İngiliz sefaretinden geliyordu. Telgrafta, İngilizce olarak, 'Mektuplarınızın ve telgraflarınızın nereye gönderilmesini istiyorsunuz?' yazılıydı. Uygarlığa özgü bu hoşlukların tehdidi altında, suçluluk duyarak ürper-

dim. Peder Tozer'in Türk telgraf sistemi hakkında, 'fikir güzeldi, tesisi pahalı oldu, patikte kullanımı hemen hemen imkansız,' yazdığı günleri hatırlayarak içimi çektim.

Yol nehir kıyısından ayrıldı ve şimdilik Rusya'yı gözden kaybettik. Bir süre Tuzluca köyünde durduk. Burada, mezarlarla delik deşik olmuş, gri renkli, dağ gibi bir kaya yükseliyordu. Bu kayanın ötesinde, nehre doğru, büyük bir harap şehrin, Karakale'nin surları uzanıyordu. Lavlardan oluşmuş bir zemin üzerinde, kırmızı somaki taşından yapılmıştı. Ön tarafta, bir Ermeni mezarının konik kubbesi hala duruyordu. Ermeniler, Eyüb'ün burada, bir gübre yığını üzerine oturarak arkadaşlarıyla konuştuğunu söylerler. Kısa bir süre sonra, Arpa Çay'ın bıraktığı yerden sınır oluşturmaya devam eden Aras'la buluştuk. Burası en azından, haritaların son çizilişindeki sınırı ve Türk köylüsü bunu hala böyle kabul ediyordu. Ama her şeyin en iyisini Ruslar bilir. Çünkü nehir yönünü değiştirince, Türk toprakları Rusya'nın, Rus toprakları da Türkiye'nin oluyor. Kısa bir süre önce, kendisine ait olduğunu sandığı bir toprak parçasını belleyen bir Türk köylüsü bir Rus muhafız tarafından vurularak öldürülmüş. Bir sonraki cephe toplantısında, Ruslar yasal haklarını kullandıklarında ısrar etmişlerdi.

Nehir boyunca, kamyonumuzla, Türk köyleri arasından sarsıla sarsıla ilerleyerek geçerken, karşı kıyıda birkaç Rus kamyonu gördüm. Ağaçlar arasındaki beyaz Rus 'köylerinden' geçtik. Şöyle bir bakıldığında yakın görünüyorlardı ama ne kadar uzaktılar. Ama bunlar, askeri karakollardı. Köylülerin hiçbir faaliyeti görünmüyordu, nehir kıyılarında ekilmiş toprak pek azdı. Sadece gizlenmiş beton barikatlar ve gerilere kadar, enine boyuna uzanan, tanksavar topların bulunduğu hendekler vardı. Sık aralıklarla, çelikten yapılmış, kule biçiminde gözlem noktaları göze çarpıyordu.

İklim birdenbire değişmişti. Aras, artık, Ararat ve Aras dağlarının yamaçları arasındaki alçak bir düzlükten akıyor, dağlar onu kışın rüzgarlarından korurken, yazın boğucu sıcakını buraya hapsediyordu. Strabo'ya göre, bu ovanın yerinde bir zamanlar bir göl varmış. Ama, Jason, Ermenistan'ın kurucusu olan, arkadaşı Armenes ile birlikte, Aras'ın suları ile kendi vatanı olan Teselya'da, Tempe'den çıkıp, Olimpos'tan gelen Ossa ile birleşerek, Hazer Denizi'ne dökülmek için kendine bir vadi oluşturup Aras'ı yaratan bir nehir arasında benzerlik bulmuştur. Ermeniler, bir Yahudi efsanesine dayanarak, bu yüksek ovalardaki dört eski nehirden, vadisi Nuh'un Ararat dağının eteğinde bulunan bir tanesinin, Cennetin olası mevkii olduğunu iddia ederler. Fransız botanikçi Tournefort bu mevkideki topraklarda, tütün dahil, her tür sebze ve meyvenin yetiştiğini söyler. Bu da, 'Yer yüzündeki Cennette bu bitkinin var olup olmadığı' sorusunu gündeme getirmektedir. 'Ama yöre ahalisi bunun böyle olduğuna inandığı için, tütünü sürekli kullanmadan duramıyorlar.' Tournefort, aynı zamanda, buralarda hiç zeytin ağacı olmadığına da değiniyor. 'Eğer Nuh'un gemisi Ararat Dağı'nda ise, oradan havalanan güvercinin zeytin dalını nereden bulduğunu anlayamıyorum.'

Günümüzde, bölgenin başlıca ürünü pamuktur. Böylece Kars yöresi üç iklimin ürünlerine sahiptir: Avrupa'nın meyveleri, Asya'nın davar sürüleri ve hububatı ve Afrika'nın pamuğu. Şu anda, bir Türk savunma karakolunun, üstüne sadece parlak renkli bir pijama giymiş olan komutanı, Mısır'daki durgun havayı selamlıyor. Pamuk lğdır köylülerine her yıl, çeyrek milyon İngiliz Lirası getiriyordu. Karşı taraftaki Rus köylülerine ise çok daha fazla getiriyordu. On beş yıl önce, Ruslarla Türkler arasında yapılan bir anlaşma sonucu, her iki tarafı da sulamak için, nehre bir baraj yapılmıştı. Ama Ruslar suyun hepsine el koydular ve şimdi, Türklerin payına düşen suyu vermek için

bir milyon dolar istiyorlar, Türkler de bunu vermeyi reddediyorlar. Böylece, bu konuda cimri olan Ararat'ın yamaçlarından gelen sularla sulanan Iğdır ovasının üçte biri çorak durumda.

Manzara, gri ve tozlu bir sıcak tabakasının üstüne çökmesiyle suskunluğa itilmiş, canlılığını yitirmiş. Harman yerlerindeki sapanlar ağır ağır dönüyor, sapan süren çocuklar ve katırların hareketleri sanki bir rüya gibi görünüyor. Yıkılmak üzere olan, pişmiş çamurdan yapılmış evler ve gübre yığınları arasından geçerek Iğdır'a giriyoruz. Tozda yürüyen çıplak ayakların çıkardığı sesler ve açık dar kanallardan akan kirli suyun boğuk şırlıtısı duyuluyordu. Artık alıştığım gübre, toz ve kanalizasyon kokusu, keskin bir ter kokusuyla karışarak bizi karşıladı. Mısır görüntüsünü bozan tek şey, palmye ağaçları yerine kavak ağaçları olmasıydı. Sonra birden, Ararat'ın, şu ana kadar görünmeyen, beyaz takkeli, kederli tepesi karşımıza çıkarak, geri kalan bütün görüntüleri önemsiz kıldı.

Hava kararınca, Iğdır canlandı. Kaldırma oturmuş kebabımı yiyor ve şarabımı içiyordum. Kasaba canlanırken, aheste aheste hareket etmeye başlayan ahalinin arasında, hazır durumda olan atlı gezi arabalarının çingırakları, adeta küçük bir neşe kıvılcımı saçıyordu. Bana yakın bir yerde, bir alay bira şişesinin başında üç subay oturuyordu. Biraz önce, kendilerine katılmam için, beni davet etmişler ve biri Shakespeare'den söz etmeye başlamıştı.

"Onun 'Fırtınalı Gece' oyununu çok severim."

"Fırtınalı Gece mi?"

"Evet, Ferdinand'ın Miranda'ya sahip olduğu."

"Ah, evet. Çok güzeldir."

"Ama en çok 'Omlet'i beğenirim. O en iyisidir."

Ona katıldığımı söyledim ama edebiyat konusundaki sohbetimizi Validen gelen bir haberci yarıda kesti. Vali Kars'tan yeni gelmişti ve

Belediye Binası'nda kendisine katılmam için rica ediyordu. Bu onun İğdir'a ilk geliyordu ve bu nedenle, Belediye Reisi, Jandarma Kumandanı ve yörenin diğer ileri gelenleri tarafından onuruna küçük bir ziyafet veriliyordu. Kendisine bağlı olarak çalışan Sağlık Müdürü ve İç Hizmetler Müdürü de oradaydı. Bu resmi bir yemektir. Ev sahipleri kendilerine hitap edilmedikçe konuşmak istemiyor, bütün konuşmalar Valiye kalıyordu. Kendisi, bunu, o kadar genç birinden beklenmeyecek bir nezaket ve ustalıkla yapıyordu. İki rakip siyasi partinin temsilcileri, Halk partili olan kır saçlı adam ve Demokrat partili olan soluk benizli genç yan yana oturmuş, siyasi ihtirasları olan kişilere özgü, uyanık ve huzursuz bakışlarla, yeni valiyi ve birbirlerini seyredip tartışıyorlardı. Her ikisi de, birbirlerinden daha az demokrat olmadıklarını göstermek için kravat takmamışlardı. Yemekten sonra, parka gidildi ve burada, akasyaların altında kahve içilirken diller biraz çözüldü. Yerel pamuk kooperatiflerinin hiç kar etmemiş olmaları üzerine uzun uzun konuşuldu. Onlara göre, bunun nedenini anlamak mümkün değildi. İki politikacı, gözlerini kısarak birbirlerini seyrederken, kendi fikirlerini beyan ettiler. Vali, usulca bana konuşmanın ana hatlarını tercüme etti.

Beni ertesi sabah, Jandarma Kumandanı Yüzbaşının evinde kahvaltıya çağırdı. Cibinlik altında geçen sıcak bir geceden sonra, tereyağı, vişne reçeli, yoğurt, taze ekmek ve suları akan küçük elmalar-dan oluşan kahvaltı çok hoşuma gitmişti. Daha sonra yine kalabalık bir sıra halinde caddeye çıktık. Vali ortadaydı. Kahvelerdeki ve kaldırımlardaki insanlar, onu karanlık ve endişeli bakışlarla izliyorlardı. Aradaki fark açıkça ortadaydı. Yöneticinin üstünde inci grisi takım elbise, yönetilenlerin ellerinde ise kumaştan yapılmış kasketleri vardı. 'Biz', 'Onlar'ı inceliyorduk ama bu, geçmişin paşalarını incelemeye benzer, otoriteye saygı anlamına gelen huşu içinde bir seyir değildi. Eleştir-

meye ve gerekirse suçlamaya hazır olan , demokratik özgürlük ruhu-
du. 'Onlar'la aynı safta olmak beni rahatsız etti. Gurup dağıldığı ve
Vali bana hararetle veda ettikten sonra, Kars'a doğru yola çıktığı za-
man rahatladım.

Bir kamyonun, saat onda beni alıp Ararat'ın güney tarafındaki
Doğu Beyazıt'a götüreceğini haber verdiler. Hanın önünde, sert bir
kahvehane iskemlesinde, toz duman arasında oturup bekledim. Ayrı-
calıklı biri benimle Fransızca konuştu. Yılın yansını sigorta acentası,
yansını da Tıbbiye'de öğrenci olarak geçiriyordu. İlerde sadece, daha
asil bir meslek olan hekimliği icra etmeyi istediğini söyledi. Onun dı-
şında, İğdirlılar dost canlısı insanlar değildi. Beni tak şaşırtan şey, kö-
pek taklidi yapan, yalın ayak bir adam oldu. Köpeğe benzeyen ufak
tefek bir adamdı. Eğri büğrü dişleri vardı. Bir kurt köpeğinin, neden-
siz öfkesiyle, hurlayarak dolaşıyor, sonra birden bir havlama ve inleme
nöbetine tutuluyordu. Yanındakiler ona köpek muamelesi yapıyor,
tekmeleyip dürtüklüyorlar, bunun üzerine yüzünde ürkek bir ifade be-
liriyor, sinerek sızlanmaya başlıyor ve burnunu çekerek ağlayan küçük
bir çocuğa dönüşüyordu. Sonra bir eşek gibi anıarak, yanındakilere
tekmeler savuruyor ve kahkahalar arasında adam akıllı dayak yiyerek
eşek inadından vazgeçiyordu. Bu gösteri, belirli aralıklarla, bütün sa-
bah boyunca sürdü. Saat on iki dolaylarında oradan geçmekte olan
Belediye Reisi, sıcak yüzünden, beni götürecek olan kamyonun, öğle-
den sonra dörtten önce yola çıkmayacağını söyledi ve beni bahçesi-
ni ziyarete çağır-
Burada, hiç değilse kavak ve armut ağaçlarının göl-
gesi ve biçilmemiş çimen kokusu vardı. Adamlar, kavak ağaçlarını kib-
rit yapmaya yarayacak kereste elde etmek için kesiyorlardı. Ağaçların
gövdeleri, kabukları soyulduğunda, Ararat'ın tepesi gibi nemli ve se-
ri görünüyordu.

Sıcakta kavrulan İğdır, yumuşak huylu insanların yaşadığı bir yer değil. Kamyonumuz hareket etmeden önce büyük bir kavga çıktı. Anlaşılan kavga, kamyonu kimin kullanacağıyla ilgiliydi. Yeşil bir takım elbise giymiş olan, dazlak kafalı, tıraş olmamış, zayıf bir adam direksiyona geçmek istiyordu. Kendisine bunun mümkün olmadığı söylenince, suratını asarak çamurluğun üstüne oturdu ve yerinden kalkmayı reddetti. Daha yumuşak huylu olan, bedeni bir maymun gibi kollarla kaplı, iri yarı bir adam kamyonu aniden çalıştırarak onu silkelemeyi denedi ama başarılı olamadı. Sonra, bir akılsızlık yapıp kamyon-
dan indi ve onun henüz arkası dönükken, dazlak kafalı adam kamyonu atlayıp onun yerine geçerek direksiyonu kavradı. Birkaç yolcu dahil herkes bu sorun hakkında kavga etmek için bir kahveye girdiler. Bu arada, kırmızı gömlekli öfkeli bir adam, sağa sola küfürler savuruyor, ve eşyalarını kamyon-
dan indiriyordu. Sonunda yola çıktık. Beş kişi önde oturuyor, dazlak kafalı kamyonu kullanıyordu. Göğsü kılı adam ve iki yolcuyla kentli gibi takım elbise giymiş asık suratlı biri arkadaydı. Karanlıkta Ararat'ı dolanırken, sağanak halinde yağ-
mur insanların öfkesini yatıştırdı. Dağın yamaçları üstünden arkaya bakıyorduk. Önümüzdeki ovada ise, dağın eteğine çok yakın gibi görünen bir ışık kümesi vardı. Burası, Sovyet Ermenistan'ının başkenti Erivan'dı. Huşu, aşağılama ve tahminlerle kanşık bir mırıltı dolaştı. 'Erivan!...Erivan!... Erivan!...' Bu ışıklar hepimizde baş döndürücü bir hayranlık uyandırıyor-
yordu. Bugün Erivan ve halkının yaşantısı, insanlara, Lhasa ya da Mekke veya herhangi bir yasak şehir gibi esrarengiz ve anlaşıl-
maz geliyordu. Belki de, çağdaş seyyahlar, dünyanın yarısını yeniden esrarengiz kıldığı için, Demir Perdeye teşekkür borçlular.

ALTINCI BÖLÜM

ARARAT VE KÜRTLER

Ararat Dağı normal yaşam süresinden çok daha fazla yaşamış, iri cüsseli bir kraliçeyi andırmaktadır. İhtiyar volkan, kat kat siyah giysilere bürünmüş, beyaz takkesi ve şalıyla, kuru sıcaktan çatlamış, kırık etlerini, Türkiye, Rusya ve İran'ın sınırlarının buluştuğu, dünyanın bu noktasına sermiştir. O, insanlar dünyaya ayak basmadan önce bile ihtiyardı. Güneş ve ay, onun artık hiç ilgi duymadığı bir dünyanın üstünde parlarken, o kara kara düşünür. O Nuh'u tanımış, onun gemisini omzunda taşımıştır. O Xerxes, İskender, Antonius, Alparslan ve Timurlenk gibi dünyanın büyük fatihlerini tanımıştır; atom bombasını da tanıyacak ve onu da gömecektir. Bu gibi küçük çırpınışlara karşı mağrur bir ilgisizlik içindedir. Dünyanın büyük damı üzerindeki diğer dağlar, hayat veren akarsular üretirler. Ararat'ın komşuları olan Ala Dağ ve Dumlulu Dağdan Fırat, Bingöl Dağları'ndan Aras, Marsar Dağı'ndan Dicle doğar. Ama dul Ararat sonsuza dek kısırdır. Kardan takkesini altında buzlar vardır. Göklerin bereketli rutubetini emer ve kendi iç beslenmesinde kullanır ve çevresine sudan yoksun bir afet saçar.

Ararat Dağı'nı, 'Yeryüzündeki en kederli ve nahoş görüntülerden biri,' olarak tanımlayan Tournefort'a katılmamak mümkün değil. Kendisine orada, içmesi için su yerine çamur vermişler. Ama o, bunu, yörenin şarabına tercih ediyor ve 'hiç değilse soğuktu' diyor. Dağda kaplanlar gördüğünü 've onların geçmesine büyük bir saygıyla izin verdiğini' anlatıyor. Ama ona kimse inanmıyor. Gördükleri pars olabiliirdi. Diğer seyyahlar dağa hakkını vermiştir. Evliya Çelebi onu, 'dünyanın en övgüye değer dağlarından biri' diye tanımlar. Ker Porter ise, ona 'insanlığın babasını büyük tufandan kurtaran geminin barınağı,' der ve kendisini, 'düşüncelerin gücü içinde asılı kalmış' bulunduğunu söyler.

Ararat, bağımsız Van krallığı Urartu'nun İncil'deki adıdır. Ermeniler bu krallığın varisleridir. Türkler ona Ağrı Dağı, Yüce Dağ adını ve-

rirler. Ama Persçe adı Kuh-i-Nuh, Nuh'un Dağı'dır. Ermeni inancına göre, Nuh'un gemisi tufan sırasında bu dağda barınmıştır. Bu inanış, yöreye koloniler kurmak için ve savaş esirleri olarak gelen Yahudilerden kaynaklanmaktadır. Josephus, geminin ilk indiği yeri, bugünkü Ermenistan'da bulunan Nahcivan'ın yerindeki Apobatriyan olarak belirtirler. Kaldeli Berasus'dan alıntı yaparak, 'bu geminin parçaları hala Ermenistan'da, Kordyaecans'dadır,' der. Ve, 'bazı kimseler buldukları parçaları kötülöklere karşı tılsım olarak yanlarında taşımak üzere alıp götürmektedirler.' Hamilton, Ermenistan yaylalarında bulduğu deniz kabuklarını, Nuh'un devrinden çok sonra olmayan gerçek bir tufana bağlayacak kadar ileri gider. Nuh'un, tufandan sonra üzüm kütükleri diktiği yer, verimli Aras vadisi olabilir. Ve 'üzümler olgunlaştığında, kurbanlar sunmuş ve şölen tertipleyip yiyip içmiş, sarhoş olup uyuya kalmış ve uygunsuz vaziyette, çıplak olarak uyanmıştır.' Bir asır öncesine kadar, onun ilk bağının yeri, hatta ona ilk üzüm veren dal, dağın yamaçlarında gösteriliyordu. Sonra bir kayanın düşmesi sonucu yok oldu. Bu mevki Aziz Yakup manastırına yakındır ve buradaki bir rahip gemiyi aramak için birkaç kere dağın doruğuna tırmanmaya çalışmıştır. Her seferinde de, yorgunluktan bitap düşerek, dağın yamaçında uyuya kalmıştır. Ama, o hep, anlaşılmaz bir şekilde, mucizevi bir biçimde, başladığı noktaya geri götürölmüştür. Bir gün, uykusunda ona bir melek görünmüş ve ona (yanış olarak) bu dağa tırmanmanın olanaksız olduğunu söylemiş ve teselli olarak geminin bir parçasını bırakmıştır. Bu parça, şu anda Etchmiadzin'deki Ermeni Patrikhanesindedir. Curzon, 'dinimizin nezahatine gölge düşüren bu gibi saçma ef-sanelerin' ipliğini pazara çıkarmaktadır. 'Midesi bozulan Ermeni rahipleri' diyor, 'genellikle Nuhun Gemisiyle ilgili saçma bir kehanette bulunur. Oysa bu geminin, hala, Ararat'ın karları ve bulutları altında fani gözlerden gizlendiği varsayılmaktadır.'

Tufan sırasında, geminin, Türkiye, Suriye ve Irak sınırlarının birleştiği noktada (cephesinde) bulunan Cudi dağında barınmış olduğu da kuvvetli iddialardan biridir. Bu yörede köylüler, geminin sözüm ona parçalarını, hastalıklara şifa vermesi amacıyla kullanırlar. Müslümanlar da bu inancı desteklemektedirler. Fırat ve Dicle nehirlerindeki araştırmaları yürüten Albay Chesney, Nuh'un geminin yapımında kullanıldığı bilinen ağaç cinslerini burada, Cebel, Sincar yöresinde bulmuş olabileceğini söylemiştir. 'Bu yüzer yaşam Yukarı Mezopotamya'da, tek bir aile tarafından, ciddi bir güçlkle karşılaşmadan hazırlanmış olabilir. Kalın güverte duvarları, ve çapraz kirişleri olan bir dam. Bu kirişlerden bazıları da gerekli bölmeleri ayırıyor ve destekliyordu. Bütün bunların , suya indirilmeyip suların yükselmesiyle yüzmeye başlayacak olan tekneye denge sağlamış olduğu varsayılabilir'. Sir Willcocks oyunu Mezopotamya'nın daha güneyi doğrultusunda kullanıyor; onunki, bir bakıma, bir uzmanın görüşüdür, çünkü kendisi, bu bölgelerdeki sellerin eğilimlerini bilen bir'sulama' mühendisiydi. Onun görüşü, tufanın, olağanüstü yağmurlu bir mevsimde, arazinin düz olduğu aşağı Fırat ve Dicle vadilerinde meydana geldiği doğrultusundadır. Burası, töreye göre Cennetin yeryüzündeki mevkiidir ve günümüzde her yıl sel baskınına uğramaktadır. Onun kanısınca, Nuh, Ararat'a değil Kalde'nin Ur dağına çekilmişti.

Bin fit daha yüksek olmasına rağmen, Doğu Beyazıt yaylası, İğdir'dan daha kurak ve daha sıcaktı. Ararat, hüzünlü bir biçimde bu yaylanın üstünde yükseliyordu. Onun bir kısmını olsun keşfetmek zorundaydım. Bir kahvehanenin bitişiğindeki yatakhane gecayı geçirdikten sonra, yataklardan birinin üstünde oturan mekan sahibi tarafından uyandırıldım. Adam, bavulumdaki eşyaları tek tek elden geçiriyor ve tuvalet malzemelerimi büyük bir merakla inceliyordu. "Bir gün önce gelmiş olsaydınız, her yıl tekrarladıkları beş günlük çalışmalar

doğrultusunda dağa tırmanmak için, şafakta yola çıkan , Türk Askerlerinden oluşan bir Alpinist gurubuna katılabildiniz,” dedi. (Alpinist: Alp dağlarına veya yüksek dağlara tırmanan sporcu.) Sıkı disiplin altında gerçekleşecek olan böylesine bir etkinlikten kurtulduğuma sevinerek, Kaymakam vekilini ziyarete gittim. Kendisi, hakkında kolayca yorum yapılabilecek bir adam değildi. Siyah, ince ve seyrek bir bıyığı vardı. Fransızcası yeterliydi. Kaymakama gelen telefonlarla sık sık kesilen, on dakikalık bir nezaket sohbetinden sonra, bana kibarca, Ararat’a tırmanmak için Ankara’dan özel bir izin almak gerektiğini söyledi. Ona, dosyalarını incelerse, bu izini almış olduğumu göreceğini anlattım. Bunun üzerine, Kaymakam uyandı, dosyalarını istedi ve Ararat’a tırmanma izninin olduğunu kabul etti. Şimdi bana karşı daha rahat davranmaya başlamıştı. Beni. kendisiyle birlikte kalmam için davet etti ve bavullarımın otelden alınması için emir verdi. Ziller çaldı ve sorular sordu. Ertesi gün beni dokuz bin fit yüksekte bulunan bir çoban konaklama yerine götürmek üzere bir rehber bulundu. Ama aylara rastlama olasılığı nedeniyle, rehberin bir tüfeğe ihtiyacı olacaktı. Kaymakam, bunun sağlanacağını söyledi. Bu arada, öğleden sonra, yaylaya, meydan okur gibi tepeden bakan, eski Doğu Beyazıt sarayına gidecektik. Orada, bize İran sınırını görmeye gitmemiz için taşıtını ödünç verecek olan Garnizon kumandanını bulacaktık. Maalesef, sadece onun bu amaçla kullanılabilecek bir taşıtı vardı.

Bir zamanlar Kürtlere ait bir müstahkem mevki olan Doğu Beyazıt kalesi, bugün, geniş ve toz toprak içindeki resmi geçit alanına Türk birliklerinin siperler kazıp çadırlar kurduğu, piyade eğitimi yapılan ve hiçbir özelliği olmayan bir karargah durumunda. Oradan çıkıp, çıplak pembe ovayı geçerek pembe bir sırta yöneldik. Selçuklulardan kalma bir kapısı olan ve meyve ağaçlarından oluşan bir bahçede biraz dinlendik. Bahçenin sahibi olan Hacı bize tatlı elmalar ikram etti.

Sonra, Bir zamanlar Beyazıt kasabasının bulunduğu kayalıklara doğru yolumuza devam ettik. Eski Beyazıt, ön tarafta yaylaya, arka tarafta da İran'ın içlerine giden bir dağ yoluna bakıyordu. Bu ıssız ve kederli bir görüntüydü. Kurumuş akarsuyun yukarısındaki bir tepede, üzerinde bulunduğu kayalardan güçlükle ayırt edilebilen, pembe renkli bir kale harabesi vardı. Burada, insan, savunma amacıyla doğayla sıkı bir iş birliği yapmış, kendi taşlarıyla, doğanın oluşturduğu burçlara ilaveler yapmış, doğal surların birinin önüne bir çukur kazıp, onun yüksek tepelerinden birini dengelemek için yanına bir kule eklemişti. Bu kale, işlevsel askeri mimarinin bir zaferiydi. Orta Çağın strateji gereksinimlerine göre ve kamuflaj amacına yönelik olarak yapılmıştı. Asur tarzında oyulmuş bir figür kayayı boydan boya kaplıyordu. Burada ilk kale Urartu kralları döneminde yapılmıştı. İnşaatında kullanılan kayalarda çivi yazısıyla yazılmış yazıtlar bulunmaktadır. Kalenin aşağısında, nehrin kıyısında, muhtemelen Selçuklu döneminden kalma, harabe halinde bir cami vardı. Kubbesi ve minaresi aynı şekilde doğanın renkleri ve kayaların biçimleriyle uyum halindeydi.

Karşı kıyıda daha yakın dönemlere ait harabeler vardı. Onların yukarısında, doğaya uygun olmayan ama oraya gösterişli bir şekilde oturtulmuş, muhteşem bir derebeyi sarayının kalıntıları vardı. Rehberim, bir Osmanlı olan İshak Paşa'dan bahsetti. Frazer, 1838'de burayı ziyaret etmiş ve on sekizinci yüzyılda bu bölgeyi yöneten Paşa'nın dedesi olduğuna göre, İshak Paşa'nın tahminen Kürt olduğunu söylemişti. Texier'e göre de saray bu dönemden kalmadır. Bay Seton Lloyd on yedinci yüzyılda yaşamış bir Osmanlı olan İshak Paşa'dan söz eder. Hangi dönemde yaşamış olursa olsun, İster Türk, ister Kürt olsun, bu İshak Paşa'nın mimari açıdan çok zevkli olduğu kesindir. Sarayı Selçukluların yeniden canlanma dönemi mimari tarzındadır. Bu Lloyd'a göre, Selçuklu kültürüne nostaljik bir özlem duymak-

tadır. 'Bu özlem, onun, sadece estetik kaygılarla, binden fazla ustayı bu mimari tarzın hala yaşatıldığı Mardin'den getirtmesine yol açmıştır.' Sarayın dış kısmı sert, haşın ve ürkütücüdür. Ancak, sarayın içinde, Türk Selçuklu fatihlerinin haşın sadeliği unutulmuş, Paşa, daha sonraki dönemlere ait bir hükümdarın cömertliğiyle, daha ziyade İran tarzındaki süslemelerin Barok tarzında, zengin bir biçimde uygulanmasını tercih etmiştir. Lord Percy, onun sarayını anlatırken, 'Seville'in inanılmaz güzellikteki Elhamra ve Alkazar sarayları kadar güzel' demiştir. Bu doğru olabilir ama saray, aynı zamanda, Selçukluların kuğu şarkıları kadar zengin ve çekici.

Günümüzde, sarayın duvarları ve avluları mermilerle delik deşik olmuş durumda. Kaymakama bu tahribattan kimin mesul olduğunu sordum ve klasik bir cevap aldım: Bunları, Birinci Dünya Savaşında Ruslar yapmıştı. Cephedeki hakim konumu nedeniyle, 1915 ya da daha sonraki şiddetli çatışmalarda, iki taraftan biri tarafından tahrip edilmiş olabilirdi. Ama, bu saray, Türklerin unutmayı tercih ettikleri başka muharebeler de gördü. Yöre Kürtlere ait bir müstahkem mevkidir. Asurlular onlardan Kürti, Xenophon, Karduş, Romalılar ise Kordun ve Sirti olarak söz eder. Yahudilere göre, bu ırk, Süleyman'ın sarayına giderlerken, iblisin bakireliğini bozduğu 400 bakireden olmalıdır. Yüksek yaylalarda yaşayan bu mağrur ve vahşi ırk belirli aralıklarla isyanlar çıkarmıştır. Bu isyanlar, 1915 ve 1945 yıllarında yüksek yaylalardaki diğer başkaldırı olaylarını hatırlatır.

1930'da Doğu Beyazıt bu isyanlardan birine sahne olduğunda, bu ilk değildi. Sarayın aşağı kısmında bulunan daha yakın dönemlere ait kalıntılar, buraların yakın zamana kadar ekilip biçildiğini gösteren terkedilmiş setlere ve sulama kanallarına kadar uzanmaktadır. Yerel bir fotoğrafçıdan, bu yamaçlardaki bayındır bir kasabaya ait bir fotoğraf satın aldım. Adam, ısrarla bu fotoğrafın çekildiği tarihin on beş yıldan eski olmadığını söyledi.

Kaymakam bu konuda konuşmak istemedi ve beni harabelerden uzaklaştırdı. Yokuş yukarı tırmanarak bir Kürt mezarına geldik ve hem Türk hem de laik bir Devletin hizmetlisi olduğu halde, Kaymakam diz çöküp Kur'an'dan birkaç ayet mırıldandı. Bu, ünlü Kürt alimi Ahmet Kani'nin mezarıydı. Kendisi kasabaya altıncı yüzyıl İslam dünyasında saygı gören bir isim olan Beyazıt adını vermişti. Kasabanın o zaman-ki adı böyleydi. Kürtçe, yazılmaktan çok konuşulan bir dildir. Ahmet Kani, Kürtçe yazmış ve ırkına nadir edebi eserlerinden birini bırakmış- tır. Şiir, felsefe ve dini eserler yazmıştır. Kürtlerin Kur'anı öğrendikten sonra, kendi dillerini öğrenebilecekleri bir okulu vardı. Kürtler için yazdığı kafiyeli bir lugat vardır; Arapça - Kürtçe ve Sami dilinden Hint Avrupa diline (çevirenin notu: tarih öncesi bir kavimde konuşulan Hint- Avrupa dili) Şu öğütle başlayan lugatta iki bin kelime bulunuyordu.

Dilbilgisi ve diğer derslerinizi anlayamıyorsanız,
Ünlü biri olamayacaksınız demektir.

Bizi İran sınırına götüreceği söylenen taşıt görünürde olmadığı gibi, komutandan da haber yoktu. Bu yüzden tekrar Doğu Beyazıt'a döndük. Kasabaya vardığımızda Kaymakam, herhalde ertesi sabah Ararat'a tırmanamayacak kadar yorgun olduğunu söyledi. Bunun böyle olmasını arzuladığı belliydi. Onu hayal kırıklığına uğrattığıma üzülüm. Aslında, akşam yemeğinden önce biraz uzanıp dinlensem iyi olurdu ama odamda yatak olmadığı için bunu yapamadım. Kaymakamın dinlenme anlayışı, en sık giysilerini giyinerek, benimle birlikte, bir saat boyunca, kasabanın iki caddesinin ortasında beş aşağı beş yukarı dolaşmaktı. Biz, kindar bakışlarla süzülen, 'onlar'dık ve bu bakışlar, lğdır'dakilerden daha kuşku doluydu. Bu gezinti sırasında yanımıza

yaklaşan, bazı kimselere, kaymakam tarafından çeşitli görevler verildi. Biri bana bir yatak bulmak için Belediye Reisine, diğeri ertesi gün için at bulmaya, bir diğeri de, kaymakam vaat ettiği tüfeği temin etmediği için bizi götürmeyi reddeden rehberi almaya gönderildi. Garnizon lokalinin önünde, subayların tombul karıları, kocalarından ayrı bir gurup halinde, bebekleriyle birlikte oturuyorlardı. Sokaklarda ağaç yoktu. Sırayla dikilmiş olan akasya ağaçları, Vilayet binasının önündeki üçü hariç, kasaba sakinleri tarafından yakacak olarak kesilip tahrip edilmişti. Bir çocuk son kalan dallardan birini kırarken, Kaymakam onu hafiften azarlamak için durdu. Ama o sırada Halkevi'nin önünde bırakılmış bir iskemle gördü ve dikkati dağıldı. Bu devlet malıydı ve çalınabilirdi. Sandalyenin oradan kaldırılması için, büyük bir ciddiyetle emirler verdi ve yürümeye devam etti. Bu sırada çocuk, ağacın işini bitirebilmek için, sabırlı bir gülümsemeyle bekliyordu.

Karanlık gökyüzünde, uzaklarda bir yıldız mors işaretleri veriyordu. Alpinist'ler kar hattına ulaşmışlardı. Ertesi gün, Kaymakamın refakatinde, at üstünde, Ararat'ın yarısına kadar tırmandım. Atımın bedenindeki berelerin yerleri ve gözlerindeki gözlükler bende onun bir araba atı olduğu izlenimini uyandırmıştı. Kaymakam ise Jandarma'dan ödünç aldığı bir aygıra binmişti. Neyse ki konukseverlik gösterip binmem için onu bana ikram etmedi. Benim atım yirmi adım dört nala gittikten sonra yüz adım monoton bir biçimde yavaş yavaş gidiyordu ama onun üstünde kendimi güvende hissediyordum. Böylece yaylayı aştık ama dağın eteğine geldiğimizde atım durdu ve bir daha yerinden kılmıdamadı. Ben de yürümeye mecbur oldum. Burada, damı, kışın fırtınada uçmasın diye, iplerle bağlanıp, taşlarla tutturulmuş bir polis karakolu vardı. Şimdi kaymakam, atının üstünde önden gidiyordu. Yanında, kendisine bir tüfek temin edilemediği için bizimle gelmeyen rehberin yerine, bir jandarma vardı. Ben de atımın sahibi olan

ve eşyalarımızı taşıyan arabacıyla birlikte , yaya olarak, onları izliyordum. Hava pusluydu. Siyah volkanik kayaların arasında güçlüklerle ilerliyorduk. Dağdaki kayaların hepsi tek düze siyahtı ve bitki olarak sadece çölü saç renginde otlar vardı. Ne bir nefeslik hava ne de arada sırada görünen bir şahin veya doğan dışında bir hareket vardı. Öğlene doğru, Kürt çobanların koyu kahve rengi çadırlar kurmuş olduğu, engebeli bir otlığa vardık. Yün bir kilimle gül koncası desenli basma yastıklar üzerine uzanarak bu çadırlardan birinin gölgesinde dinlenmek çok hoştu. Duvarlar kafes haline getirilmiş samandan yapılmıştı ve üzerlerinde parlak renkli kilimler asılıydı. Çobanın karısı ve kızı bize, dağların soğuk ekşi sütü olan ayran getirdiler, sonra çay ikram ettiler. Bu arada, bir köşede yün örmekte olan Büyük anne, bizi seyrediyordu. Hepsisi de, Kraliçe Victoria tarzındaki o eski giysilerini giyiyorlardı. Besbelli, Kürtler, bu giysileri bizden önce icat etmiş ve değiştirmeye gerek duymamışlardı. Enseden aşağı sarkan saç örgüleri, kat kat, farbelalı iç etekler, balon kollar ve neşeli çiçek desenleriyle bezeli şalvarlar. İnsan bedeninin kusurlarını saklayan, kendilerine has bir dökmeleri olan giysiler. Büyük annelerimizden farklı olan, sadece başlarındaki örtüler ve saç örgülerinin arasındaki mavi boncuklarla deniz kabuklarıydı. Burası, dağdaki yirmi dört aşiret köyünden biriydi. Dağ, onların orada, güç şartlar altında da olsa barınmalarına izin veriyordu. Bu yerleşme yerindeki yedi aile, ortaklaşa olarak, yirmi beş davara ve birkaç arpa tarlasına sahiptiler. Yoğurt ve siyah arpa ekmeğiyle yaşıyorlardı.

Çoban, "Biz fakir insanlarız," dedi. "Kimi zaman, on gün yiyeceksiz kalırsınız. Ot bile yediğimiz olur."

Fakir oldukları kesindi. Ama onun gözlerinde, Kürtlere has, abartılı bir pırıltı vardı. *Belki otları tatmak istersiniz*, dedi ve yumuşak bir peynirin içine katılarak ezilip karıştırılmış tatlı dağ otları getirdiler.

Çoban, Kaymakam aracılığıyla, bana, "Kürt'e benziyorsunuz," dedi.

Bu iltifatı kabul ettim ve masum bir tavırla, "Kürtler nasıldır?" diye sordum.

"Kürtlerin nasıl olduğunu siz çok iyi bilirsiniz. Kürtler savaşmak için yaşar."

"Ya Türkler?"

Çoban cevap verdi. Kaymakam tercüme etti. "Kürtlerle Türklerin aynı olduğunu söylüyor."

Çobanın gözlerindeki ifadeden onun böyle söylememiş olduğunu anladım. Daha güvenli bir konu olan aylara geçtim. Dağda çok sayıda ayı var mıydı?

Çoban buna olumlu cevap verdi. Tanıdığı bir adamın dağda ölüsü bulunmuştu. Bıçağı kanlıydı ama bedeninde kan izi yoktu. Sadece pençe izleri vardı. Sonra bize bir ayı postu gösterdi. Bu gri renkli postta güve yeniği delikleri vardı. Sonra postun hikayesini anlattı. Ayıya bir dağ yolunda rastlamıştı. Yanındaki genç çocuk korkup kaçmıştı. Ama o, cesaretle ayının üstüne yürümüşü. O tecrübeli bir çobandı ve bu sahneyi el kol hareketleriyle anlatıyordu. Ayı yerinden kııldamamıştı. Çoban onun yanına gidip bıçağını çekmişti. Ayı hala kıpırdamıyordu. Çoban tam bıçağını saplayacakken ayının ölü olduğunu fark etmişti. Belki başka bir ayı tarafından öldürülmüş, belki de düşüp boyununu kırmıştı. Kim bilir.

Çoban, zarif bir hareketle, gümüş kaplama bir sigara tabakası çıkardı ve bana bir sigara sarmayı teklif etti. Onun anlattığı hikayelerden cesaret alarak, ona, dağın Nail adlı bir tepesinde bulunduğu söylenen Nuh'un gemisini sordum. Ama o palavracı bir adam değildi. Dağın o kısmını bilmiyordu. Nuhun gemisiyle ilgili hikayeler belki başka aşiretlerin malıydı. Kesinlikle inandırıcıydılar.

Kaymakam ve ben kendi yemeklerimizi getirmiştik. Dolma konservesini açıp ona ikram ettim. Ama kabul etmedi. O bir Müslüman-
dı ve yağ yemezdi. Ama salatada yağ yediğini gördüğümü söyledim.
Onun farklı olduğunu anlattı. Ben de dağın topografyasını inceleme-
ye başladım. Güneyde Küçük Ararat (Küçük Ağrı) vardı. Ararat'ın
minyatür bir modeliydi. 1930 yılına kadar İran topraklarına dahildi ve
İran yoluyla, sürekli yardım alan asi Kürtleri barındığından, Türkiye
için bir tehlike oluşturunuyordu. Bu dönemdeki Kürt isyanından sonra,
sınır değiştirilmiş ve Türkiye, daha güneydeki bir toprak parçası kar-
şılığında, Küçük Ağrı'yı almıştı. Türkler hala, gerçekçi olmayan bir İran
sınırından şikayetçiler. Ama, Küçük Ağrı'ya sahip olduklarından,
İran'dan yasa dışı girişleri daha iyi denetleyebiliyorlar. Kaymakam
doğuda, Nail tepesinin altındaki yuvarlak yamacı (Ventre Dechiré) işa-
ret etti. Dağda ağaç yetişip yetişmediğini sordum. Adını söylediği, ku-
zey yamaçlardaki bir köyde kavak ağaçlarının bulunduğunu söyle-
di. Ona, bizi ağırlayan aşiretin adını sordum. Keçi Alan, dedi. Bazı not-
lar almaya başladım. Birden Kaymakam şüphelendi. Ararat'ın aske-
ri bir bölge olduğunu söyledi. Bu isimler gizliydi. Defterimde, ağaçlık-
lı köyün adını karalamalıydım. Bunu memnuniyetle yaptım. Ventre
Deshiré'i de karalamalıydım. Ama buna gerek görmedim.

O andan sonra Kaymakamın tavrı değişti. Sineklerle rağmen, öğ-
leden sonrayı seve seve, bu Kraliçe Victoria stilindeki ortamda geçire-
bildim. Genç kız, iç eteklerini dalgalandırarak dolaşüyor, annesi sakın
sakın oturuyor, büyük anne köşede yün örmeye devam ediyordu.
Ama Kaymakam huzursuzdu. Saat henüz iki bile olmamasına rağmen
oradan ayrılmak zorundaydık. Belki de başka köylerin de isimlerini
öğreneceğimden korkuyordu. İstemeye istemeye kalktım. Dağdan
aşağı inerken, o akşam Karaköse'ye gitmesinin gerekebileceğini söy-
ledi. Ben de Kaymakamın bağlı olduğu valiyi ziyaret etmek için Doğu

Beyazıt'dan sonra oraya gidecektim. Birlikte gidebilirdik. Doğu Beyazıt'da bir çok askeri taşıt vardı. Biri bizi götürebilirdi. Bu bir gün önceki deneyimlerin taban tabana zıttıydı. Zaten benim de acelem yoktu. Oraya ertesi gün gitmeyi tercih edeceğimi söyledim. Kaymakam dağın eteğine kadar, atının üstünde önden gitti. Yorulmuş, terlemiş ve susamışım. Onu çevresinde sazlar olan, suyu buz gibi soğuk bir pınarın başında buldum. Ölü bir ağaç, çamaşır yıkayan Kürt kızlarının üstüne dallarını germiştir.

Burası dağdan gelen suların yüzeye çıktığı ender yerlerden biriydi. Bu dağ suları sivrisineklerle dolu bir su birikintisi oluşturuyor ve başka yerlerde kabarak Aras'la buluşmaya koşan, Sarı Su adlı boyunu bükük bir akarsuyu besliyordu. Bu suda yıkandım, çimenlerin üstüne uzanıp çay istedim. Ama Kaymakam termosumdaki çayın hepsini bitirmişti. Bu İngiltere'deki bir piknikte asla rastlanmayacak bir şeydi. Dağdaki Kürt çobanlar arasında da böyle bir şeye rastlanmaz herhalde, diye düşündüm. Hemen çay istediğimi söyleyerek sızlanmaya başladım ve yolumuza devam etmemizi önerdim. Ama, Karaköse'yi unutmuş görünen Kaymakamın artık acelesi yoktu ve biraz beklemeyi tercih ediyordu. Bir saat kadar sonra, dönüş yolumuza koyulduk. Kaymakam, dört nala gidebilmek için, yayladan geçen daha uzun bir yol izlemeyi tercih etti ve kısa bir süre sonra gözden kayboldu. Zavallı atım ağır ağır onu takip ediyordu. Bir saatlik bir yolculuktan sonra susadım ve arabacıdan su şişesini istedim. Adam, önce şişeyi dudaklarına götürdü, sonra tükürdü.

"Pis," dedi - bu kirli anlamına gelen bir sözdü.

Şimdi hem canım çay istiyordu, hem de susamışım. Doğu Beyazıt'a varmak için, son birkaç saatlik yolu yürüyerek aşmak zorunda kaldım. Atı ve sahibini utandırmamak için, sadece barakaların önünden geçerken ata bindim. Kaymakamı okul binasında, okul müdürüy-

le otururken buldum. Önce su, sonra çay istedim. Sert bir sandalyede bile olsa oturup dinlenmek iyi gelmişti. Anadolu'da ancak bunu bulabilirdiniz. Sonunda, uşağı anahtarı getirince, Kaymakamla birlikte, onun evine gittik. Çizmelerimi çıkartıp yatağıma uzandım. Yatağın üzerindeki çarşaf takımlarının kaldırılmış olduğunu görünce biraz şaşırılmış ama pek aldırmamıştım. Kaymakam dinlenmeme fırsat vermedi. Yatak takımlarının Belediye Reisine iade edildiğini söyleyerek özür diledi. Onları bir gece için almıştı ve bu gece otelime dönmek zorundaydım. İtiraz ettim. Yorgundum ve yatak takımları olmasa da burada kalmayı tercih ediyordum. Rahat etmenin bir yolunu bulurdum.

Kaymakam, "Hayır, hayır," dedi. "Bu olmaz. Benim adıma utanç verici bir şey olur." Tedirgin bir şekilde, odayı terk etti.

Ev sahibimi utandırmamak için, bavullarımı toplayıp yatakhane-ye dönmek zorundayım. Yorgunluktan, gerçeği hemen fark edemi- miştim. Elbette artık bir zanlıydım ve Kaymakam benimle hiçbir ilişki- si olmasını istemiyordu. Öyle olsun; ama acele etmeye niyetim yoktu. Uşak belli aralıklarla yanıma geliyordu. Kapıyı göstererek, kabaca, "Otel!" dedi. Acele etmedim. giyindim. Önce yemek yemek istiyor- dum. Eşyalarımı orada bırakarak dışarı çıktım ve aşevine gittim. Bir şi- şe kırmızı şarap içtikten sonra, durumun keyfine varmaya başlamış- tım. Küçük bir çocuğu yanıma alıp, bavullarımı almak üzere eve git- tim. Ne Kaymakam ne de uşağı görünürde yoktu. Orada yatmaya kal- kışabileceğim korkusuyla, yatak, köşedeki bir paravanın arkasına sak- lanmıştı. Çocuğa eşyalarımı herkesin görebileceği şekilde, yolun orta- sından yürüyerek, taşımasını söylemişim. Böylece adres değiştirdiği- mi ilan etmiş olacaktım. Aşevinin önünde arkadaşlarıyla oturan kay- makamın yanından geçtim ve kendisine soğuk bir veda ettim. Sonra, zanlı olmanın etkisiyle olacak, sinirli bir şekilde kahvehaneye yönel- dim. Ama kahvehane sahibi beni o kadar büyük bir samimiyetle kar-

şılardı ki, kendime güvenim pekişti; bavullarım yatakhaneye taşındı. Kahve ve çay sohbetine katılmak için, misafirler arasından bir guruba katıldım. Bu kimseler büyük bir olasılıkla Kürttüler ve beni abartılı bir dostluk gösterisiyle karşıladılar. 'Onlar' tarafından dışlanmış ve tekrar 'Biz' olmuşum. Kaymakam, peşime casuslar takarak bu komediyi iyice abartmıştı. Okul müdürü, yüzünde sıkıntılı bir ifadeyle, köşede oturmuş, bizim neşeli sohbetimizi seyrediyordu. Yan masada, önünde bir defter ve kalem olan bir Jandarma Onbaşı, ciddi bir tavırla oturmaktaydı. Söylediklerimi daha kolay duyabilmesi için, onu masamıza davet ettim ama, biraz mahcup olarak, reddetti. Nihayet - Kaymakamın mı, benim mi, 'Onlar'ın mı, 'Bizim' mi, bundan hiçbir zaman emin olamayacağım - kimsenin ayıbı yüzüne vurulmadan, yatmak üzere oradan ayrıldım. Onbaşı da, defterini kapayarak, bitişik odada aynı şeyi yaptı.

Yatakhane pencereleeri sımsıkı kapalıydı. Bu, sivrisineklerden korunmak için uygulanan, bunaltıcı bir tedbirdi. Yatakhane arkadaşlarım, arkadaş canlısı, hoş sohbet insanlardı. Gezgın bir fotoğrafçı, bir kamyon şoförü ve iki asker. Biri, ertesi gün Kore'ye gidiyor, arkadaşısı ona gıpta ettiğini saklamıyordu. O, bu sevkıyata dahil edilmemişti. Arkadaşı, tek başına on Kore'liyi öldüreceğini söylüyor, sohbet koyulaştıkça bu sayı gittikçe artıyordu. Fotoğrafçı, kahraman yolcuların aileleriyle birlikte son enstantanelerini tespit edebilmek için geç saatlere kadar çalışmıştı.

Yatakhane arkadaşlarım horlamaya başlayana kadar konuştular. Sabahleyin, Karaköse'ye giden otobüse yetişmek için kalktığımda, halle horluyorlardı. Belli etmemeye çalışarak peşimde dolaşan Onbaşı beni otobüse kadar geçirdikten sonra, ortadan kayboldu. Otobüs İngiliz malıydı ve kalabalık arasından küçük bir çocuk, şaşırtıcı bir nefretle, bütün İngiliz otobüslerinin 'pis' olduğunu söyledi. Sabah aydınlı-

ğında, Kaymakamın davranışın tahammül edilmez buluyordum. Eski-
den öğretilen – ama artık var olmayan – her yabancıya şüpheyile bak-
mak doğrultusunda bir bürokrasinin kurbanıydı. Aptal genç kendisi-
ni temize çıkarmaya çalışıyordu. Eğer sakıncalı değilsem, onun evin-
de kalmıştım, sakıncalıysam kalmamıştım.

Ararat'ın yükünü üstümden atmaya çalışarak, temiz havayı içime
çektim. Onun kokuşmuş alanından çıkıp, daha alicenap bir dağ silsi-
lesinin yörüngesine girmek üzere tırmanmaya başladık. Yanımızdan,
artık doğuya değil, ama batıya doğru, tertemiz, mavi bir dere akıyor-
du. Bu yavru Fırat'tı. Şehvet Nehri Murat. İlerde, her yana yayılan
bir dev gibi büyüyerek sularını İran Körfezine boşaltacaktı. İran sınırı-
nın ölü noktasından, tekrar Anadolu hayatının içine dönüyorduk. Böl-
ge, ekonomik zenginliğini bir resim gibi gözler önüne seriyordu. Bir
bakışta o kadar çok köylü, o kadar çok hayvan, o kadar çok traktör,
o kadar çok ekin yığını görünüyordu ki, sonuçta bunların olumlu bir
istatistiksel sonuç oluşturmaları doğaldı. Bu, Trabzon'da başlayan
transit yolun aksi istikametteki uzantısıydı. Muhtemelen bir Rus istila-
sına destek olmak amacını taşıyordu. Biz Karaköse'ye yaklaşırken,
kasaba öğlen trafiği nedeniyle hareketliydi. Burası bir askeri üstü.
Modern barakalar ve modern bir 'Transit Oteli' vardı.

Ben oraya varmadan, Kaymakamın kendilerine benim hakkımda
yaları yanlış bir rapor sunmuş olabileceğini düşünerek, yetkili kişileri
görmeye giderken çekiniyordum. Polis müdürü haşın ve ciddiye ama
beni dostça selamladı. Tercümanın gelmesini beklerken, bana, Türk-
çe olarak, kaç çocuğum olduğunu sordu. Olumsuz cevabıma samimi-
yetle üzülmişti. Bana acıyarak baktı ve gülümsedi. Sonra, beni Vali-
nin yanına götürdü. Bakışlarından zeki bir insan olduğu belli olan Va-
li kibar bir adamdı ve o da beni dostça karşıladı. Üstelik, akşama, Va-
li, Polis Müdürü, Jandarma Kumandanı ve Baş Savcı hep birlikte çay

içmemiz için, beni, Transit Otel'in terasında ziyaret ettiler. Böylece, beni, dünyanın gözleri önünde temize çıkarmış oldular. Kaymakam'ın anlaşılmasız davranışı hakkında hiçbir şey söylememeye karar verdim. Yetişkin kimseler olarak Kürtlerden ve diğer nazik konulardan söz ediyorduk. Bana, ısrarla, Kürt diye bir şey olmadığını anlattılar. Bugün, onların hepsi, sadık Türklerdi. Savcı bunun doğru olduğunu kanıtlamak için bir hikaye anlattı. On altıncı yüzyılda, bir sünni olan Sultan Selim, İran'ın Şii hükümdarı Şah İsmail'e saldırdığı zaman, Türkiye genelinde 40.000 Şiiyi kılıçtan geçirmiş ve Adaletli Selim namını kazanmıştı. Ama, Kürtleri bu katliamın dışında bırakmıştı. Bu bölgelerdeki hoşgörölü bir vali, bunu Şii'lere söylemiş, onlar da katliamdan kurtulmak için kendilerini Kürt olarak tanıtmışlar ve ölümden kurtulmuşlardı. Zorunlu Kürt = Türk.

Transit Otel'in büyük bir kısmı, Türk birliklerini eğitmek üzere buraya bulunan dört Amerikalı Albay tarafından işgal ediliyordu. Yanlarında N.C.O'ları ve Kıbrıslı tercümanları vardı. Otel odalarına, Ancak Amerikalıların yapabileceği gibi rahatça yerleşmişlerdi. Bana viski ikram ederek cömertçe ağırladılar. Silahları odalarının duvarlarında asılıydı ve insanda modern dekorasyon öğeleri izlenimini yaratıyordu. Yiyecek kutuları ve şişelerle dolu koliler yataklarının ayak ucunda duruyordu. Köpekleri, radyoları ve güzeller güzeli karılarının resimleri vardı. Batıdan gelen bu tertemiz yeni Barbarları kendi mekanlarının dışında görmek ilginçti. Bunların hepsi, dünyanın bir çok bölgesinde - Aleut adalarında, Burma'da, Normandiya'da, Yugoslavya'da - savaşmış olan, görmüş geçirmiş insanlardı ve buralarda yaşayan garip insanlara ilişkin hikayeler anlatıyorlardı. Onların hayat tarzında uygunsuz olan tek şey, bu hikayelerin yemekten sonra başlayacağına yemekten önce başlamasıydı. Çünkü o zaman yemek kimsenin aklına gelmiyordu.

Köylü sınıfı olmayan bu ırk, yavaş yavaş Asya Köylü standartlarına uygun olarak uygarlaşmaktaydı. Buraya geleli birkaç ay olmasına rağmen, Kürtlerin ve Türklerin varlığını öğrenmiştiler. Evlerinin temizliğine hayret ediyor, atlarına bu kadar iyi davranmalarından etkileniyor, köpeklerle haşın davranmalarını felsefi açıdan kabul ediyorlardı.

Toprakla karışık gübrenin, harman yerinde tahıla karışmasını bile – ki bu ekmeğe garip bir tat veriyordu – anlayışla karşılıyorlardı. Hafta sonlarında atış talimi yapıyorlardı ve öküz arabasından ateş ederek kuş vurmanın cipten ateş ederek vurmaktan daha kolay olduğunu keşfetmişlerdi. Çünkü kuşlar öküz arabalarına aldırış etmiyorlardı. Kış geldiğinde, Transit Otel'in üst kat pencerelerinden, sokaklarda dolaşan kurtları vurmayı sabırsızlıkla bekliyorlardı. Albaylardan biri sağlıklı bir biçimde parlayarak Türk hamamından geldi. İlk defa gitmişti ve memnun kaldığı belliydi. Ama, henüz, alışık oldukları buzlu sudan vazgeçip, Türk membalarının serin suyunun tadına varamamışlar ve Türkler gibi, mevsimsel kar sularını kokusundan tanıyarak birbirinden ayırt etmeyi öğrenmemişlerdi. Albaylardan biri, arkadaşlarını, yörede yaygın olan çamurdan yapılmış tuğlalardan, civardaki köy evleri tarzında bir ev yapmaya ikna etmişti. Otelde kalacaklarına, orada yaşayacaklardı.

Ama, üzgün bir sesle, "Ama, ne yazık ki," dedi, "Biz Amerikalılar, su tesisatımızdan vazgeçemeyiz."

Ses tonu özür diler gibiydi. Bu, bir gün bu alışkanlıklarından bile vazgeçebileceklerinin umut verici bir işaretiydi.

Ertesi sabah, beni Erzurum'a götürecek olan otobüsün hareketi gecikti. Bunun nedeni ön taraftaki iki yerin, ben de dahil olmak üzere, dört kişiye satılmış olmasıydı. Uzun bacakların arkasına sığmayacağı göz önünde tutularak bana öncelik verildi. Uzun konuşmalardan sonra, en kısa boylu ve ama en şişman olan iki kişi arka – bir

subay ve karısı -sıralarda oturmayı kabul ettiler. Bu karı kocanın, otobüs hareket etmeden hemen önce, onları geçirmeye gelen dostlarının getirdikleri, büyük şekerleme kutuları yüzünden yerlerinden kıpırdamayacak hale geldiklerini tahmin ediyorum. Kavisli bir biçimde uzayıp giden altın bir arazi boyunca ilerliyorduk. Orada burada yeşillikler, aralarında da uyuz otlarıyla mavi çiçekli deve dikenleri, papatyalar ve diğer otsu bitkiler vardı. Aras vadisine dönmeden önce, Ararat sıradağlarının son tepelerinin arasından geçerken, çevremizde, esmer dağlar, mağrur ve cüretkar bir biçimde, meydan okurcasına yükseliyordu. Burada altı sivri kemeri olan zarif bir köprü vardı. On altıncı yüzyılda, mimar Sinan tarafından yapılmıştı. Kendisi o zamanlar Doğu bölgelerinde askeri mühendis olarak çalışmış. Gibbon'un, 'serseri mücevher' dediği bu köprüden, on yedinci yüzyılda Tavernier, 'bütün yolculuğu boyunca gördüğü en güzel köprü,' olarak bahsetmektedir. Wilbraham, dini bütün Müslümanların köprü, çeşme, kervansaray ve kamunun kullanımına sunulacak olan diğer şeyleri yaptırmalarının adet olduğu devirlerde, dindar bir çoban tarafından yaptırılmış olmasına dayanarak, onu, 'Çoban Köprüsü' diye tanımlar. Köprüyü geçtik. Şimdi Kars ile Erzurum arasındaki askeri yolda ilerliyorduk. Soförümüz on altı yaşında bir çocuktü. Kareli bir gömlek giymişti. Sürekli gazı basıyor ve direksiyonun üzericine doğru eğiliyordu. Bir yandan şarkı söylerken, bir yandan da ergenlik çağındaki geçlere mahsus bir heyecanla gözlerini kapatıyordu.

Ehliyet sahibi olacak yaşta olmadığından, onu Pasinler'de indirdik. Burası, Erzurum'a varmadan önceki son duraktı. Onun yerine, direksiyona, daha büyük yaşta biri geçti. Vadi daraldı ve çevredeki dağlar, Erzurum'u korumak için, onu kapatmak üzere, kollarını açtılar. Alçak arazi barakalar ve çadırlarla doluydu. Savaş sırasında, Salisbury yaylasının buradan daha kalabalık olduğunu sanmıyorum. Toprak ise

ARARAT VE KÜRTLER

gözle görülmeyen savunma unsurlarıyla delik deşik edilmişti. Savaş giysileri içindeki askerler, Asya'nın kızgın güneşi altında çukurlar kazıyor, İngiliz Ordusunu kuskandıracak tanklar, silahlar ve zırhlı araçlarla eğitim ve manevra yapıyorlardı. Kırım savaşıdan kalma, çimlerle kaplı toprak bir duvarın içindeki tünelden geçerek, Erzurum'a girdik.

Yanımda, askerlik görevini yapmakta olan ve Fransızca bilen bir Dış İşleri Bakanlığı görevlisi oturuyordu. Beni, bu yolculuk süresince kendisine İngilizce öğretmeye ikna etmişti. Ona döndüm. "Büyük bir kent gibi görünüyor," dedim.

Beni azarlar gibi güldü. "Büyük bir köy demek istiyorsunuz," dedi.

YEDİNCİ BÖLÜM

ERZURUM KALESİ

**Doğal bir kale – Bakım Diye Bir Kelime Yok –
Orduyu Modernleştirmek – Yakışıklı Yüzbaşı –
Damdaki Koyunlar – Selçuklu Anıtları – Türk ve İngiliz –
Bir Pavyon ve Bir Davet – Van Gölü'nü İlk Görüş –
Bir Tarih Öğrencisi mi? – Ermeni Sorunu – Van'da Tek Başına**

ERZURUM KALESİ

Erzurum'un doğal korunağı, Orta Asya ile Boğazlar arasında tek gerçek engeldir. İki ova arasında yaklaşık iki bin metreye yükselir: Batıda Erzurum ve doğuda Pasin ovaları; biri Fırat'ın sularını taşıyarak İran Körfezi'ne, diğeri de Aras'ın sularını taşıyarak Hazar Denizi'ne döker. Zaman zaman taştan bu nehirler, kuzey ve güney yönlerini de korur. Aralarında, şehrin önünde doğru açılarda birikmiş lavlar, iki alanı birbirine bağlar ve Deve Boyun'da Kars'dan yaklaşan ordular için aşılması güç bir engel yaratır. M.S. beşinci yüzyılda kurulmuş olan şehir, Bizans İmparatorluğu'nun Persler'e karşı mücadelesinde önemli bir strateji noktasıydı; zaten gerçek adı olan Arz-Rum da Rumlar'ın ya da Romalılar'ın diyarı anlamına gelmektedir.

Modern zamanlarda Erzurum'a dört kez saldırıda bulunuldu ve üçünde Ruslar'ın eline geçti. Sonuncusu 1916'da Enver Paşa Kars'ı kurtarmak için karlarla kaplı dağlarda çok sayıda adamını kaybettiği zamansız bir saldırı başlattığında gerçekleşti. Ruslar, sıcaklığın sıfırın altında yirmi beş dereceye kadar düştüğü, yılın en soğuk zamanı olan Şubat ayında şehri ele geçirdi. Türkler bu tür bir saldırı başlatma dürtüsüne karşı koyabilselerdi, Ruslar savunmada kalmaya zorlanabilir ve savaşın ilerleyen aşamalarında daha güçlü bir konuma gelebilirlerdi.

Bugün kabaca bir tahminle Türk ordusunun üçte birinin Erzurum'da olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda gerçekten modern bir güç olduğunu nasıl iddia edebilir ki? Kahvelerin duvarları Balkan ve Yunan savaşlarını hatırlatır şekilde milli renklerle ve resimlerle süslenmiştir. Bugün Kore Savaşı'na ait görüntüler de eklenmiştir. Ama atının sırtında kılıcını panılatan bir sultan yerine, bugün Türk'ün kahraman lideri savaş giysileri içinde, hiçbir rütbe işareti bulunmayan, elinde ay yıldızlı sancağını ve bir tabanca ya da makineli tüfek taşıyan bir piyadedir. En önemli silahı süngüsüdür. Bir Türk için savaş, göğüs göğüse yapılır; bunu tanımlayacak en güzel figür, Ruslar'ı öldürürken at

sırtından mızrakla yapılmış gibi yukarıdan aşağı gelen bir hareketle, vahşi bir ifadeyle yapılan saldırdır. Ama bugün savaş görüntülerini tanklar, makineli tüfekler ve gökyüzünü saran bombardıman uçakları doldurmaktadır.

Amerikan Askeri Komisyonu, bugün Türk Ordusu'nda otuz bin teknisyen bulunduğunu vurgulamaktadır. Türk'ün mekanize savaş birliklerinin önemini kavramaya başladığı açıktır. Anadolu'daki uzun yolculuklarım boyunca gözlemlediğim gibi, becerikli bir teknisyen olabilir. Ama yeteneği bakımından ziyade yaratımla ilgilidir; ve gerçekten de Türkçe'de (ya da bence diğer tüm Doğu dillerinde) bakım diye bir kelime bulunmamaktadır. Ama Türk doğasında pratiktir ve geçmişte atına yaptığı gibi şimdi de araçlarını ehlileştirmektedir. Birinci sınıf bir modern ordunun standartlarını yakalayamadığı noktalar, yönetim ve donanımdır. İleri görüşlülükten ve zamanlama yeteneğinden ciddi biçimde yoksun görünmektedir. Ancak İngiliz ve Amerikan eğitimi bu sorunun çözülmesine yardımcı olmaktadır. Dahası, bugün Türk'ün iyi askeri liderleri ve terfi konusunda daha esnek bir sistemi vardır. Türk askerinin belki de en büyük kusuru, aynı zamanda en büyük erdemidir: Aşırı cesaret. Doğu Anadolu'da gerçekleşen büyük bir Rus istilası sırasında, Türk'ün platon uzun süre beklemesi pek mümkün değildir. Erzurum ve arkasından Ankara düşebilir. Bu durumda en etkili strateji, dağ sırtlarına doğru teknik bir geri çekilme olabilir ve bugün modern ordular bu tür durumlar için gerillalar yetiştirmektedir. Ama Türk kendi gücüne fazla güvendiği için, stratejik bir çekilme yerine cephe-deki son adamı ölene kadar savaşmayı tercih edecektir.

Askeriye, Erzurum'daki anahtar otoritedir. Oraya ulaştığımda, rütbesine göre yaşı fazla genç görünen, atletik ve etkileyici görünüm-lü Birlik Komutanı beni karşıladı ve birkaç yılını Londra'da ataşe olarak geçirmiş olan Bölük Kumandanı sohbetimizde çevirmenlik yaptı.

ERZURUM KALESİ

Korktuğum gibi yanıma bir subay taktı; üstelik bu subay bugün çoğu askeri amaçlarla kullanılan dini anıtları göstermekle kalmadı, aynı zamanda Van Gölü'ne ve İskenderun'a yapacağım yolculuklarımda da yanımdan ayrılmadı. Üniformasının içinde son derece etkileyici görünen, Suriye sınırından yeni gelmiş (esmer teniyle zaten Araplar'ı hatırlatıyordu) genç bir yüzbaşıydı. Söylediğine göre aslında yüreğinde yatan şey Hava Kuvvetleri idi. Bir süre savaş pilotu olarak görev yapmıştı ama sonra piyade birliğine alınmış ve sonra da İngiltere ve Amerika'ya gönderilmişti. İngilizce'yi mükemmel konuşuyordu; bense onun yolculukla ilgili alışkanlıklarından sıkılacağını ve bir süre sonra beni kendi başıma bırakacağını umuyordum. Yıkılmış Bizans surlarının üzerinden şehri izlerken, bana süregelen Rus tehdidinden, ülkenin gençlerini ve kaynaklarını nasıl harcamak zorunda kaldıklarından ve bu arada halka bir şey kalmadığından yakınıp durdu. On iki yıldır tam donanımlı Türk Ordusu Erzurum'da bekliyordu ve bu arada Türk halkı yoksulluk içinde yaşıyordu. Bütün bunlar ne zaman sona erecekti?

Erzurum'un minareleri etrafımızda mızraklar gibi yükseliyordu. Bu şehirde yaşam zordur. Kısa ve yakıcı yazlarla kavrulup uzun Sibirya kışlarıyla donan bu şehir, etrafını saran tepelerin arasında sürekli olarak savaşa hazır olmak zorundadır. Görünüşe bakılırsa damların üzeri baharda yemyeşil, yazın kızıl renkli otlarla kaplıdır ve bu da koruyucu bir örtü gibi şehri sarmaktadır. Curzon, evinin üzerinde on dokuz tane koyunun otladığını gördüğünü anlatmaktadır. Evlerin yapısı yüzünden Erzurum'daki yaşam, bir anlamda yer altında gibidir, yabandır, enerjiktir ve kesinlikle Asyalıdır. Evler – bazıları zengin tüccarlara aittir – gri taşlardan yapılmış, çapraz kalaslarla depremlere karşı desteklenmiş ve kafesli pencereler yerleştirilmiştir. Hanlar ve çarşılarından yükselen gürültüler, platonun doğal halısıyla boğulmaktadır. İki tarafı dükkanlarla dolu dar bir sokak, yer yer gölgeli yer yer güneşli bir

şekilde uzanırken, Cumartesi akşamı izinlerinde vitrinlere bakan, camilerde yıkanan askerler ve eşleriyle, çocuklarıyla dolaşan subaylarla dolar. Köylüler daha somut ve güvenli olduğunu düşünerek kuyumcılardan altın alır, eşlerinin boyunlarına gerdanlıklar, kollarına bilezikler dizerler. Eşleri, ya Erzurum'a giderek daha fazla gelmeye başlayan yabancılardan korktuklarından ya da tepkisel moda akımlarını teşvik eden hükümetin desteğinden dolayı çoğunlukla peçeye geri dönmüşlerdir (sanki tamamen bırakmışlar gibi).

Hala askeri amaçla kullanılan şehir kalesinin üzerinden on dokuzuncu yüzyıl yapımı bir çan kulesi, tepesinde dev bir çanla yükselmektedir. Bir zamanlar, Ruslar alıp götürmeden önce, bu kulede bir de saat vardı. Curzon'ın anlattıklarına göre, "zamanı umursamayan tüm Kürtler, Ermeniler ve dağlı yabancılar için bu eski saat bir tür tılsım gibiydi." Kabilelerini yöneten şeyh ve şeflerin kollarındaki saatlerin tümünün babasıydı bu. Çalışmıyor olması önemli değildi. Sessizliği de onu eşsiz kılan özelliklerinden biriydi sonuçta. Ama ne zaman şehre bir Avrupalı gelse, Paşa kişinin mesleğinin ne olduğuna aldırmadan ondan saati tamir etmesini isterdi; sonuçta bu saat onun ırkının bir icadı olduğuna göre, bilmesi gerekirdi. Kişinin itirazlarına kulak asılmaz, işi beceremediğinde de ikinci bir emre kadar yer altı zindanlarının karanlık bir hücreğine atılırdı.

Bu saatsiz kulenin tepesinden şehri izledik. Düz damlarının, orada burada yükselen kubbelerinin ve mızrak minarelerinin yanısıra başka şekiller de vardı: Tanıdık Ermeni konileri. Ama burada farklı bir role bürünmüşlerdi: Artık Hristiyan Kiliseleri'nin tepelerinde değillerdi; Müslüman türbelerine çevrilmişlerdi. 1071 yılında Selçuklular batıya ilerlediğinden beri, Ermeni mimari formlarını beraberlerinde sürüklemiş, İran formlarının yanısıra kendi gelenekleriyle birleştirmişlerdi. On ikinci yüzyılda bir Selçuklu fakültesi olarak kullanılan Çifte Mina-

re, konik tepeli çokgen bir kraliyet türbesine sahiptir. İki tarafında yükselen minareleri tuğladan yapılmış, üzerleri mavi renkli seramik karolarla kaplanmıştır. Evliya bu camiden söz ederken, "parlayan por-selen," der, "bakanın gözlerini kamaştırır. İki minarenin arasına geri-len bir ipin üzerinde, cambazlar becerilerini sergiler." Ayrıca ilk mina-reyi inşa eden mühendisin, çırağının yaptığı ikinci minare ilkinden da-ha güzel olduğu için kendini aşağı atarak intihar ettiğini söyleyen bir rivayet de vardır. Minareler artık eskisi kadar mavi olmasa bile, zarifliklerinden ve inceliklerinden bir şey kaybetmemişlerdir; zaten fakülte de on dokuzuncu yüzyıl gezginlerinin gördüğü cephanelik değildir artık. Geriye kalan, olması gerektiği şekilde korunmuş tarihi bir anıttır. Abartılı stalaktit verandasına açılan kapısının yan taraflarında, Selçuk-lular'ın Bizanslılar'dan ödünç aldığı iki başlı kartal amblemleri oyul-muştur. Diğer kabartma ve heykellere bakıldığında ise, Bay Seton Lloyd şöyle demiştir; "Bu insanlar sonuçta Haçlılar'la karşı karşıya geldiklerinde, şövalyelerin görkemi onları da heyecanlandırmıştır." Fakültenin içinde çok sayıda odası bulunan, bir avluya açılan, kemer-leri ve kolonları zengin arabesk desenlerle süslenmiş bir manastır bu-lunmaktadır. Geometrik ve kalın, konseptin karmaşıklığını etkinin sa-deliğiyle birleştiren, Bach'ın taşa işlenmiş figürlerini hatırlatan yapılar-dır bunlar. Şimdi Rus yapımı bir kışlaya dönüştürülmüş diğer bir fakil-tede ise, arabesk desenler Chopin'in etüdleri gibi oradan buradan çı-karak geometrik basitliği gölgelemiştir.

Çifte Minare'nin hemen yanında, Selçuklu döneminde askeri açı-dan büyük önem taşımış olan Ulu Cami vardır. Kışlalar gibi sade ve gösterişsiz, içi tamamen beyaza boyanmış, yedi uzun koridoruyla ko-ca bir orduyu alabilecek kadar büyüktür ve bu amaçla kullanıldığına hiç şüphe yoktur. Arkasında kümbet biçiminde çok sayıda mezarın bu-lunduğu minyatür bir ölümler şehri bulunmaktadır. Konik damlarıyla,

çıkma koridorlarıyla, bunların da Ermeni şapelleri olduğunu düşünmemek zordur.

Erzurum, batıdan Ankara yönünden yaklaşıldığında, pek de askeri bir kasabaya benzememektedir. Ben doğudan yaklaşırken ise materyalist bir toplumun sığınağı olduğunu düşündüm. Ancak lobiye bakan bir oda bulabilmeme karşın, Cumhuriyet Otelı temizdi. Otelin bahçesinde oturup kahveni içerken, genç bir garson yanıma geldi ve benimle arkadaşlık kurdu.

"Annen var mı?" diye sordu Türkçe.

"Evet," dedim. "Var."

"Benim annem öldü," dedi gözlerini kapayıp başını yana eğerek. Bu hayatının en büyük sorunu olmalıydı. Okula sadece bir yıl devam edebilmiş, sonra marangoz olan babası onu okuldan alıp bir işe vermişti. Bu yüzden sadece büyük harflerle yazabiliyordu. Artık on yedi yaşındaydı. Acaba el yazısını hiç öğrenebilecek miydi? Ne diyebilirdim ki? Sadece bir kelimeyi küçük harflerle yazabiliyordu ve bunu da bana gösterdi: "Anne." Sonra güldü ve yazı becerisi konusundaki eksikliğinden pek de etkilenmemiş bir tavırla koşup uzaklaştı.

Halk bahçelerine eşlik eden Sinan'ın seçkin camileri, Alman yapımı hükümet binalarıyla bir uçtan bir uca şehre modern bir bulvar havası vermektedir. Erzurum'daki sokakların diğer birçok modern kasabadakinden daha geniş olduğunu söyleyen Sandwith, birçok noktada iki veya daha fazla atlinın yan yana geçebildiğini vurgulamıştı. İki katlı kahveler ve askeri binaların yakınında bulunan, subayların akşam serinliğinde havuz başında oturup çaylarını içtikleri bir çay bahçesi, diğer önemli özellikleridir. Üç kısa yaz ayı boyunca eşleri ve çocukları da onlarla birlikte ama kış mevsimi onlar için fazla zorludur. Erzurum'un soğuğu dillere destandır. Evliya, damdan dama atlarken donup kalan, yaz gelip buzları çözülünce de miyavlayıp yere düşen bir kedinin komik hikayesini anlatır. Curzon ise kış mevsimlerinde buradaki Türkler'in donan sakalları yüzünden konuşamadıklarını söyler.

"Bıyıklanm," diye yazmıştır, "her gün iki ince buz çubuğuna dönüşüyordu ve bir yere çarptıklarında canım çok yanıyordu."

Bulvarın dışında, neşeli tiplerle içki içebildiğim bir şarap dükkanı buldum. Sahibi, Atatürk'ün eski bir şoförüydü ve şarap şişelerinin arasına gururla asılmış fotoğrafta, Türk liderini gezdirirken görünüyordu. Oranın sürekli müşterileri bana içki ısmarladılar ve milliyetçi şakalarla sinadılar.

"Üç cesur ulus: İngilizler, Amerikalılar, Türkler. Peki en cesuru hangisi?"

Verdiğim doğru cevabın karşılığı, sırtıma yediğim bir şaplak ve yükselen kahkahalar oldu. Sonra sohbet kahramanların isimlerine geldi.

"Churchill mi, İnönü mü?"

"İnönü."

"Churchill."

"Churchill çok iyidir," dediler koro halinde, başparmaklarını yukarı kaldırarak. "Stalin çok kötü," diye homurdandılar, bu kez başparmaklarını aşağı çevirerek. Yaşlı bir okul müdürü, her akşam tekerleme söyler gibi mırıldanırdı: "Churchill, Roosevelt, Washington, Bismarck... Washington, Churchill, Bismarck, Roosevelt..." Kadeh üstüne kadeh devirdikçe dili daha da peltekleşiyor, isimlerin sırasını daha da karıştırıyordu. Sonra barmen kırmızı şarap dolu kadehini kaldırıp, "Edvard'ın" şerefine içiyordu; yani VIII. Edvard'ın. Artık eskisi gibi Erzurumlular'ın içki içmesi yasak değildi ve tüccarlar kadı korkusuyla yaşamıyordu. Tournefort şarap bulmakta çok zorlanmış, bulduğu şarabı da "pis kokulu, küflü ve ekşi" olarak tanımlamıştı. Ayrıca havyardan başka yiyecek bir şey bulamadığından da şikayet etmişti ve o da "aşırı baharatıyla boğazları yakıyor, berbat kokusuyla burnunları zehirliyordu." Erzurum'da sık tekrarlanan bir sözü de söylemişti: "Şeytan'a kahvaltı hazırlanacaksa, şekersiz kahve, havyar ve tütün verilmeli; ben de bir-iki kadeh Erzurum şarabını listeye ekliyorum."

Ancak bugün Erzurum'u Hazar Denizi'nden ayıran Demir Perde, aynı zamanda havayı da uzaklaştırmıştır. Ama şarap yeterince iyidir ve çok güzel lokantalar vardır. Bunlardan birinde Rizeli çay üreticisi bir arkadaşım ve genç bir Türk avukatla akşam yemeği yedim. Avukatın adı Alparslan idi ve ülkesinin geleceği hakkında oldukça mantıklı görüşleri vardı. Yerel hükümet olarak Türkiye'nin henüz demokratik bir yapıda değil, Fransız modeli bir merkezi bürokrasi yapısında olduğunu kabul ediyordu. Dolayısıyla bir süre daha öyle kalacak gibi görünüyordu. Asıl önemli olan, konuşma ve basın özgürlüğüydü ki, bunu da demokratlar elde etmişlerdi. Dahası, köylüler memnundu. Bir köylünün üç şeye ihtiyacı vardır ve bu insanlar hepsine sahiptir: Yeterince toprak, iş güvenliği ve ailelerinin güvenliği. Toprak sahibi olmayan köylüler ise diğer toprak sahiplerinin hasat toplama işine yardım ediyor, böyle para kazanıyorlardı. Üstelik adil davranılmadığı takdirde işi bırakma özgürlüğü vardı. Türk'ün İngiliz'le bazı ortak özellikleri vardır: Muhafazakardır, bağımsızdır ve pratiktir. Belki de Orta Doğu'nun İngiliz'i - İskoç'u değilse bile - olduğu söylenebilir. Bu iki ırkın daha başka ortak özellikleri de bulunmaktadır. Türk de İngiliz gibi evine düşkündür; doğaya, bahçelere, ağaçlara, manzaraya, açık havaya meraklıdır. Düzenlidir, iyi at yetiştirir, açık sözlüdür, dik başlıdır ve yüzyıllar boyunca bir İmparatorluk sürdürmüş olmanın etkisiyle, aşağılık kompleksinden arınmıştır.

Yemekten sonra, otelin bodrum katındaki Erzurum pavyonuna gittik. İkisi zayıf, biri iri yapılı üç kadın dans ediyordu. Anlayabildiğim kadıyla göbek dansına benzer bir şey yapıyorlardı. Sahne ışıklandırması diye bir şey sözkonusu değildi. Orkestra, içten gelerek çalan bir piyanist, kalın çerçeveli bir gözlük takmış uzun boylu bir kemancı ve çökük gözleri, kalem çekilmiş kaşlarıyla ortalıkta ceset gibi dolanan kederli bir gitaristten oluşuyordu. Kadınlar canları istediğinde gidip kı-

yafetlerini değiştiriyorlardı. Sonra iri yarı olanı mor renkli bir tüle sarılmış halde tek başına sahneye geldi ve karaya vurmuş balina gibi belini oradan oraya atmaya, kıvrırmaya başladı. Vücudunun iki yarısı kazayla birleşmiş de, o da kıvranarak, ezilip büzülerek ayırmaya çalışıyor gibiydi. Sanki bunu başarabilse, belden aşağısı sahnede kendi başına dans edecekti. Masamdaki subaylardan birine Ankara'daki erotik anılarını anlatan Amerikalı bir albay, kadının Broadway'de yıldız olabileceğini söyledi. İçerideki seyirciler bira içiyor, sürekli nargile tütürüyorlardı. Para vermek istemeyen bazı beleşçiler pencerelere dayanmış, izlemeye gelen polisler kapı eşiğini doldurmuşlardı. Pavyondaki gösteri bittikten sonra, Erzurum'a gecenin sessizliği çöktü.

Bir gece bir davete katıldım. Türkiye'nin en büyük özel bankası olan İş Bankası'nın müdürü tarafından, yirmi yedinci yıldönümü nedeniyle düzenlenmişti. Bankanın dolara banzeyen amblemi duvarlara asılmıştı. Belediye Binası'nın salonunda masalar 150 kişi için kare biçiminde dizilmişti ama sadece yüz kadarı geldi. Yemek başlamadan önce konuşmalar yapıldı ve en kötü kısmı bittikten sonra arkama yaslanıp oturmak oldukça rahatlatıcıydı. Tavuklar, kebaplar, yumurta, sebze ve beyin salataları, dolmalar, peynirler, rakı, votka, bira ve Türk şampanyası masaları doldurmuştu. İki generalin arasında oturmamın doğal bir sonucu olarak Ruslar hakkında konuştuk ve sonra da bizi eğlendirmeye gelen Erzurumlu dansçıları izledik. Ayak bileklerine kadar inen dar siyah pantolonlar, yelekler, kuşaklar ve göğsünde Türk ulusal sembolü bulunan beyaz gömleklerden oluşan kostümleriyle pala bıyıklı altı adamdı bu. Kollarını omuz seviyesinde birleştirerek lavta ve kerem eşliğinde yavaş bir tempoyla oynamaya başladılar. Önce bütün vücutları dimdik, hareketsiz dururken sadece ayakları hareket etti. Sonra ani bir narayla yere çöktüler ve tempo bir Rus ya da İskoç dansını hatırlatır şekilde hızlandı. Ardından yine yavaş tempoya geri dön-

düler. Danslarındaki güzellik, cesaret ve disiplin gibi askeri erdemleri yansıtan sıkı kontrolden kaynaklanıyordu. En etkileyici olanı ise iki erkek tarafından oynanan bıçak dansıydı. Ellerinde parıldayan iki bıçakla sırayla birbirlerine saldırıyor, yüzlerinde zorlanma ifadesiyle bıçaklarını sallıyor, diğeri ise gözlerini bile kırpmadan ve hiç kıpırdamadan ona bakıyordu.

•••

Van Gölü'ne gitmek için Karaköse'ye dönmek zorundaydım. Bu kez Tebriz'e yolcu taşıyan rahat bir otobüse bindim. Yüzbaşım üzerinde kırıksık, fazla yıkanmış üniformasıyla ortaya çıktı. Elinde iki bilet vardı; otobüsteki yerim hakkında pazarlık yapmaya başladı. Protokole göre otobüsteki en iyi iki yer, İranlı iki diplomata aitti. Yüzbaşı tarafından İngiliz senatörü olarak tanıtılan benim yerim ise üçüncü en iyi yerdi. Tahran'a giden bir Fransız gazeteci önde oturacaktı ama daha sonra yerini otobüse binecek olan yüksek rütbeli bir subaya bırakacak ve arkaya geçecekti. Karaköse'de yüzbaşı Van yolculuğumuz için gerekli işlemleri halletmeye gitti. Geri döndüğünde, Kıbrıslı tercümanlarla konuşuyordum.

"Çok kötü haberlerim var," dedi.

"Nedir?"

"Van'a havadan ya da güneydeki iyi yoldan gitmeliydik. Buradan mesafe iki yüz elli mil ve yol berbat. Kamyon bulmak zor olacak."

Bu benim için yeni bir haber değildi. Van'a giden yolun kötü olduğunu biliyordum ve ona da söylemiştim. Ama aynı zamanda düzenli olarak kamyonlar kalktığını da biliyordum. Ayrıca mesafe iki yüz elli kilometreydi, mil değil. Bir kamyon bulana kadar burada bir-iki gün beklemenin benim için bir sakıncası yoktu. Havadan ya da başka bir yoldan gitmek gibi bir niyetim kesinlikle yoktu. Yüzbaşının yüzü asılmıştı. Etrafına bakındı.

ERZURUM KALESİ

"Konuştuğun o adamlar kimdi?"

"Kıbrıslı tercümanlar."

"Tercümanlar mı?!" diye tekrarladı öfkeyle. "Ben neden buradayım o zaman?"

Görünüşe bakılırsa Van'a yapacağımız yolculuktan pek zevk almayacaktı. Ertesi sabah erken saatte bir kamyon bulduk. Murat Vadi-si'ni ve güneye doğru devam ettikçe akıntısı güçlenen ve suyunun rengi koyulaşan Fırat'ı izledik. Gökyüzünün mavisi ve tepelerin sarısı yü-zeyinden yansıyor. Etrafında balıkçılar dolanıyordu ve bir pelikan bir kayanın üzerinde tünemiş, hareket etmeden oturuyordu. Vadiden ayrıldık ve ıssız bir platoyu tırmanmaya başladık. Bölgede çok sayıda keklik vardı ama köylüler bunu pek spor olarak görmediklerinden ol-sa gerek, pek avlanmıyor, koyun etini tercih ediyorlardı. Kamyonda-ki bir okul müdürü beni İngiliz Senatosu hakkında sorguya çekti. Van'a şeker taşıyan kamyoncu, Karadeniz dağlarından gelen bir taş ustasıydı; kamyonu için 1,000£ ödemişti ve her seferi için 17£ öde-dikten sonra yılda yaklaşık 750£ kazanıyordu. Gelirinin yarısından aزیyla yaşıyordu ve bir-iki yıl sonra kamyonu ortağına verip başka bir tane alacaktı. Kapitalistler böyle ortaya çıkar. Platodaki yol genellikle tek şeritliydi ve İngiltere'nin soğuk iklimine göre yapılmış olan kam-yon sürekli hararet yapıp duruyordu. Ama yorucu bir öğle üzerinden sonra nihayet Süphan Dağı'nın cesaret verici görüntüsü arkasında Kürtlerin topraklarını saklayarak ortaya çıktı. Mavi su şeridi ve yeşil kavak şeritleri uzakta görünerek ıssızlığın yerini yaşam aldı. Sonunda dünyanın okyanuslarından 1,500 metre yukarıda bulunan bir iç deniz olan Van Gölü'ne gelmiştik.

Gölün kıyısından yaklaşık bir mil uzaktaki hırpani Erciş köyüne geldiğimizde karanlık çökmüştü. Marco Polo tarafından Ermenis-tan'ın en büyük üç şehriden biri olarak tanımlanan şehir, on doku-

zuncu yüzyılda gölün taşan sularıya dolmuş, şehir sakinleri göçe zorlanmışlardı.

Yüzbaşı, Van'a gidip gece geç saatte beklenen varşımızı haber verdi ve bizi karşılamak üzere bir jip gönderilmesini istedi. Bence iyimserdi. Erciş'in on mil ötesinde kamyon bozuldu. İki saat boyunca tamir etmeye uğraşıp başarısız olduktan sonra yol kenarında uyumaya karar verdik. Ama okul müdürünü arayan başka bir kamyon diğer yönden ortaya çıktı ve bizi geceyi geçirmemiz için okul binasına götürdü. Ertesi gün uyandığımızda kendimizi diğer denizlerden uzaktaki bu yalnız denizin kıyısında bulduk. Bizi alacak olan kamyonu bekleyerek sabahı orada geçirirken, kafaları Budist rahipler gibi kazınmış öğrenciler bize Van'ın ünlü kavunlarından ikram etti.

Yüzbaşı pek memnun görünmüyordu.

"Kabul etmelisin," dedi, "güney yolundan, Diyarbakır'dan gelmek daha doğru olacaktı."

"Hayır," dedim, "ben zaten oradan döneceğim. Buraları da görmek istedim."

"Ama burada görececek bir şey yok ki. Erzurum, Karaköse ve burası. Hepsi aynı."

"Aynı değil. Fırat'ın sularını izledik, kayanın üzerinde oturan bir pelikana rastladık ve bu tarihi, muhteşem gölü ilk kez gördük."

"Anlıyorum. Buraya tarih için geldin."

"Sadece tarih değil. Coğrafya, mimari, arkeoloji, insanlar; hatta biraz politika ve ekonomi."

Aslında saydıklarım azdı bile; jeoloji, botanik, antropoloji, ornitoloji ve daha sayısız "oloji"ler. Ama bütün bu saydığım şeyler yüzbaşının algı kapasitesinin ötesinde kalıyordu.

"Peki ya üniversite?" diye sordu.

"Biraz tarih okudum."

Şimdi tatmin olmuşa benziyordu. "İşte bu. Sen tarih öğrencisi-sin."

"Şey, tarihle ilgileniyorum, evet," dedim. Sonra Türkçe'de "interesting" kelimesine karşılık kullanılan kelimenin Fransızca kökenli olduğunu hatırladım: *Enteresan!*

"Tarih öğrencisi olsaydım," dedi yüzbaşı, "herhalde ben de buraya gelmek isterdim."

"Ama askersin," dedim. "Bu yüzden topoğrafi öğrencisi olman gerekir. Süphan Dağı, bu geçit vermez dağlar, aralarındaki geniş boşluklar ilgini çekiyor olmalı."

"Ah!" dedi. "Ben sadece bir yüzbaşayım. Ben hücum taktiği öğrencisiyim, strateji değil. Bir gün general olursam, burayı incelemek isteyebilirim."

Kaptan bir kez daha beni yalnız bırakıp telefona gittiğinde, gençleri düşündüm. Genç bir teknik öğretmen, bana okulun atölyelerini gösterdi. En iyi İngilizce sözlüğünün hangisi olduğunu öğrenmek istedi ve hangisinin daha iyi bir yazar olduğunu sordu; Shakespeare mi, yoksa Shaw mu? Kahvenin önündeki gölgelikte otururken mal sahibi beni altın dişlerini gösteren bir gülümsemeyle karşıladı. Marmara Denizi kıyısındaki Balıkesir'den gelmişti ve Van Gölü'yle bu denizi karşılaştırıyordu. Ona göre buradaki insanların hepsi Kürt'dü, Türkçe'yi iyi konuşamıyorlardı ve eğitim istemiyorlardı. Bu yüzden de buralar yoksul kalmıştı. Etrafımda toplanan başkalarıyla yaşlarımız yakındı; herkes elli-elli beş yaşlarındaydı. Ötemizdeki gölde tekne yoktu, yaşam belirtisi görünmüyordu ve uzakta, gölün ortasında bir adacık vardı. "Şimdi üzerinde kimse yaşamıyor," dedi bir köylü. "Bir zamanlar orada Ermeniler yaşırdı. Sivri tepeli kulübeleri vardı." Sanki bir Kızılderili kabilesinden söz ediyor gibi konuşuyordu.

"Onlara ne oldu?"

Bu soruma karşılık pek de hoş görünmeyen kendi şakasına patlattığı yüksek bir kahkaha oldu; Türkler'in Ermeniler hakkında yaptığı birçok şaka gibi bu da Birleşik Devletler ile bir yorum içeriyordu. Ama anladığımı kadarıyla yüzbaşı bunu duymamamın daha doğru olacağına karar vermişti.

"Sadece bir şakaydı," diye tercüme etti.

Beyaz sakallı bir ihtiyar, düşünceli bir ifadeyle beni inceliyordu. Sonunda bir soru sordu. Anlayabildiği kadarıyla ben bir Hristiyan'dım; o ise Müslüman'dı. Kutsal kitabım olan İncil'in gerçekten de yeni versiyonları var mıydı? Ona Eski Ahid metinlerinin bulunduğu mağarayı ve keşfi anlattım. Çok ilgilendiği belliydi.

"Bütün kutsal kitapları okumak istiyorum," dedi. "Hangi dine ait olursa olsun. İnsanlar onları okuyup olması gerektiği şekilde anlayabilseydi, dünyada bu kadar savaş olmazdı."

Öğretmenlerden biri bize öğle yemeği hazırladı. Mesleğini misyon edinmiş, gönüllü olarak bu uzak yerde görev yapmak istemiş, yoksulluk içindeki Kürtler'e yardım etmek için buraya gelmişti. Onlara tohumlar veriyor, nasıl ekeceklerini ve yetiştireceklerini gösteriyor, buğday ve kavun üretimlerini yükseltmeye çalışıyordu. Onun sorunu sulama ile ilgiliydi. Bu çorak bölgelerden sadece birkaç küçük çay geçiyordu ve artezyen kuyuları açmak şarttı. Suyu, su için de paraya ihtiyaçları vardı; ama bu ülkede para sadece silahlara ve askeriyeğe gidiyordu.

Yemekten sonra kamyon bizi aldı. Gölün doğu kenarından, oraya dökülen dört nehirden birinin karşısından dolandık. Balıklar nehir ağızlarına gelip Van halkının havyar dediği yumurtalarını bırakıyordu. Karbonat oranı yüksek olan bu sulara yaşayan tek tür ringa balığıydı. Strabo'nun dediği gibi; "Nehirde çok sayıda balık türü bulunmasına karşın, gölün içinde sadece tek tür yaşıyor." Göl batıya doğru açık

ERZURUM KALESİ

deniz gibi uzanıyordu ama görünmeyen diğer kenarı yüzünden bir deniz için fazla sakindi. Batan güneşin ışıkları sakin tepelerden ve rüya gibi görünen koylarından sarı bir ışıkla yansıyor. Ermeni manastırlarının ve şapellerinin yükseldiği bazı Asya ıyonaları gibi, ıssız bir adadan da Kürt köyünün yapıları yükseliyordu.

•••

Kürt bölgelerini geçen bu dik dağlar üzerindeki, dünyanın tepesindeki bu ileri karakol, İsa'nın havarilerine aitti ve bizim zamanımıza gelene kadar takipçileri burada tapınmışlardı. St. Thaddaeus'un Ağrı Dağı'nın eteklerinde bir Ermeni kralı tarafından şehit edildiği söylenir; St. Bartholomew ise Van'ın güneyindeki Kürt dağlarında; St. Simon, Ermenistan'ın ve St. Jude da Azerbaycan'ın başka bir yerinde olabilir. Ermeni Kralı Tiridates'in üçüncü yüzyılda St. Gregory sayesinde din değiştirmesine kadar dokunulmadan kalan Hristiyanlık tohumlarını ekmişlerdi. Onun din değiştirme hikayesi oldukça ilginçtir.

İmparator Diocletian kendine bir eş bulmak istiyordu ve bunun için uygun adayları bulmak üzere Roma'dan portreler istedi. Bir Roma manastırındaki Ripsime adlı Ermeni bakiresine aşık oldu ve onu istedi. Ama Hristiyan düşmanlarından nefret eden ve dinine bağlı olan Ripsime, teklifi reddederek Yüksek Rahibe ve manastırdaki diğerleriyle birlikte Ermenistan'a kaçtı. Burada cam boncuklardan kolyeler ve bilezikler yaparak hayatını kazandı. Onun kaçışını duyan Diocletian, Tiridates'e yazarak onu bulup göndermesini ya da öldürmesini istedi; kadını kendisine saklamak istemezse. Tiridates onu buldu, güzelliğine hayran oldu ve evlenmek istedi. Askerleri, kadını Tiridates'in huzuruna getirmek için zor kullanmak zorunda kaldılar. Tiridates, onun direncini kırmak için yedi saat uğraştı ama başarılı olamayarak vazgeçti. Uzun boyu, geniş omuzları ve fiziksel güç konusunda-

ki ünü düşünülünce bu oldukça ilginç bir durumdu. Hızla giden savaş arabalarını durdurup ele geçirebiliyordu; üzerinde zırhı ve beraberinde atıyla Fırat'da yüzebiliyordu; Gotik bir devî dövüşte yenmişti ve muzaffer bir şekilde İmparator'a götürmüştü. Ama Ripsime'i yenememişti. İkinci girişiminde Amazon bir kez daha kazanmıştı; Kral'ı fırlatıp atmış, yırtık pırtık giysileriyle dairesinden kovmuştu. Bunun üzerine Ripsime, Yüksek Rahibe ve diğer rahibeler ölüme mahkum edilmişti.

Bunlardan sonra efsaneye göre Tiridates bir yaban domuzuna, ailesi ve yakınları da evcil domuzlara dönüştüler. Kızkardeşi gördüğü bir rüya üzerine Tiridates'in on beş yıl önce Hristiyanlık propagandası yaptığı gerekçesiyle derin bir kuyuya attığı Gregory'ye gitti. Öldüğüne inanılan adam simsiyah bir suratla bulundu ve Kral'ın huzuruna getirildi. Tanrı'ya dua ederek onları Hristiyanlık dinine döndürdü ama insan vücutlarını geri veremedi. Öldürüldükten dokuz gün sonra cesetleri hala bozulmamış olan şehitler gömüldü ve Gregory iki ay boyunca dua ederek Kraliyet ailesini eğitti. Sonra o da bir rüya gördü. Gökyüzü açıldı, şimşekler çaktı ve bir ışık hüzmeleri içinde Kurtarıcı görmüş asasıyla yere vurup geniş bir alanı düzleştirdi. Kraliyet sarayının arkasında üzerinde Haç ve şehitlerin heykelleri bulunan bir yapı kendiliğinden yükseldi. Altın kaideleri, sütunları ve bulut-ateş sütun başları, buluttan kemerleri ve kubbesiyle, Aziz'in direktiflerine uygun olarak bina inşa edildi. Sonunda tövbeleri kabul edildi. Kraliyet elleri çözüldü ve Kral şehitlerin mezarını kendisi hazırladı. Sonra Ağrı Dağı'na çıktı ve omuzlarında sekiz dev taş bloğuyla geri dönerek bunları Ripsime'in şapeline yerleştirdi. Kral ve adamları vaftiz edildi ve Etchmiadzin'de bir katedral inşa edildi. Ermeniler bunun İsa'nın kendi yapısı olduğuna inandılar ve ondokuzuncu yüzyıla kadar önüne sunak olarak büyük taşlar koymaya devam ettiler.

Böylece Ermeni Krallığı ilk Hristiyan Devleti haline geldi ve otuz yıl kadar sonra da Doğu Roma İmparatorluğu Hristiyanlık dinini benimsedi. Din değişimi, politik olarak doğru bir dönemde gerçekleşmişti. Eski pagan tanrılar İranlılar tarafından yok edilmişti. İran'daki Zoroastrian dini pek popüler değildi. Hristiyanlar, Roma İmparatorluğu'nda güç kazanıyordu ve Tiridates de bu birlik karşısında etkilenmişti. İran'la işbirliği yaparak düşman feodal baronları ortak düşmana karşı birleştirmek doğru bir davranış olacaktı.

Hristiyanlık dinine geçiş, halk boyutunda zamanla gerçekleşti. Paganizme gizli ilgisi olan rahipler, kurbanların ve diğer adakların kaldırılmasının yaşamlarını zorlaştıracığını gördüler. Tiridates kurbanların kaldırılmasını engelledi ve onlara daha fazla imkan tanıdı. Paganların Yeni Yıl ziyafetleri St. John onuruna düzenlenmeye başladı ve St. Gregory bu azizin kemiklerini Kapadokya'dan alarak buraya getirdi. Ermeni Venüsü Anahid için düzenlenen ziyafet, Kutsal Bakire'ye adandı. Kutsal taşlar ve ağaçlar, Haç'a tapınmak üzere değiştirildi.

Ama bu pagan batıl inançları ayakta kalırken, Hristiyanlık Ermeni milliyetçilik farkındalığını etkiledi. Bir Ermeni alfabesi oluşturuldu ve kutsal yerlerde Yunanca yerine Ermenice konuşulmaya başladı. Manastırlar eğitim ve kültür merkezleri haline getirildi. Birisi şöyle demişti; "yıldızların arasından bir güneş gibi parladı... her yan filozoflarla doldu... okullar araştırmacılarla, doktorlarla, yetenekli sanatçılarla ve eşi bulunmaz tarihçilerle doluydu." Bu Doğu Hristiyanları'nın zihinleri dogmatik fikir ayrılıklarıyla tıkanmıştı. "Her taraf, sokaklar, pazarlar, meydanlar, caddeler, dükkanlar, tefeciler, anlaşılmasız sorular soran insanlarla doldu," demişti St. Gregory. "Birine kaç obol ödemeniz gerektiğini sorduğunuzda, varoluştan söz etmeye başlıyor; ekmeğin fiyatını öğrenmek istediğimde, satıcı Baba'nın Oğul'dan daha büyük olduğunu söylüyor; banyonun hazır olup olmadığını sorduğunuz-

da, Oğul'un yoktan var edildiği anlatılıyor." Hz. İsa insan mıydı, ilah mıydı, yoksa ikisi birden miydi? İkisi birdense, iki doğası ayrı mı, yoksa birleşik miydi; yoksa hem ayrı hem birleşik miydi; ya da ne ayrı ne birleşik miydi? Ermeniler ayrımcılığa inanan Nestorianlar grubunu oluşturdular. Sonra birleşimciliğe inanan İskenderciler'i izlediler. İki fikre de karşı olan Ortodoks Kilisesi de diğer kutubu oluşturdu. Dolayısıyla Ermeni Bizans İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdi ve İslamiyet'in zaferi kaçınılmaz oldu. Beş yüz yıl boyunca Ermeniler, düşmanlarının, Müslüman Türkler'in yönetimi altında, Hristiyan yandaşlarıyla birlikteyken sahip olmadıkları her türlü hoşgörüden yararlandılar. "Hristiyan çanlarının sesi," diye yazmıştı Lloyd on sekizinci yüzyıla ilgili olarak, "tepelerin eteklerindeki manastırlardan yükseliyor." Bugün bu manastırlar hala durmaktadır ama Hristiyanlar Van Gölü'nden sürülmüşlerdir. Adaları unutulmuştur; üzerlerinde ne bir insan ne de bir hayvan yaşamaktadır; kıyılarına tek bir tekne yanaşmamaktadır. Ama sonunda Türk yönetimi işi ele aldığı anda, yönelimleri dini olmaktan çok politiktir. Bu, Rusya ve Batı Güçleri'nin Türkiye'nin iç işlerine karışarak Ermeni sorununu ortaya çıkarmasının sonucuydu.

Yüzbaşının yoğun telefon görüşmelerine karşın, bizi almaya gelen bir jipin olmadığı artık açıktı. Ben de bunu bekliyordum zaten. İngiliz yapımı kamyonumuz hala hararet yapmaya ve her tepeyi tırmanırken homurdanmaya devam ediyordu. Saat dokuzda, daha Van'a on mil mesafe varken bozuldu ve daha fazla ilerlemedi. Anlaşılan geceyi kamyonunda geçirmek zorunda kalacaktık.

"Kesinlikle hayır," dedim. "Van'a yürüyerek gidebiliriz. Gece yarısını biraz geç orada oluruz."

Yüzbaşı bu önerime o kadar şaşırmıştı ki, sadece mümkün olmadığını söyleyebildi.

"Yüklerimizi bırakamayız," diye itiraz etti.

"Dün gece bıraktık. Yine bırakabiliriz."

Neyse ki, o sırada yüzbaşının şansına Van yönünden başka bir kamyon ortaya çıktı. Biraz pazarlık yaptıktan sonra yolcuların hepsi inip yol kenarında beklemeye razı oldu ve şoför adam başı on şilin alarak – yüzbaşı bunun soygun olduğunu düşünmüştü – bizi Van'a götürmeyi kabul etti.

"Baksana," dedi yolda, "o kadar yolu yürümeye gerçekten niyetli miydin?"

"Neden olmasın? Çok güzel bir gece."

"Ama yaklaşık on-on iki millik bir mesafe."

"O kadar uzun değil. Dahası," şakacı bir tavırla ekledim, "sen piyadesin."

"Ama bir ordunun ilerleme hızı saatte iki mildir."

"Biz ordu değiliz."

"Ama çok karanlık."

"Fenerim var."

"Yanlış yola sapabilirdik."

"Haritam var."

Yüzbaşı huzursuzca sustu. Van'a ulaştığımızda nihayet güneylilere has aksiliği biraz yatıştır gibi oldu. Karakol yerine Gümrük Büro-su'na götürüldük ve orada şaşkın bir gece memurunun yüzüne öfkesini boşaltarak kontrol edilmeden geçmemizi sağladı. İşini bitirdikten sonra polise ulaştık, iki yataklı bir oda ve sonunda yemek yiyebileceğimiz bir lokanta bulduk. Rakı rahatlamam için yeterli oldu. Yüzbaşı bira sipariş etti ama sonra içinde buz olmadığı için geri gönderdi. Sonrasında tedbiri elden bırakmayarak hesabı kontrol ettiğimde, yemediğim bir yiyeceğin de eklenmiş olduğunu gördüm. Görünüşe bakılırsa yüzbaşı henüz bütün sinirini boşaltmamıştı ama şimdi de öfkesini ba-

na yöneltmişti. Kendisi bir Türk subayıydı ve düşündüğü kadarıyla ben de bir İngiliz beyefendisiydim. Subaylar ve beyefendiler asla hesapla ilgili tartışmazlardı. Bunlar yoksul ve basit insanlardı, dolayısıyla istedikleri şeyin ödenmesi gerekirdi. Kendisi İngiltere'deyken daima cömert bahşişler ödemişti – genellikle bir kapıcıya on şiling vermişti – ve asla para üstü istememişti. Eğer bu benim her zamanki tavrımsa, bir daha asla birlikte yemek yiyemeyeceğimizi de ekledi. Ben de bütün bunların kesinlikle aptallık olduğunu söyledim. Lokanta sahibi hatasını kabul etti, hesabımı düzeltti ve biz de yatmaya gidebildik. Yüzbaşı büyük bir yorgunlukla uykuya dalarken hala söyleniyordu.

Ertesi sabah kalktığında – Batı'da uyguladığımız sisteme tamamen ters olarak - pijamalarını giydi. Sonra bu tür bir yolculuğa daha fazla devam edemeyeceğini açıkladı.

"Bir daha asla ama asla," dedi, "buraya hava yolu dışında herhangi bir araçla gelmeyeceğim. Neredeyse tehlikeli denebilecek bir yolculuktu. Kamyon her an bir başkasına çarpabilir ya da uçurumdan aşağı yuvarlanabilirdi. Yollar korkunçtu."

"Daha kötülerini de gördüm," dedim.

"Neyse, ben işimi bitirdim. Yarın ilk uçakla Erzurum'a dönüyorum."

Bu son derece güzel bir haberdirdi. Yüzbaşı dışarı çıktı ve üniformasının cebine tıktığı bir uçak biletinin verdiği güvenceyle geri döndü. Gün boyunca sadece bir kez kendini kaybetti. Ertesi sabah bana veda etti ve uçağa binerek birliğine geri döndü. Benimse içimi büyük bir rahatlık kapladı. Bir kez daha yalnızdım.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

VAN GÖLÜ

**“Ufkun Ötesindeki Deniz” – Başlangıç ve Sonrası – Semiramis
Bahçeleri – Urartu Mühendisliği – Akasya Bulvarı –
Kürtler, Araplar ve Yahudiler – Teğmen ve Arkadaşları –
Hoşap – Gölün Karşısı – Akdamar Ada Kilisesi –
İlginç Dişçi – Ahlat – Albayın İkilemi**

VAN GÖLÜ

Bir zamanlar Van Gölü'nün bahçeler ve köylerle dolu, ortasından bir nehir akan bir yer olduğuna ve daha sonra volkanik patlamalar yüzünden yeryüzü şeklinin değişerek nehrin bu göl haline geldiğine dair bir rivayet anlatılır. Asurlular ona "Ufkun Ötesindeki Deniz" derlerdi; yine onlara göre Hazar Denizi "Gündoğumu Denizi" ve Ural Gölü de "Günbatımı Denizi" idi. Ama zamanla bunların aslı unutuldu. Van batı dışında bütün yönlerden, özellikle de aşılmaz dağların bulunduğu Mezopotamya tarafından mükemmel biçimde korunmaktadır. Bu yüzden, ilk olarak M.Ö. on birinci yüzyılda adları duyulan ve kendilerine has bir dil konuşan Urartu Kralları, uzak dağ kabilelerinin de yardımıyla burayı asırlar boyunca ellerinde tuttular. Bunu periyodik olarak çevresini yakıp yıkararak yaptılar. Tiglath Pileser'in şeflerinin burunlarına halkalar takarak onları boğalar gibi sürükleyerek Asur'a getirdiği anlatılır. Sargon, ordularının tıpkı "bir çekirge bulutu gibi" Urartu üzerine yürüdüğünü iddia etmiştir. Urartu halkı üzerinde korkunç işkenceler yapmış, çocuklarını canlı canlı yakmış ya da derilerini yüzmüş, vücut organlarını keserek parçalamış, derilerini duvarlara asmış, kafalardan oluşan piramitler yapmış, böylece yaşayan kurbanlarını korkutmuş ve sindirmişlerdir. Ama bu kanlı zaferler uzun sürmemiştir. Urartu ise dayanmış ve iddia edildiği gibi gerçekten de ancak bu yolla Anadolu'nun düşman eline geçmesini engellemişlerdir.

Ermenilerin bir deyişi vardır: "Bu dünyada Van, ötekinde Cennet." Ama bugün Van eski metinlerden anlatılan özelliklerden uzaktır. Bugün burada görebileceğiniz yeryüzü yapısı, en temel toprak, kaya ve su özelliklerine geri dönmüştür; amfiteyatrosu gibi kıvrık biçimli çıplak bir dağ, sahne gibi boş bir ova ve dalgasız bir deniz. Antik belgelerde insanın burada yaratılmayı beklediği söylenirken, şimdi bu hale gelmiştir. Ön cephede yeryüzü yapısının bir imzası bulunmaktadır; dağın maketi denebilecek ve taş üzerine şehrin tarihinin yazıldığı doğal

bir kaya. Kale duvarlarıyla çevrilmiş ve güneşin altında altınımı bir halde, geçici zaferlerin ve fetihlerin ölümsüz bir sembolü gibi önümde uzanıyordu. Ön cepheyi dolduran yalnız bir söğüt ağacı, gümüş uçlu yaprakları ve ağırlıktan aşağı sarkmış dallarıyla beni selamlıyordu. Sanki şehrin bir zamanlar orada olan seslerini duyuyor gibiydim; bağışlar, tüccarların pazarlıkları, at nallarının taşların üzerinde çıkardığı tıkırtılar... artık hepsi çok gerilerde kalmıştı. Artık şehir olmayan modern Van, çok daha içerilerdeydi.

Çay yaprakları gibi yayılmış yosun tabakaları ve onlara karışan parıltılı kumlar üzerinde sahil boyunca yürüyerek büyük kambur kayalara doğru ilerledim. Göl usulca onlardan uzaklaşıyor, görülmez ufuklarda kayboluyordu. İnce bacakları ve yüksek kambur omuzlarıyla tarih öncesi kuşlara benzeyen bir balıkçıl, benim yaklaştığımı hissederek huzursuzca havalandı. Önümde bir kavis çizerek suyun üzerinde alçaktan uçu ve sahilin uzak bir ucuna gidip kondu. Tam o sırada ilk insan belirtisine rastladım; gölün içindeki iki çıplak çoban çocuk, yıkamaya çalıştıkları iki inatçı keçiyle boğuşuyordu. Kollar ve bacaklar birbirine karıştığından, arada bir iki çocuk satirlere benziyor, sonra minik güçlü parmakları hayvanların boyunlarına kararlı bir şekilde kenetlenip onları sırtüstü devrilmeye zorluyorlardı. Daha az önce Van Kanyası gölün içine doğru uzanırken, şimdi bir liman görüyordum. Ama Erciş'i yutacakmış gibi saran suları burada geri çekiliyor, kayalar yükseliyor ve yer yer kuru bataklıklar ortaya çıkıyordu. Oraya yaklaştıkça, altın rengi çimenlere karşılık karnişlar ve sazlıklar beliriyor, çocukların heyecanlı bağışlarıyla canlanıyordu.

Sonunda kendimi Türk-Ermeni şehrinin kalıntılarının dibinde, yüz metrelik uzunluğu ve yüz metrelik zirvesiyle haşmetli bir katedral gibi yükselen kayanın önünde buldum. Yeryüzü hareketlerinde ilk ortaya çıktığından beri geçen yaklaşık üç bin yıllık zaman içinde hava-

nın aşındırdığı yüzeyine baktım. İnsan yapısı surlar, doğanın taşlarıyla birleşmişti. İnsan yapımı mağaraların ve mezarların kare girişleri her yanını sanyordu. İnsan yapımı düzenli ve dik ama yer yer nereye gittiği belli olmayacak şekilde aniden kesilen basamaklar kayanın üzerine yontulmuştu. Ayrıca milletlerin gururu bu kayaya kazınmıştı. Urartular, İranlılar, Ermeniler, Sasaniler, Tatarlar, Türkler ve Kürtler, bu kayanın üzerinde yaşayıp güçlendirmişlerdi; hepsi burada yaşamıştı ama kaya kalenin sahipleri olan Asurlular bunu başaramamış, Van Kralları'nın atalardan kalma şehir merkezlerine girememişlerdi.

Bu krallar M.Ö. dokuzuncu yüzyıldan itibaren bu kayanın üzerinde işaretlerini bırakmışlardı. Kayanın dış yüzeyinden tırmanan bir merdivenle ulaşılan merkezinde, düzenli girişleriyle büyük dikdörtgen odalar, kralların yaşadığı ya da gömüldüğü veya ikisinin birden gerçekleştiği Korkor mağaraları bulunuyordu. Daha pürüzsüz taraflarında, gidip gelen güvercinlerin gölgelerini yansıttırcasına zamanla cilalanmış kaya plakalarında, kahramanlıklarını, evliliklerini, dinlerini ve mimari özelliklerini açıklayan çivi yazıları vardı; Timur açıkladıkları büyüleri anlamayı başaramadığı için bunları ortadan kaldırmaya çalışmasaydı hiç şüphesiz daha fazlası da olacaktı. Bu yazıları deşifre etmeye çalışan ilk kişi, on dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir Alman profesör olan Friedrich Schulz idi; bunu yapmak için kayanın tepesinden iplerle aşağı sarkmış ya da şehirdeki camilerden birinin minaresinden teleskopla bakmıştı. Ne yazık ki 1829'da Kürtler tarafından öldürüldü ve aradan elli yıl geçene kadar bu yazılar yine çözülemedi. Ama içlerinde en etkileyicisi, kayanın güney yüzünden yükselen, Pers dilinde yazılmış ve – Tozer'in deyişiyle – bir The Times sayfası kadar net bir şekilde kalmış olandır. Toplam üç kolonda ve üç farklı dilde (Babil, Pers ve Akdeniz dillerinde) beşinci yüzyıldaki Pers fethi ve Kral Serkses'in büyüklüğüyle ilgili bir övgü bulunmaktadır; “ulu Kral, Kralların Kralı, birçok dilin ve bu büyük dünyanın Kralı!”

Rehberim olan Türk okul müdürü, bu tarihsel hikayenin "Asur Türkleri" ve "Urartu Türkleri"nin büyük rol oynadığı bir versiyonunu bana anlattı. Görünüşe bakılırsa sadece Persler'in Türkler ile bir ilgisi yoktu. 1915'de Ruslar getirene kadar burada hiç Ermeni bulunmadığını da üstüne basa basa belirtti. Oysa gerçek, Ermeniler'in iki bin yıl boyunca yaşadıkları bu yerden kaçtıklarıydı; çünkü Ruslar ile Batı arasında sıkışmış kurbanlar durumunda kalmışlardı. Kalıntılarıyla ilgili sorduğum sorulara rehberim kaçamak cevaplar verdi ve onların izini sürmekten vazgeçmem gerektiğini açıkça gösterdi. Van Ovası'nın üzerinde yükselen Erek Dağı'nın bir yerinde, Hz. Musa'nın dua ettiği ve Ripsime'in Kutsal Haç'ı bizzat diktiği yer olan Varak Manastırı vardı. Şimdi yedi tane kilisesi nedeniyle Yedikilise olarak anılan yapıyı, 1915 yılında "bu şehirde Ermeniler'e ait bir şey kalmayacak" diyerek Van'ı yerle bir eden Türk generali Cevdet yok etmişti. Bir Türk subayı bana bu yedi kiliseden sadece bir tanesinin kalmış olduğunu açıkladı. Bu dağlardaki diğer Ermeni yapıları da hiç şüphesiz ki aynı şekilde yok edilmişti.

Bugün kalıntıların gösterdiği gibi bir zamanlar aşağı yukarı aynı sayıda Türk ve Ermeni bu dağlarda birlikte yaşıyorlardı. Osmanlı dönemine ait banyo ve han kalıntıları, sokakların izleri, camilerin kubbe ve minareleri, çok sayıda sırakemerli altıgen mezarların kalıntıları hala bulunmaktadır. Kayanın altında Ermeni bölgesinin bulunduğu noktada iki Hristiyan şapelinin kalıntıları, duvarları süsleyen resim izleriyle hala yükselmektedir. Haçları ve kutsal heykelleri ise Müslümanlar'ın çılgınlığı karşısında yok olmuştur; üstelik ne yazık ki bunlardan bir tanesi oldukça yakın bir zamanda gerçekleşmiştir. Duvarların dışına bakıldığında, kayanın kendisinin sunak olarak kullanıldığı düşünülmektedir; çünkü Ermeni formunda çok sayıda yüksek haç doğrudan kayanın üzerine oyulmuştur ve üzerlerindeki açıklamaların büyük bölümü hala durmaktadır.

Şehirden biraz uzakta, Van'ı cennet haline getiren bahçeler uza-
nıyor olmalıydı ama bugün sadece çamurla kaplı şekilsiz tuğla duvar-
ları sahipsiz bir şekilde dikilmektedir. Burası Şamiram Suyu ya da Se-
miramis Nehri ile sulanan Şamiram bölgesi bulunmaktadır. Yarı efsa-
nevi Asur kraliçesinin burada yazlıklarından biri vardı. Ermeni efsane-
lerine göre, Van'daki sarayını yaptırmak için Ninova'dan 30,000 işçi
getirtmişti. "Burada," demektedir Layard, "verimli ovayı süsleyen
bahçeleri ve şırl şırl sularıyla Mezopotamya yazından kaçtığı bir köşe
bulunmaktaydı; kış yaklaşırken yine Ninova'daki sarayına dönerdi."
Astarte-Afrodit kişiliğiyle kraliçe, kendi ilerleyişine karşı direnirken
ölen ve Tammuz-Adonis tarafından tekrar hayata döndürülen gönül-
süz Ermeni Kralı Ara'yı sevmişti. Aslında "Semiramis Kanalı" ve onu
saran bahçe şehir, M.Ö. dokuzuncu yüzyılda mühendislik konusunda
müthiş yeteneğe sahip olduğu görülen bir ırk olan Van'ın kralı Menu-
as tarafından yaptırılmıştı. Kanal Hoşap Nehri'nin sularını Van Ova-
sı'na taşıyordu; bunun izlerini bugün bile görmek mümkündür. Neh-
rin sularının en az Fırat'ınki kadar verimli olduğu, saniyede 1,500 ila
3,000 litre aktığı ve Asurlular'a göre "yağmur gibi yağarak" meyvaları
beslediği düşünülmektedir.

Kralın varisleri de su işlerinde aynı derecede becerikliydiler. I. Ru-
sas Varak'daki bir gölün sularını, ülkesinin başkenti olduğu düşünülen
ve Menuas Kanalı'ndan daha yüksek bir seviyede bulunan komşu
Toprakkale'ye taşımıştı. Taş ustaları kayanın ortasından geçen bir
merdiven inşa etmiştir; on beş metre genişliğinde ve yirmi beş metre
uzunluğunda gösterişli bir salona çıkan bu merdiven bugün hala dur-
maktadır. Ayrıca kayanın dış yüzeyi, Van Kayası'nda olduğu gibi ne-
reye çıktığı belirsiz basamaklarla doludur. Dağın yüzeyiyle kesilen alt
kısmına yakın bir yerde, şaşırtıcı bir kapı bulunmaktadır. Efsaneye gö-
re Çoban Kapısı denen bu noktada bir çoban yatmakta, çığlıkları za-

man zaman hala duyulmaktadır. Yine aynı efsaneye göre kapının arkasında inanılmaz hazinelerle dolu bir oda bulunmaktadır ama ancak büyülmüş bir kelimeyle açılabilir. Çoban bu kelimeyi öğrenerek içeri girmiş, ancak geri dönmek istediğinde kelimeyi unuttunca kendisi içerideyken kapanan kapıyı açmayı başaramamıştır. Bu hazinenin varlığına inanan Türk yetkililer, buraya araştırma yapmaya gelebilecek arkeologların işlerini zorlaştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Kayanın üzerindeki bir panelde çivi yazısıyla uzun bir açıklama yazılmış, Urartu tanrıları detaylıca anlatılmış, her birinin istediği kurban açıklanmıştır: Biri için altı çocuk, diğer için on yedi öküz, üçüncüsü için otuz dört koyun, en azından tek bir boğa ya da tek bir koyun.

Başlangıç Tanrısı günün sıcağına sahipse, aynı zamanda gecenin serinliğine de sahip olmalıydı. Van'da gün boyunca güneşin ışınları acımasızca üzerimize iniyordu. Ama gece çöktüğünde, güzel melisa ve pelesenk kokuları her yanı sarıyor, ruhları dinlendiriyordu. Alaca karanlıkta dağlar menekşe rengi, ağaçlar yeşil hayaletlere, deniz ipek bir örtü hayaline dönüşüyordu. Hava tatarcıkların oluşturduğu bir peçeyle kaplanıyor, şehrin artık sessizliğe büründüğünü, herkesin uykuya daldığını haber veriyordu; gün batımında kargalar gevşek bir formasyonla kalıntıların üzerine örsü döven çekiç gibi gürültüler çıkararak ve şiirsel bir görüntü oluşturarak iniyor, sesleri kayadan kayaya yankılandırıyordu.

Modern Van'ın bir gezgine sunabileceği pek az şeyi vardır. Akasyalarla süslenmiş uzun çift bulvarı boyunca iki taraflı hükümet binaları ve onun dışında çok az farklı yer vardır. Akasya ağacı, Atatürk'ün Türkiye'ye bıraktığı en şanssız mirastır. Daha eski şehirlerinde çok uzun yıllar yaşayabilen dut ve çınarlar, kestane ve ıhlamur ağaçları varken, bu ağaçlar bir ülke için pek de değerli değildir. Atatürk ağaç-

lara saygı duyardı ve milyonlarca diktirmişti. Bu yüzden, bugün Anadolu'nun güneşle yıkanan platolarında her kasabada halka açık parklar ve bulvarlar ağaçlarla süslenmiş olmasına karşın hiç gölge yoktur. Modern bir lider olan Atatürk, ne yazık ki çabuk sonuçlar istiyordu. Bu yüzden gereğinden fazla sayıda akasya ağacı diktirdi. Akasya çabuk büyür ama pek bir işe yaramaz ve kınlgan bir güzelliği vardır. Uzun ömürlü bir gücü olmadığı için çok geçmeden dalları inceler ve yaprakları, çiçekleri dökülerek çıplak kalır. Akasya, asla kadınlığın saygınlığına ulaşamayan gelişmemiş bir genç kız gibidir. Yavaş büyüyen daha iyileri bu ağaçlarla birlikte dikilmelidir ki, bu ağaçlar ömürlerinin sonuna geldiğinde onlar yetişmiş olsun ve insanlar bir ağaçtan beklediklerini alabilsinler. Ama, Tanrım, bu çok ender olur. Belki de ağaçların aristokrasisini takdir edebilmek için aristokratik bir hükümet gerekir.

Bir sabah Akasya Bulvarı boyunca askerler geçit töreni yapıyor, Atatürk'ün Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın zaferini kazandığı gün olan Zafer Bayramı'nı kutluyorlardı. Bu baştan sona askeriyeyle donatılmış ülkede katır arabaları ve katırlar silah ve mühimmatları taşıyordu. Askerler protokol geçişini yaparken hep birlikte müzikal bir şekilde "Sağol!" diye bağırıyorlar. Doğuştan savaşçı bir millet olan Türkler, İslamiyet'in getirdiği karmaşık kelimeler yerine hala savaşçıya yakışır kelimeleri tercih ediyorlar. Bundan sonra Van'daki en genç subay milliyetçi bir konuşma yaptı. Sonunda da Türk Ulusal Marşı söylenirken, askerler hiçbir enstrüman olmadan sadece kendi sesleriyle Batı tarzındaki melodileri yakalamaya çalışıyorlardı.

Van sıcak ve boğucuydu. Şehirde hiç düzgün bir otel yoktu ama bir garajın üzerindeki odalardan birine yerleşebilmişim. En sık iki günde bir temizlenen oda, günün her saatinde acımasızca tepeye dikilen güneşi olduğu gibi içeri alıyordu. Pencerelelere gerdığım çarşaflar

işığını değil ama ışınlarını ve bu arada da taze havayı engelliyordu; geceleri ise tavandaki tek ampul, okumak için yeterli ışık sağlamıyordu. Van'dan ayrılacağı gün, normal otel düzenlerinden haberi olmayan mal sahibi, İstanbul'da bile yüksek kabul edilebilecek bir fiyat istedi. Üstelik yüzbaşının faturasının da ödenmediğini iddia etti – buna pek inanmasam da – ve benim ödememi istedi. Anadolu yolculuğum boyunca gerçekten aşırı fiyat istendiğini gördüğüm ilk durumdu bu.

Yüzbashiyla birlikte yemek yediğimiz ve fikir ayrılığına düştüğümüz lokantanın sürekli müşterisi haline gelmiştim; bu arada onun dediği gibi sahipleri olan insanlar pek de öyle basit ve yoksul değillerdi ama işlerinde disiplinli, müşterilerine karşı arkadaşçaydılar. Lokanta, uzun boylu ve beyaz saçlı bir baba ile aynı boydaki yakışıklı oğlu tarafından işletiliyordu. Pazar günleri çocuk çalışma giysilerini çıkıyor ve uzun botlarıyla farlı bir pantolon giyyordu. Duvardaki soluk resmini görerek sordum ve gerçekten de Van'daki tek motosiklete sahip olduğunu ve Pazar günleri onunla gezmeye çıktığını öğrendim. Kasanın arkasında tüm çalışkanlığını ortaya koymasına karşın, aslında daha yeni yetme bir okul çocuğuydu. Yaşadığı şehir olan Muş'ta henüz ortaokul yoktu; böylece eğitimine devam etmek için Van'a gelmiş ve geçimini sağlamak için de çalışmak zorunda kalmıştı.

Lokantadaki diğer sürekli müşterilerden biri kapkara bir adamdı ve Türk değil, aslında Arap olduğunu ve bununla da gurur duyduğunu söyledi. Bitlis'te bir otel işletiyordu. Bu şehri açıklamak için herhangi bir şey söylemeye kalkışmadı; sadece Araplar'a has bir şekilde parmaklarını ve başparmağını yukarı doğru kaldırıp bastırdı. Doğu'da beden dili hala kelimelerden daha çok şey anlatıyor ve bu da insanlar arasındaki iletişimi daha seviyeli bir hale getiriyor. Düşünsenize, bir şey sunulduğunda kabul etmemek için elinizi göğsünüze bastırıp başınızı hafifçe yukarı kaldırarak yaptığınız "hayır" işaretinin inceliğini

yansıtacak herhangi bir sözel "Hayır, teşekkür ederim!" anlatımı biliyor musunuz? Bütün gün boyunca pejmürde kıyafetleri içinde bir Kürt sürekli lokantaya gelip gidiyordu. Uzun favorileri, ince parmakları, kartal gagası gibi bir burnu vardı; görevi ise göle gidip gelen kamyonları haber vermektir. Söylediğine göre Van'daki Kürtler ve Türkler oldukça iyi anlaşıyorlardı ama yine de kendini Kürt yerine başka bir milletten olarak tanıtmak istemiyordu. Erkeklerin bütün gün kağıt oynadıkları ve puanlarını Arapça saydıkları kasvetli bir kahvede birlikte bir şeyler içtik. Ayrıca kahvenin sahibinin yandaki ayakkabı tamircisi gibi Yahudi olduğunu ve Van'ın en zengin iki insanı olduklarını söyledi. M.S. ikinci yüzyılda Van'a yerleşen Yahudiler'dendiler; Ermeni kralı Kral Tigranes tarafından Kudüs'ten esir olarak getirilmişler, on bin aile Persler tarafından yok edilmiş olmasına karşın onlar hayatta kalan azınlıklardan olmuşlardı.

Birçok benzer toplumda olduğu gibi, Kürt arkadaşım da diğerleriyle birlikte her gece yıldızların altında yüzlerce yatağı yan yana dizip bahçede yatıyorlardı. Ona iyi geceler diledikten sonra bulvara döndüğümde, yolculuğum boyunca ilk kez, karanlığın içinde iri hayaletler gibi ilerleyen develerden oluşmuş kervanı gördüm. Güneyden geliyor, Türkiye, Irak ve İran'ın birleştiği Kürt Dağları'nda bulunan Hakkari'ye tuz getiriyorlardı. İşte artık çölün kokusunu alıyordum. Başka dünyaların eşliğine yaklaşmıştım.

Sonuçta Van'da hiç de yalnız değildim. Oraya varışından birkaç gün sonra, çevirmen olarak yanıma bir teğmen verildi ve o da Bitlis ve Diyarbakır'a kadar benimle birlikte geleceğini umduğunu söyledi. Buralar yakın zamana kadar yabancılara kapalı tutulan askeri bölgeler olduğundan, bu son derece anlaşılır bir şeydi ve bulunduğum noktaya gelene kadar rahatsız edecek derecede resmi müdahaleyle karşılaşma-

miştım. Dahası, başlangıçtaki endişelerim rehberimin kişiliği sayesinde çok geçmeden kayboldu. İngilizce bilgisi hala temel düzeydeydi; yine de elinden geleni yaptı ve bütün ağırlığına karşın koca bir İngilizce-Türkçe sözlüğü yanından ayırmadı. Ama bazı özellikleri vardı ki, bütün kusurlarını örtüyordu. Dikkatli bir çevirmen olarak yeterince saygıyı hak ediyordu. Sürekli olarak insanlara artık “Ne dedi? Ne demek istedi?” diye sormak zahmetinden kurtulmuştum. Ya da bir rehberden daha da rahatsızlık duyacağınız davranış şekilleri olarak istediğiniz bir çeviriye “Bilmiyorum!” diye cevap vermek ya da bildiği halde sorumu duymazdan gelmek gibi huyları yoktu. Askeri üniforması içinde alçakgönüllü, şakacı bir gençti; İzmir’li bir subayın oğluydu ve Türkiye’nin pek az yerini görmüştü. Bu yüzden de böyle beklenmedik bir yolculuk fırsatı çıktığı için son derece sevinçli ve hevesliydi.

İlk yolculuğumuz Van’ın doğusunda bulunan ve Ermeniler değil Türkler tarafından kurulmuş olan Hoşap’a oldu ve vali beni bu yolculuk için teşvik ederek ulaşım sorunumuzu çözdü. Van ve Mezopotamya arasındaki havzaya kurulmuş bir dağ kalesi olan Hoşap, Urartular zamanında bir ileri karakoldu ve Asur Kralı III. Şalmanezzer fetih hareketini başarıyla tamamlayamayınca çekilmek için bu yolu kullanmıştı. Onun ötesinde İran sınırı yakınlarındaki Başkale’ye uzanan bir yol, oradan da Hakkari dağlarının içine, en bağımsız Kürt kabilesinin yaşadığı kaleye giden bir patika bulunuyordu. Buralar şimdilik sakindi. Ama Kürt Şeyhi hala feodal bir şef olarak toplumunu yönetmeye devam ediyor, Türk otoriteleri onun işbirliği olmadan çok az şey yapabiliyorlardı. Hainlerin İran sınırından dışarıya ya da kendi dağlarının uzak bir noktasına kaçmasına yardım ediliyor, ancak Şeyh onları Türk polisine teslim etmek isterse tutuklanabiliyorlardı. Bugün bu bölgede Şeyh’in oğlu yeni bir potansiyel güç oluşturmuştu; İstanbul’dan bir avukat olarak, sadece atalarının silahlarıyla değil, aynı zamanda Ba-

VAN GÖLÜ

tı'nın diplomasisiyle donanmış bir halde dönmüştü. Artık Türk politikası bu dağlıları sindirmek değil, eğitmek olduğundan, Hakkari'ye de eğitim ulaşmıştı. Ama öğretmenlerin sadece birkaçı Kürtçe konuştuğu ve öğrencilerin de çok azı Türkçe bildiği için, süreç oldukça yavaştı.

Van'dan çıkarak gölgelerin arttığı doğuya doğru ilerledik; toprak burada çıplak ve temizdi. Bir Kürt köylüsü yolun karşı tarafına bir hendek kazmış, toprağıyla suyunu ayırmıştı. Hendeğe yakın bir yerde sertçe durduk ve şoförümüz inerek durum yüzünden küfür etmeye başladı. Hoşap Nehri'nin ay gibi vadisinden kuzeye doğru ilerledik. Başkale'nin uzak dağlarına doğru daralırken, Hoşap Kalesi yüz metre yüksekliğindeki pembe kayadan yükselen bir fener gibi ortaya çıktı. Önündeki uçurumun dibinde onaltıncı yüzyıldan kalma, siyah ve krem şeritler oluşturan taşlardan yapılmış kemerleriyle bir köprü vardı. Güneşin etkisiyle taşları kahverengiye çalmış olan kalenin kendisinden başka çokgen bir içkale, iki gözetleme kulesi yükseliyordu. Hayranlık uyandıran dairesel kale burcunu yüksek sütunlu bir kemer ve kemerin üzerinde Arapça harflerle yazılmış bir açıklamayı çerçeveleyen aslan figürleri süslüyordu. Lord Percy burası için "Kalelerin Gelini" demişti.

Kalenin üç tarafında, toprakta mor renkli çalı öbeklerinin bulunduğu yerlerde, çamurdan yapılmış bir kümbet vardı. Zamanla aşınmış surları dev dansçılar gibi kayadan kayaya sekerek uzanıyordu. Dördüncü tarafında ise yaşam vardı. Kalenin kayası doğruca vadiye iniyor, mikroskop netliğinde parlıyordu. Güneş ışığı doğruca nehrin üzerine vuruyor, yeşil bir kurdelenin üzerinde gümüşü çizgiler yaratıyordu. Söğüt ve kavak ağaçları iki yanında uzanarak sonunda Hoşap köyünün düz toprak çatıları ve zümrüt tarlalarıyla birleşiyordu. Yaşlı bir adam nehrin kıyısına serdiği seccadenin üzerinde namaz kılıyor, mavi elbiseli bir kız çocuğu gümüş renkli bir tepsi taşıyor, bütün bunlar ipek bir İran halısının üzerindeki işlemler gibi parlıyordu.

Ordu Evi'nin bahçesinde akşam yemeğimi teğmenle ve onun candan arkadaşlarıyla birlikte yemek için Van'a döndüm. Hepsi de Türkiye'nin farklı yerlerinden geliyordu: Konya'dan uzun boylu, ağır, ciddi görünüşlü, platolarda yetişmiş ve İngiliz subayı gibi koyu renkli bıyık bırakmış bir teğmen; en gençleri Toroslar'ın güneyinden gelen tıknaz yapılı, açık tenli, parlak bakışlı ve bembeyaz dişli, dağların havasıyla sertleşmiş bir subaydı; bir diğeri Ege'den geliyordu ve iri gözleriyle birlikte parlayan bir gülümsemesi ve hiç kapanmayan bir çenesi vardı. Dördü de bekardı ve aynı evde kalıyorlardı. Emir erleri bize buz gibi bira ve soğuk yiyecekler getirdiler. Bu adamlar tıpkı İngilizler gibi sessiz, rahat bir arkadaşlığı paylaşıyorlardı; sadece bir araya geldiklerinde ya da ayrılırken sevgilerini daha açıkça gösteriyorlar, birbirlerini yanaklarından öpüyorlardı.

Birkaç gün sonra Van'dan ayrıldık ve küçük bir gemiye binerek Tatvan'a geçtik. Geminin güverteleri çoğu başlıklarıyla ve tüvitleriyle donanmış Kürtler olan yolcularla doluydu. Üzerlerinde bluz olan kızıl saçlı iki enerjik genç, bana Glasgow Üniversitesi'nden dönen İskoç dağlılarını hatırlattı. Aileleriyle birlikte iki yüksek rütbeli subay vardı: Türk erkeklerinin sevdiği gibi balıketinde iki kadından birinin kucağında iri gözlü ve kulaklarında küpesi olan sarışın bir kız çocuğu vardı. Doğal tavrılı temiz oğlan çocukları ise bir kedi yavrusuyla oynuyor, ellerindeki şekerlemeleri ve kekleri yolcularla paylaşıyorlardı. Sağlam yapılı, yaşlı bir kör cüce, kocaman asasına dayanmış, yerel tarıma sövüp duruyordu. Yaşlıca bir gazeteci gelip yanımıza oturdu ve yerel politikayla ilgili yazdığı bazı yazıları bize okudu; okuması o kadar uzun sürdü ki, beyaz sakallarının göğsüne doğru uzayışını izledik diyebilirim.

Alt güvertede gürültücü, yabanıl Kürtler vardı. Hala doğalarında göçmen olan bu insanlar, Eylül'deki kar yağışlarının düşüncesiyle Van'ın üst taraflarındaki yazlık bölgelerinden daha aşağıdaki vadilere iniyorlardı. Erkekler sürüleri dağlardan güdüyor, kadınlar ise aile eşyalarını ve çocuklarını alarak gölden karşıya geçiyorlardı. Gösterişli, çiçekli içetekleri ve yelekleriyle, yünlü heybeleri ve zevksiz görünümülü bohçalarıyla, kaleydoskopdaki* bütün renkleri üzerlerinde taşıyorlardı. Güneşin mumyaladığı yüzleri kırıksık ve kirliydi. Kınayla kırmızıya boyanmış saçları tepeden topuz yapılmış ve örülmüştü; ayaklarına mokasenlerini giymişlerdi ve bebeklerini ipler bağladıkları çantalarda taşıyorlardı. Yüzü kırıksıklıklarla dolu, kartal burunlu, saç başı darmadağınık yaşlı bir kadın, ölümsüz bir Kızılderili büyücüsü gibi ortalarında oturuyordu.

Bana kalırsa bir ders kitabıyla bu Asyalı dağlıları eğitmek, Türkler için oldukça zor olacaktı. Ancak bütün yabaniliklerine karşın, Kürtler'in doğal bir zekası vardır. Gemide bir de uzun yıllar Amerika'da yaşamış, Avrupalı gibi görünen yaşlıca bir Kürt de vardı. Van'da yaşadığı ırksal zorluklardan, Kürt köylerinin Ruslar tarafından yok edildiği Birinci Dünya Savaşı'ndan, Türkler tarafından yok edilen Ermeni köylerinden söz ederken, oldukça mizahi bir tavırla konuşuyordu. Söylediğine göre Kürtler Ruslar'dan nefret ediyordu ve aralarında bir savaş daha olacaktı. Türkler'i umursamıyorlardı ama son zamanlarında aralarında pek sorun yoktu. Ermeniler de düşmanları olmuştu ama en azından Van Gölü'ne ticareti getirmişlerdi. Artık gitmişlerdi ve Van'ın zenginliği de onlarla birlikte gitmişti. Ermeniler varken gölün üzerin-

* Çiçek dürbünü. Ucundaki haznede çeşitli renklerde plastik parçacıklar bulunan bu mercekli tüpleri işığa tutarak baktığınızda, kenarlardaki aynalardan kırılan görüntü tam bir renk ve şekil cümbüşü oluşturur. Yavaş yavaş çevirerek bakmaya devam ettiğinizde, haznedeki parçacıklar hareket ederek yer değiştirdiği için, şekiller de eşsiz bir şekilde değişir ve hiçbir şekil tam olarak tekrarlanamaz. Ç.N.

de yüzlerce balıkçı teknesi olurdu. Şimdi hiçbiri yoktu ve kimsede balık tutmuyordu. Gölde soda, tepelerde demir ve krom vardı; ama bunları geliştirmek için gereken para ve insan gücü yoktu. Artık Van boştu. Zaman içinde Türk Hükümeti'nin amaçladığı gibi gelişebilirdi ama o zaman da Türkiye'nin batısında kalan Bulgaristan'dan gelecek göçmenlerle dolacaktı. Gecikme onları burada kalmaya ve Komünist sızıntılarını gözlemlemeye zorluyordu. Van için daha büyük projeler de vardı. Göl kıyısında bir üniversitenin inşası düşünülüyordu. Bu bölgede daha yüksek eğitim imkanı sağlanması, İstanbul ve Ankara'da üzerinde tartışılan konulardan biriydi. Batıda İzmir'de ve doğuda Van'da bulunacak iki üniversite, dağılımı daha geniş tutabilir, ayrıca milliyetçi ruhu koruyabilirdi. Ama önce Van'ın dolması gerekiyordu.

Denize bütün haşmetiyle inen Kürt dağlarının tepesine yayılmış karları görüyordum (bir kıyısından karşı kıyısı görünmeyen bu göle ancak deniz diyebiliyorum). Bölge tuhaf bir şekilde boştu ama orada burada köyler vardı. Gevaş'a yanaştığımızda elma ve armut satan insanlar gemiye doluştular; Kürt kadınlar hemen onların etrafını sardı. Beyaz saçlı Türk gazeteci bizi Gevaş Belediye Başkanı Müslim bey ile tanıştırdı ve bağlantıları güçlü bir insan olduğunu önemle vurguladı. Kıyıdaki Selçuklu mezarını gösterdi; konik çatısı ve dışındaki sütunuyla detayına varıncaya kadar o bölgedeki sayısız Ermeni şapeline benzeyen çokgen bir yapıydı. Köy iki mil daha içeriye taşınmıştı. Daha önce kıyıda idi ama Birinci Dünya Savaşı sırasında yıkılmıştı. "Ruslar tarafından," dedi gazeteci; bir Kürt köyü olduğu için bu oldukça yüksek bir olasılıktı.

Gevaş'taki konik biçimli Selçuklu mezarına benzeyen bir diğer yapı, karşı tarafta Akdamar Adası'nın üzerinde yükselen bir Ermeni kilisesidir ve ayakta kalmış olan benzerleri arasında en güzellerden biridir. Van'a ziyaretim büyük bir olay olmuştu. Ama vali gölde normal

olarak çalışan yolcu gemilerinin dışında başka tekne olmadığı konusunda bana garanti vermişti; dolayısıyla adaya ulaşmak mümkün değildi. Ancak Gevaş'ta bulunan tek sandalın beni oraya götürebileceğini öğrendim. Yine de, planlarımı değiştirmem için çok geçti ve bulunduğumuz geminin kaptanı kiliseyi görebilmem için düşünceli bir hareketle rotayı adaya yaklaştırmıştı zaten. Ermeniler ile ilgili herşeyi bütünüyle görmezden gelen Türk gazeteci, bu yapının bir Yunan kilisesi olduğu konusunda ısrar etti.

Bir zamanlar Ermeni Krallığı'na ait olan Akdamar, şimdi bomboştu. Lüks sarayın duvarlarını süsleyen resimlerde Kral Gagik etrafını saran güzel yüzlü uşaklarının, müzisyenlerin ve muhteşem güzellikte cariyelerinin ortasında parıltılı tahtında otururken görülüyordu. Yedinci yüzyılda burada bir manastır inşa edilmişti ve on ikinci yüzyıldan itibaren Ermeni Patrikhanesi'nin merkezi olarak Etschmiadzin ve Constantinople'dakiyle rekabet etmişti ama yıllar ilerledikçe gücünü kaybetmişti. 1830'larda Konsül Brant, kilisenin piskoposunu Kürt lider Mahmut Han'a vergi veren "boş kafalı, cahil bir adam" olarak tanımlamıştı; mezar taşlarındaki Kelt etkisi taşıyan süslemeleri inceleyen Percy ise, doksanlarda kilisenin Kürt akınlarından zarar gördüğünü keşfetti. Trabzon'daki St. Sophia kilisesinde bulduğum on üçüncü yüzyıl izleri, bu kilisenin onlu yüzyıllardaki akımlarla benzerlik gösteren süslemelerine uyuyordu. Havayla yıpranmış, kahverengi taşlarla inşa edilmiş, küçük ama herşeyiyle tam bir yapıydı. Tepesinde Ermeni yapılarına has koni çatısı yükseliyordu ve bütün dış duvarlarında oymalar vardı. Bunlar Ani'de gördüklerimden daha kalın ve daha az resimleştirilmiş heykellerdi. Kıydan metrelerce uzakta olmamıza karşın son derece net bir şekilde görünüyorlardı. Misyonerlerin, şairlerin ve Aydınlatıcı St. Gregory, St. Thaddeus, St. Bartholemew ve hatta St. Thomas'ın aralarında bulunduğu azizlerin, sayısız hayvanın, İncil'i elinde tutan Hz. İsa'nın, elinde kilisenin bir modeliyle gösterişli giysi-

ler giymiş olan Kral Gagik'in, dekoratif bir ağaçtan yasak meyveyi koparan Adem ve Havva'nın tam vücut figürleri karşımdaydı. Eski Ahit'ten sahneler tasvir edilmişti. Heykellerin arasında aslan, geyik, ceylan ve yabani tavşan gibi çeşitli hayvanlar da vardı; üzüm salkımları ve narlar, avlanan ya da yiyecek toplayan köylüler. İkonografi tarzını Mısır'dan almış olan Bayan Nersesyan, bütün bunları son derece detaylı bir şekilde tasvirlemişti.

Yalnız kiliseden uzaklaşarak Tatvan'a vardığımızda akşam çökmüştü. Denizcilik İşletmeleri'nin fabrikasının etrafında gelişmiş olan modern kasabada rahat bir otel bulduk.

Yemekten sonra teğmen heyecanlı bir tavırla yanıma geldi.

"Bir dişçi buldum," dedi.

"Dişçiye ihtiyacımız var mı?"

"Bu dişçinin," diye açıkladı, "sepetli bir motosikleti var."

Dişçi bizi gölün kuzeyindeki bir Ermeni-Selçuklu şehri olan Ahlat'a ve tepesindeki krater gölü dünyadaki benzerleri arasında en büyüklerden biri olan Nemrut'un zirvesine götürmek konusunda oldukça hevesli ve cömertti. Kısacık saçları ve gözlerindeki tuhaf, sabit bakışlarıyla dişçi oldukça ilginç ve hareketli bir adamdı. Türk bir anne ve Alman bir babadan doğmuş, savaş yıllarını Almanya'da geçirmişti ve hem görünümü hem de tavırlarıyla tam bir Alman'a benziyordu. Koca bardaklarda içip durduğu rakıya bir bağımlılığı ve diz altına kadar çıkan, kendisinin tasarladığı ve üzeri siyah-gri baklava desenleriyle tamamen kaplanmış motosiklet çizmelerine düşkünlüğü vardı. Çizmelerinin, çizmelerini giymiş olarak kendisinin görüldüğü, Roma ve Berlin'de çekilmiş resimleri göstererek bizim için imzaladı. Sürekli Londra'dan söz edip duruyordu. Bir çift evcil ayı beslediği ve dolabının motosiklet giysileriyle dolup taşıdığı Bitlis'teki evinde birlikte parti yapacağımıza dair söz verdi. Geç saatlere kadar dişçiyle birlikte içki içerken bir polis memuru ve komiser muavini de bize katıldılar. Sonunda yat-

ma zamanı geldiğinde beni odama kadar geçirdi. Odamdaki masanın üzerinde duran yarı dolu rakı şişesini görünce hemen kafasına dikip tek seferde bitirdi ve iyi geceler dileyip gitti.

Ertesi sabah saat yedi buçukta dışı bize Ahlat'a gitmek üzere söz vermişti. Ama sekiz buçukta hala uyuyordu. On bir buçukta hala motosikletiyle uğraşıyordu. Öğle yemeği için kısa bir ara verdikten sonra bir süre daha motosikletle uğraşmaya devam etti ve sonunda saat üçü geçerken yola çıkabildik. Yarım saatte Ahlat'ta olacağımızı söyledi. Motosiklet ve sepetinde toplam dört kişiydik; ben, teğmen, dışı ve yük ağır olduğu için yokuş çıkarken aracı itmesi ve bozulduğunda da tamir etmesi için dışının uşağı. Oldukça yavaş ilerleyebildik ve Ahlat'a ancak akşam varabildik. Burası, gölden daha yüksekteki bir platform üzerine inşa edilmiş, küçük bir kasabaydı. Kaymakam bizi karşıladı ve toprağın pembe, çimenlerin altın sarısı olduğu, Kürt dağlarının ufka doğru hayalet gibi silinerek kaybolduğu bu rüya gibi yerde bize çay ikram etti. Sonra gece yatmamız için kendi bürosunda yataklar hazırlattı. Lynch'in sözünü ettiği bir Kürt mezarının yerini soracak kadar patavatsızdım doğrusu. Ama kaymakam burada hiçbir Kürt'ün yaşamayıp ölmediğini söyledi. Ahlat daima Türkler'e ait olmuştu; 1071'den bu yana.

Ahlat, Türkler fethetmeden önce sürekli olarak Arap akınlarına mağruz kalan bir Ermeni şehriydi ve gerçek adı Klath idi. Selçuklular, Manzikert Savaşı sırasında burayı kullanmış ama uzun süre ellerinde tutmamışlardı. Çok geçmeden Kürt hanedanlarına bırakılmış, sonra da tarih boyunca Kürtler, Türkler ve Moğollar arasında el değiştirip durmuştu. Ama kimi yerde otonom kimi yerdeyse Türk etkisiyle birleşmişse de, hala her yerinde Kürt havası seziliyordu. En romantik olaylarından biri, İmparator IV. Romanus döneminde yaşanmış bir kuşatmadır. Orta Çağ'da Ahlat için Ermenistan'ın en önemli kasaba-

larından biri olarak söz edilir, meyva, ırmak ve ağacın bol olduğu anlatılırdı; doğal kaynakları o kadar fazlaydı ki, Damascus şehriyle karşılaştırılabilirdi. O zamanlar İranca, Ermenice, Kürtçe ve Türkçe'nin özgürce konuşulduğu, kısmen Müslüman kısmen Hristiyan olan, balıkçılığın tırmanışa geçtiği kozmopolit bir kasabaydı. O zamanlar Van Gölü'nden çıkarılan balıklar hem Ermenistan'a hem de İran'a gidiyordu. Paşa ayrıcalık ilan edip avlanma hakkını tüccarlara verene kadar kısa bir süre için balıkçılık serbestti. Ancak balıkçılık tekrar serbest kalana kadar göldeki bütün balık türleri kurumuştü ve artık ancak su yılanları avlanır hale gelmişti.

Bugün endüstri ölmüş, nüfus oldukça azalmıştır ve Ahlat'ın iki başarılı şehri artık ortada yoktur. Ama ceviz, kayısı ve antik kavaklar hala ayaktaadır. Yakınlarda gölü tepeden gören üç mezar vardı; üçü de aynı pembe, parıltılı volkanik taştan yapılmış, kornişleri ve güzel oymalı kemerleriyle Ermeni-Selçuklu tarzında süslemelerle bezenmişlerdi. On üçüncü yüzyıl tarihini taşıyorlardı ve Lynch'in anlattıklarına göre, bu mezarı ziyarete gelenler serin, dairesel odada oturup dinlenebiliyor, gösterişli çatının altında etraftaki manzaranın tadını çıkarabiliyorlardı. Aşağıda, gölün kenarında, Osmanlı şehrinin kalıntılarına ait iki metre kalınlığındaki surlar ve çıplak taşlardan örölmüş kuleler görünüyordu. Harap olmuş kapılarda ağaclar birbirine dolanmış, şehrin merkezini ve biri İskender Paşa'ya ait olduğu belli on altıncı yüzyıldan kalma iki camiyi sarmışlardı.

Ahlat'ın ilk kurulduğu yer şimdi daha batıda, bir nehrin iki tarafında kalıyordu ve büyük Müslüman mezarlığına, taşlaşmış bir orman gibi göle doğru uzanan yüksek, oymalı mezar taşlarına ve ayrıcalığını belli etmek istercesine diğerlerinden biraz daha uzağa konmuş konik tepeli türbeye bakılırsa, büyük bir şehir olmalıydı. Eski Ahlat'tan geriye kalan tek şey yumuşak, gri süngertaşından oluşan volkanik bir ka-

yalıktı. Gravyer peyniri gibi kayalığın üzerinde insanların evlerine pencere olarak açtıkları delikler vardı. Evleri iki katlı yapmak için basamaklar oymuşlar, bazı yerlere stalaktit süslemeler yapmışlardı. Modern Harabeşehir'i inşa etmek için antik şehirdeki neredeyse her taş alınmıştı. Sadece sivri uçlu kemeriyle eski ve dar bir köprü ayakta kalmıştı. Ama bu "yağmacılık" Ahlat'a yeni bir doğum kazandırmıştı. Köylü mimarları sayesinde şehir sadece Ermeni tarzında işlenmiş harika köşeli taşlarıyla değil, aynı zamanda ustalık gelenekleriyle de yeni bir kuşağa aktarılmıştı. Köylerini yeniden inşa etmişlerdi; üstelik çeşitli renklerdeki taşları uyumlu desenler oluşturacak biçimde birleştirerek, beceriyle sivrilterek, köşeleri stalaktit motiflere dönüştürerek, Küfi yazılarla ve hatta antik mezar parçacıklarıyla süsleyerek bunu son derece muhteşem bir şekilde yapmışlardı. Son olarak, bu pek hoş görünmese de, şehrin sakinleri beyaz boyalı duvarların üzerine tuhaf geometrik desenler işlemişler, evlerine ilginç bir Afrikalı görüntüsü kazandırmışlardı.

Dişçinin vermiş olduğu sözlere karşın, motosikletinin bizi Nemrut'un farklı sıcaklıkların yaşandığı ve suyunda neredeyse yumurta kaynayabilecek geniş krater gölünün bulunduğu tepesine taşıyamayacağı açıktı. Hatta şimdi bizi geri götürmek konusunda bile isteksiz gibi görünüyordu. Hastalarının kendisini beklediği Bitlis'e bir an önce dönmesi gerektiğini söylüyordu ve yıkıntılar arasında dolaşırken önden gidip bizi uzun mesafeleri yürümeye zorlarken bu oldukça tuhaf görünüyordu. Ona ancak motosikleti tekrar bozulduğu zaman yetiştirebiliyorduk. Sonunda bizi fahiş bir fiyata götürecek bir kamyon bulabildik ve Tatvan'a dönerken dişçinin yanımızdan hızla geçip gidişini izledik. Kamyon burada bizi bıraktı ve kaldığımız yere dönmek için başka birini bekledik. Kahvelerden birine girdiğimizde kınışık suratlı, yaş-

lı bir Türk albayıyla karşılaştık. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye karşı savaşmıştı ve o zamandan beri uzak noktalarda hizmet vererek olabildiğince dil öğrenmeye çalışmıştı. İngilizce'yi kitaptan öğrendiği şekliyle mükemmel konuşuyordu ve öğrendiği bir cümleyle özellikle gurur duyuyordu: "The more I consider my dilemma, the more hopeless does its solution appear to me."

Sonra sordu: "Peki 'dilemma' nedir? Bunu hep merak ettim."

O sırada canı sıkıldığı için *Dinner at Anotine's* adında bir kitabı Türkçe'ye çevirmekle uğraşıyordu. İngilizce, Fransızca ve Almanca biliyordu ama konuşma ya da duyma fırsatı hiç olmadığı için kelimelerin nasıl telaffuz edildiğini bilmiyordu.

Oldukça keyifli geçen sohbetimiz, bizi kaldığımız yere götürecek olan ikinci kamyonun varışıyla ne yazık ki çok geçmeden kesilmek zorunda kaldı. Sonbahar başlangıcındaki ilk yağmurlardan biri yağmaya başladı ve çok geçmeden yağmur yüzünden geri dönmek zorunda kalan dışının motorunun homurtusunu duyduk. O akşam geç saatlerde odasından gelen hıçkırık seslerini duyarak uşağına neler olduğunu sorduğumuzda, kendisini boşayan karısına ağladığını söyledi.

DOKUZUNCU BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

**Minik Dicle – Ovalara Çekilme – Bitlis'in Delisi – Diyarbakır ve
Surları – Karpuz ve Diğer Sarhoş Ediciler – Mimari Bir Tuhafılık –
Mardin'in Hristiyanları – Yalnız Bir Yolculuk –
Urfa ve Bahk Gölleri – Akdeniz'e**

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

Pliny ve Strabo, Dicle'nin Van'ın doğusundaki dağlardan birinde başladığına ve gölden öteye geçtiğine inanıyorlardı; ya da o zamanlar olabilecek başka hangi göller varsa. Pliny onun Toroslar engeline gelerek bir mağaraya daldığını, yer altında dolaştığını ve sonra da dağın öbür tarafından dışarı çıktığını söylemektedir. Ayrıca Jullius Caesar'ın da Dicle ve Fırat için bu bölgede birbirlerine çok yakın aktıklarını, sular yükseldiğinde birlikte hareket ettiklerini ve sonra yeniden ayrıldıklarını söylediğini aktarmaktadır. Dicle elbette ki Van Gölü'ne dökülmemekte, güneybatısından dolaşmaktadır. Ancak, Jullius'un hikayesi tamamen yanlış değildir. Bu iki nehrin ayağı, Muş Platosu'nda Nemrut'un altına doğru birlikte yükselmekte, belli mevsimlerde gerçekten de bataklıkların bulunduğu bu bölgede sular bir süre birlikte akmaktadırlar.

Tatvan'dan Bitlis'e uzanan yolda deniz seviyesinden aşağı inmemize karşın Dicle bizimle birlikte geliyordu. Oradan Toroslar'ın içinden geçerek Mezopotamya'nın kızgın topraklarına doğru devam ediyordu. Akıntı giderek hızlanıyor, Bitlis'e doğru derin bir boğazda üç farklı akarsu daha kendisine katılıyordu. Bu noktada kibirli bir kalenin baskın görüldüğü stratejik noktada, Mezopotamya'yı Anadolu'dan ayıran Toroslar'ın doğu ucu bulunuyordu. Dağın bir tarafına Türkler tarafından oraya gelen, gören ve yenen dört devin adı kazanmıştı: Mete, Attila, Ergenekon ve Cengiz. Diğer Türk kahramanlarının Bitlis ve buradaki asıl kaleyi yapmış olan İskender ile bir bağlantısı yok gibidir. Boğazdan geçerken ortama ve stratejik konuma dikkat eden İskender, burayı güçlendirmesi için generallerinden birini bıraktı. Dönerken, gerçekten de saldırısına geçit vermeyen bir kale buldu. General sonunda yakalanarak İskender'in huzuruna çıkarıldığında kendisini şöyle savundu: "Lordum kendisi için güçlü bir kale inşa etmemi istedi; şimdiye kadar yapılmış kalelerin en güçlüsünü. Hizmetkarının itaatkarlığını lorduma göstermek için çağın en büyük savaşçısına bu kalede direnmekten daha iyi bir yol ne olabilirdi?" İskender onun savun-

masını haklı buldu ama ona Pers dilinde kötü adam anlamına gelen bir unvan verdi. Ancak İskender'in buraya gelip gelmediğiyle ilgili tarihi bir belge bulunmamaktadır; çarşıda bir İskenderiye parası alabilmiş olmama karşın.

Asırlardan beri platodaki bu noktaya Kürtler hükmettikleri, Sultan'a karşı Şeyh'e uydukları ve asgari vergiden fazlasını nadiren verdikleri için, aynı hikaye Kürt prenslerine de atfedilmiştir. O zamanlarda Bitlis Prensi'nin yirmi beş bin adamı vardı ve Konstantinopol bunu görmezden gelmekte zorlanıyordu. Bu ancak 1849'da son prens Şerif Bey ya da Şerif Han, Türkler tarafından bastırılana kadar devam etti. Şerif Bey, son derece etkileyici bir adamdı ve Wilbraham onu şöyle tanımlamaktadır: "Uzun boylu, yapılı, otuz yaşlarında bir adam. Sıcak bir tarzı var ve yakışıklı ama melankolik eğilimleri var." Yeni yönetimde ailesinin büyük bir bölümü beklenmedik şekilde hayatta kalmıştı. Demokrat adayı olan ve bize çevreyi gösteren Bitlis valisi, tarihe ve özellikle de eski Kürt prenslerinin mezarlarının yerlerine duyduğu ilgiyle, zevkli ve öğrenmeye meraklı bir insan olduğunu kanıtladı. Onların soyundan geldiğini söylediğinde ve kartvizitini verdiğinde, durum ortaya çıktı: "Adil Şerefanoğlu". Atalarını utandırmayacak politik bir beceriyle, gerçekte Bitlis'te vali seçilecek olan adayın Şeyhlik ve Demokrat Parti'de taraf değiştirmesi gerekçesiyle sürülmesini sağlamış, onun yerini almıştı.

Bitlis'in şehir olarak biçimi, zorlu coğrafi şartlarından etkilenmiş ve iki geçit arasındaki tepede kurulmuştur. Boğazların üzerinde tarzları İran'dan Roma'ya kadar değişen, kiminde yuvarlak kiminde sivri kemerler bulunan yaklaşık kırk köprü vardır. Kalenin bulunduğu kaya çıkıntısının altında iki akarsu girdaplar yaratarak birleşmektedir. Binalar ve yeryüzü aynı altın sarısı-pembe renkli taşlardan örülmüş, şehrin sert görüntüsü taze yeşil kavak ve dut ağaçlarıyla yumuşatılmıştır. Şehrin dolambaçlı yolları kaldırım taşı döşenmişti ve Türk doktor sağlık şartlarının kötülüğü konusunda elini kolunu sallayarak şikayet etmesi-

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

ne karşın, Bitlis artık Reverend Hepworth'un dediği gibi "düşünülebi-
lecek en tuhaf ve pis şehir" tanımına uymamaktadır.

Döküm ocaklarıyla, konilerle ve minarelerle dolu şehir, hala İsla-
mi Feodalizm izlerini taşımaktadır. Muhtemelen on yedinci yüzyıldan
kalmış olan kalenin duvarları hala ayakta ve içi mahkumların gün
boyunca memnun bir şekilde surlardan şehrin sokaklarını izlediği bir
hapisane olarak kullanılacak kadar büyüktür. Selçuklu anlayışıyla kış-
la gibi inşa edilmiş büyük bir caminin yanında dikdörtgen biçimde ve
gösterişsiz mimari tarzlarıyla yapılmış çok sayıda daha ufak cami,
Kürt Ev Endüstrisi'nin ürettiği halılarla döşenmiştir. Etrafta türbeler
ve seçkin görünümlü medreseler bulunmaktadır. Gök Meydan adında-
ki biri, bir tepenin üzerinde saygı ve sadelik hissi uyandıracak şekilde
yükselmektedir; binanın köşeleri askeri bir anlayışla yuvarlatılmış, taş-
ların yüzeylerine farklı konularda arabesk hat tasnifleri işlenmiştir. Bu-
gün kaçınılmaz bir şekilde askeri amaçla kullanılmaktadır. Diğer med-
rese ise artık Şerefiye Oteli olarak kullanılıyor ve sahibinin iyi bir hiz-
met sunduğu söylendiği için orayı seçmiştik. Kendisi seçim meselele-
riyle fazlasıyla ilgiliydi ama uyuyabileceğimiz kubbeli bir oda verdi.
Odanın tek penceresi aşağıdaki güçlü akarsuya bakıyordu ve kapısı
valinin o gece bize folklorcülerle bir şölen düzenlediği avluya açılıyor-
du. Bol paça şalvarlarını ve kuşaklarını üzerlerine geçirmiş adamlar,
İskoç dansına benzer ve son derece disiplinli bir şekilde atlayıp zıplı-
yor, ellerini çırpıyordu.

Ama Bitlis tamamen İslamiyet ile ilgili değildir. Asırlar boyunca
aynı zamanda bir Ermeni şehri olmuştur ve Hristiyan nüfus buraya
belli bir zenginlik getirmiştir. Ama Ermeni Devrimi'nin merkezi haline
gelmiş, on dokuzuncu yüzyıldaki toplu kıyımlardan nasibini almıştır.
Lynch 1897'de burada bir Terör Saltanatı bulmuş, 1915'de Cevdet
"kasap taburlarıyla" işi tamamlamıştır. Bu yüzden artık Bitlis'te Erme-
nilerden iz yoktur. Bugün Ermeni nüfusu Birinci Dünya Savaşı'nda
olanın yüzde on beşi kadardır. Büyük, kapalı Ermeni pazarı hala ha-

rabe halindedir ve tüccarların sahihsiz, terk edilmiş harap evleri bölgenin içler acısı manzaraları arasındadır. Bir Hristiyan şapelinin kalıntıları dumanla kararmış, haçları ciddi biçimde zarar görmüştür; iç tarafında büyük bir Ermeni kilisesi inşa edilmişse de, şimdi dükkan olarak kullanılmaktadır; ayrıca Ermeni mezarlığının üzerinde yeni ve güzel bir Türk hapishanesi inşa edilmektedir.

Bitlis'te son derece iyi ağırlandık ve Ordu Evi'nde katıldığımız gecede alayın ilginç maskotu bizi eğlendirdi; bir deli. Başında saç olmayan, Romen burunlu, yüzünün geri kalanı asimetrik yapıda, kaygısız bir adamdı Mito. Buruşuk bir üniforma giymiş, omuzlarına gösterişli apoletler takmış, göğsüne subayların verdiği madalyaları asmıştı; kırımızı bir kuşak takmış, ayrıca omzuna Amerikan generallerinin taktığı üç yıldız ilıştirmişti. Ona rakı içirip ekmek, biber ve mısır yedirdiler. Poposuna tekmeler attıkça, kulaklarını çekıştırıp yanaklarını sıkıştırdıkça, köpek gibi oradan oraya çağırıp besledikçe, o da hevesle ve neşeyle kendisine söylenenleri yapıyordu. Tam oturacakken altından sandalyesini çekiyor, sonra yerine oturmasına yardım edip bir Türk subayı olarak konuşma yapmasını istiyorlardı:

"Ben Türküm," diyordu. "Cesurum. Polis, Ali evli. Ben sporcuyum. Çok yaşa!"

Görünüşe bakılırsa evlilik konusu Mito'yu oldukça düşündürüyordu; hayallerinde anlattıklarına bakılırsa evli bir adamdı, iki oğlu vardı, ikisi de Kore'de savaşıyordu ve İstanbul'daki kızı bir teğmenle evliydi. Ayrıca Nemediye adında, subaylara hizmet veren orali bir hanımla adının birlikte anılmasından da hoşlanıyordu. "Nemediye ile bu gece kim birlikte olacak?" diye ona bağırarak sorduklarında, göğsünü yumruklayıp gururla yanıtlıyordu: "Mito!" Mito sarhoş olunca subayların milliyetçi konuşmalarını, hareketlerini ve benim İngilizce konuşmamı taklit etti. Sonunda yanaklarına alık sürüp beline bir masa örtüsü dolayarak kadın kıyafetine büründü ve ortaya çıkıp göbek dansına başladı ama sarhoş olduğu için yere düştü; yine de ortalık alkışlarla çinladı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

"Geçen gün onu yalandan muayene ettik," dedi doktor. "Kore'de savaşmak üzere yeterli olduğunu rapor ettik. Buna çok sevindi."

"Fiziksel olarak nasıl?"

"Mükemmel bir yetişkin. Ama zekası üç yaşındaki bir çocuğunki kadar."

Ama bu açıklamalar bana son derece dehşet verici görünmüştü.

Ertesi sabah otobüse bindik ve Kurtalan'daki tren istasyonuna gittik. Dicle hala yanımızda hızla akmaya devam ediyordu ve ceviz, kavak ve asırlık çınar ağaçlarına hayat veren suyunun rengi koyuydu. Çalı çırpıyla tavan yapılmış, yemeklerin odun ateşiyle piştiği açık bir lokantaya girdik. Burada Toroslar'ın yüzeyi yumuşayarak kireçtaşına dönüşüyor, üzerinde yer yer yeşil bölgeler görünüyordu. Ama dağları ve Dicle'yi arkamızda bırakır bırakmaz, uçsuz bucaksız gibi görünen bir düzlükle karşılaştık. Sıcaktan bunalmış, koyu tenli ve çıplak erkekler, yavaş akan sulara öküzlüklerini yıkıyorlardı. Kurtalan güneşte karar-mış kulübelerden oluşan bir yığından ibaretti sanki. Burada, bizi bir sonraki durağımız olan Diyarbakır'a taşıyacak treni beklerken zaman geçmek bilmedi.

•••

Diyarbakır, dalgalı uzanan alçak ovada karanlık, uzun bir şehirdir. Büyük bazalt kale duvarları gemi burnu gibi dışarı doğru uzanır ve Dicle'yi bir kıvrımla karşılar; minareleri ve gözetleme kuleleri gemi direkleri gibi yükselir. Şehrin aşağı kısmında kalan nehir iyice yavaşlamış, rengi donuklaşmıştır ve ilk kez teknelerin yüzebileceği kadar yavaş ak-maktadır; bir zamanlar Xénophon'un ordusuna önerildiği gibi bu tek-nelerin şişme derilerle güçlendirilmesi yerinde olacaktır. Üstelik burada nehrin genişliği o kadar artmaktadır ki, on kemerli bir köprü iki ya-kayı ancak birleştirebilmektedir; muhtemelen Romalılar zamanında si-yah bazalttan yapılmış ve on yedinci yüzyıldaki Pers anlayışını canlı tutmak için uçları sivriltilmiş kemerlerdir bunlar. Soane'in dediği gibi, "yüksek kayalığın dört eski imparatorluğun topraklarına tepeden

bakmaktadır; güneyde Asurya, kuzeyde Ermenistan, doğuda Orta Doğu ve batıda Roma." Amida gibi burası da doğuda kalan son Roma şehirlerinden biriydi; Romalılar ve Persler, sonra da Bizanslılar ve Sasaniler onun için savaşıırken katliamlarla geçen yüzyılları izlemiş bir öncü kale.

Profesör Creswell, Diyarbakır'ı "İslamiyet'in askeri mimarisi konusunda en büyük eserlerden biri," olarak tanımlamakta ve buradaki kaleyi Kahire'dekiyle kıyaslamaktadır. İki şehrin gerçekten de mimari bir benzerliği olabilir, çünkü Kahire'nin kapılarından üçünü inşa etmek için tutulan mimarlar ve bu kaleyi yapanlar Edessa'dan geliyordu. Diyarbakır'ın surları Justinian tarafından yaptırılmış olabilir. Yüksek kuleleri - söylenene göre Hz. İsa'nın altmış iki öğrencisini temsil etmek üzere aynı sayıda - Bizans etkisini göstermektedir. Orada burada Bizans yazıları bulunmaktadır; İran aslanına karşılık Bizans kartalı vardır; ayrıca surlarda Hristiyanlık öncesi dönemden kalmış olabilecek taşlar bulunmaktadır. Ama kale bir bütün olarak İslami anlayışı gururla yansıtmaktadır ve Haçlı akınlarından önceki zamanlardan kalan kalelerden biridir. Saldırlara karşı duvarlarını olağanüstü güçlü bir hale getiren sert siyah bazalt, Moğollar ve Kürtler'e karşı yüzyıllar boyunca dayanmıştır ve otuz yıl önce modern bir bulvarın yapımı için yıkılan bir bölüm duvar dışında surlar olduğu gibi ayakta ve kuzeye doğru hırsıyla uzanmaktadır. Beş mil çapında bir dairenin etrafında dikdörtgen biçimli kuleleri ve payandalarıyla devam etmekte, yer yer meydan okuyan tabyalar dairesel bir şekilde ortaya çıkmakta, ortalarında korukunç büyüklükte dört kapı bulunmakta, düşmanın gelebileceği dört ana yöne doğru gururla dikilmektedirler.

Sir Mark Sykes ve sonrasında başka bir gezgin, Bay Barkley, burayı bir hapishaneye benzetmiştir ama bana pek de öyle gelmedi. Burada artık dağların ortasında değil, Arabistan çöllerinin ve platolarn ortasıındaydık. Diyarbakır'da çok sayıda Türk ve Kürt birlikte yaşamaktadır. Ama baharatlarla dolup taşan çarşılarının altında, Kürt yün-

lerinin ve tüvitlerinin arasında, Arap havasını hatırlatan bir sürü şey vardır. Kapılardan girip çıkan deve kervanlarını; kastanyetler gibi ellerindeki bardakları birbirine vurarak şerbet ve limonata satan sokak satıcılarını; satranç tahtasının kareleri gibi uzanan düz, toprak çatıları; pazar tezgahlarında piramitler oluşturan karpuzları gördüğümde geçmişe özlem duydum. Dicle'nin suları ile beslenen Diyarbakır karpuzu o kadar büyüktür ki, dairesel çevresi bir metreye, yani bir masanın yüksekliğine ulaşabilmekte, bir eşek bir kerede ancak bir ya da iki tanesini taşıyabilmektedir. Diyarbakır'ın doğal tavırlı sakinleri bu karpuzların üzerinde bir delik açar, içine alkol doldurur, deliği tekrar kapatır ve ertesi güne kadar bekleyip suyunu içerler. Bu bir Kürt ya da Hristiyan geleneği olabilir. Gezinler, Diyarbakır'daki Ermeniler'in bu tür keyif verici maddelere düşkünlüğüne işaret ederler. Ussher, akşam yemeğinden önce Ermeni evsahibinin on beş bardak *rafafia* içtiğini anlatırken, 1820'lerde yolculuk yapan Buckingham, bir Hristiyan partisini şöyle tanımlamaktadır: "Müstehcen şarkıları daha müstehcen sohbetler izledi ve şehvet uyandırıcı dansözler erkeklerin önünde öyle bir dans etti ki, en cansız bile bu durum karşısında etkilenmeden edemezdi." Akşam sona ererken içkiler "Hz. Muhammed'in gücüne ve bütün imansızların yok olmasına" içildi.

Ben Diyarbakır'a yaptığım ziyaretimde bu tür şeyler yaşamadım. Ama yemek güzeldi; özellikle de Kürtler'in topraktan yaptıkları yuvalarda şişmanlattıkları ve gübreleri karpuzların gelişmesine yardımcı olan güvercinler. Söylendiğine göre, Kürtler yuvadan ayrılacak zamana gelmemiş yavru kuşları tek lokmada yemekteler. Diğer alışkanlıklardan biri, Arap tarzı bir evin verandasında beyaz sakallı ve beyaz giysiler giymiş yaşlı bir Türk'ün çektiği nutuğu dinlerken içtiğim vişne suyudur. Diyarbakır'ı ve Şam'da geçirdiği yılları anlatıyordu. Bu evi gerçekten de belirgin bir Damascus havasında yeniden inşa etmişti;

ama siyah bir Damascus. Verandadan avluya siyah bir su akıyor, beyaz mermer bir kaldırımın üzerinde siyah bir birikinti oluşturuyor, sokakların sıcağından korunmak için meyva ağaçları ve çalılardan oluşan bir gölgelik alan oluşturulmasını sağlıyordu. Binanın kendisi siyah bir süngerden yapılmış gibiydi ve parlıtlı bitki desenleriyle, bordür ve şeritlerle dolu gösterişli süslemeleri, Ermeni tarzının dışında kalıyordu. Şehrin gerçek sahipleri Damascuslar ya da Aleppolar kadar iyi hatırlanıyordu. Etraflarındaki sokaklar katırların toynaklarından, çanlarından ve koşumlarından çıkan seslerle doluyor – bu arada beni erken saatte uykumdan uyandırıyor – ve motorlu arabalar icat edilmeseydi şehirlerin ne kadar gürültülü olacağını gösteriyordu. Hiç taksi yoktu ve gerçekten de çok az sayıda motorlu araç vardı; görebildiğim arabalar zamanla yıpranmış Victoria dönemi araçlarıydı.

Diyarbakır'da küçük bir müze bulunmaktadır: Yeşilliklerle çevrili avlusuyla eski bir medreseden bozma bu bina, bir dizi Asur resimleri, Bizans mezar taşları, Sasani aslanları, Hitit savaşçıları ve on dokuzuncu yüzyıl Ermeni madonnasıyla döşenmişti; özellikle bu heykel eşliğimdeki teğmenin çok ilgisini çekti. Hükümet binasına çevrilmiş olan bir Osmanlı sarayı, eski saygınlığını şimdi huşu uyandırıcı ağaçların arasında sürdürüyordu. Kilise kulesi gibi – belki de onlardan esinlenilerek yapılmış – minareleriyle sayısız cami, siyah-beyaz şerit halinde döşenmiş taşlar üzerine inşa edilmişti ve minarelerden bir tanesi, dört klasik kolon üzerine oturtulmuş camiden ayrı yükseliyordu. Güzel renkli karoları ve kalemışı minaresiyle on yedinci yüzyıldan kalma bir Türk camisi, antik bir yapı olarak restore edilmişti. Ama Diyarbakır'daki en göze çarpan ve şehrin merkezinde bulunan bina, girişinde bir çift aslanın yine bir çift boğayla oynaşmasını simgeleyen süslemesiyle Ulu Cami idi. Büyük avlusunun bir tarafında bir Osmanlı camisi, Ortodoks havasını koruyarak kendini göstermektedir; diğeriye bir Bi-

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

zans kilisesidir. Ayakta kalan ve birbirine bakan iki duvarında, göz ka-
maştırıcı ama ne olduğu pek anlaşılmayan süslemeler vardır. Her bi-
rinde bazılar Acanthus ve bazılar Lotus harfleriyle yazılmış Korint kol-
onları yer almaktadır. Asıl kolonlar çok küçük olduğundan, yükseklik
yaratmak için birbirleri üzerine yerleştirilmişlerdir. Bu yazıtların genel
olarak bıraktığı etki klasiktir. Ama aynı zamanda Pers ya da Arap et-
kileri, Küfi yazılar, stalaktitler, zincir ve anahtar kalıplarında oyulmuş
çok sayıda kolon da bulunmaktadır. Görünüşe bakılırsa on altıncı yüz-
yılıda Sasaniler var olan bir Roma ya da Bizans yapısının kolonlarını
bir sarayın temelleri olarak kullanmış, Pers tarzında inşaatı tamamlan-
mışlardır; sivri kemerleri Müslümanlar tarafından on ikinci yüzyılda
eklenmiş olabilir. Yarattığı etki son derece ilginçtir; o tuhaf İslamik an-
layışla yapılmış Rönesans yapılarını andırmaktadır. Evliya Çelebi'nin
Ulu Cami'nin yapılış tarihi olarak Musa'nın zamanını vermesi pek
mantıklı görünmemektedir.

Diyarbakır'ın etrafı zengin arazi sahipleriyle doludur. Büyük top-
rak sahipleri burada hala iş yapmakta, Toroslar'ın güneyindeki daha
verimli bölgelerin avantajını kullanmaktaysa da, buradaki insanlar
Anadolu platolarındaki yurttaşları kadar bağımsız değildirler. Toprak
sahiplerinden biri bana akşam yemeği sundu; koltuğunu demokratla-
ra kaptırmış olan Cumhuriyet Partisi'ne bağlı eski bir milletvekiliydi.
Toprakları Suriye'ye kadar uzanıyordu; yaklaşık 3,000 hektarlık ara-
zisi Dicle tarafından sulanıyor, bol buğday ve pamuk veriyordu. Ama
feodal bir yapıda olmasına karşın yanındaki insanlara davranışları mo-
derndi. Yüzdeyle çalışıyorlar, kendilerine ait topraklarını da kullanı-
yorlardı. Yemekten sonra onlar için yaptırdığı ve elektrik bağlattığı ev-
leri göstermek için bizi arabasıyla gezdirdi. Harman zamanı olduğu
için evler boştu, çünkü köylüler gece çıktuktan sonra havanın daha
serin olmasının avantajını kullanmak istiyorlar, açık havada uyuyorlar-

dı. Yakınlarda kendi buğdayını öğüttüğü bir un değirmeni vardı.

Topraklarını geliştirmek ve mekanize bir hale getirmek, yirmi adamın yaptığı bir işi yapacak makineler almak için yatırım yapıyordu. Bu işsizliğe yol açmasın diye, Atatürk zamanında başlatılan bir hareket olarak köylülere toprak verme programı konusunda demokratlara bastırıyordu. Ama yerel demokratlar hakkında eleştirileri çoktu ve aralarında valilerin, diğer önemli insanların da bulunduğu bir sürü deneyimsiz adam olduklarını söylüyordu.

Ayrıca demokratların Kürtler'e karşı tutumları konusunda da eleştirildi. Geçmişte bu asi dağlıları bastırmak Türkler'in politikasıydı. Bugünse politika onları eğitmek, Türk dilini öğretmek, onları Türk toplumuna kazandırmaktı. Ancak hala sıkı bir kontrol gerekiyordu. Kürt şeyhleri Cumhuriyet Partisi tarafından sürekli olarak Türkiye'nin farklı yerlerine sürülmüştü. Ama şimdi demokratlar seçim kaygıları nedeniyle geri dönmelerine izin veriyordu. Ayrıca kendisinin hoşgörmediği dini ve milliyetçi tepki hareketlerini teşvik ediyorlardı. Peçe ve çarşaf geri dönüyordu. Köylerinde yaşayan Kürtler, eskisi gibi yine türbanlarını takabiliyorlardı; Diyarbakır'daki gençlik ise eski giyim tarzına dönmek konusunda oldukça hevesliydi. Bütün bunlar, Atatürk'ün polislerinin şalvarları koca makaslarla kestiği zamanlara bir tepkiydi ve evsahibime göre durum son derece tehlikeliydi.

Bir otobüsle Mardin'e doğru devam ediyorduk. Bu arada teğmen İngilizce çalışıyor, sürekli bana sorular soruyor, beyni sulandıran sıcaklığın altında geçişli ve geçişsiz fiilleri açıklamamı istiyordu. Sadece elli mil ötede, Diyarbakır'dan oldukça farklı bir şehir vardı. Altın renkli kumtaşından yapılmış, güneşte kurutulmuş, sırtını Türkiye'ye dönmüş, küçük dağlardan birinin eteğine yayılmış, bir tarafı Irak'ın ve diğer tarafı Suriye'nin çöllerine bakıyordu. Bağdat demiryolu, Türki-

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

ye'nin güney sınırını belli eder bir şekilde birkaç mil ötede uzanıyordu. Ufka doğru dümdüz uzanan topraklar, bir zamanlar Musul, Aleppo ve Fırat kıyılarına ulaşan antik yollara kurulmuş köylerin çıkıntılı silüetleriyle bölünüyordu. Arkasında bir kaleyle onurlandırılmış Mardin'in kuzey kısmı görünüyordu. Romalılar buranın aşılma bir kale olduğunu biliyorlardı ve Timurlenk – anlatılanlara göre – beş yıl boyunca umutsuzca fethetmeye uğraşmıştı. Yine anlatılanlara göre neredeyse açlıktan ölmek üzere olan şehir sakinleri köpeklerinin sütünü sağarak yoğurt yapmış, kuşatmayı kaldırması için düşmana yollamışlardı; şehrin alt kısımlarında kampını kurduğuna inanılan yer bugün Timur Tepeleri olarak bilinmektedir. Yakında bir yer ise, Ussher'in iddiasına göre, Eljah'in Cennet'ten indiğine inanılan yerdir.

Mardin yüzyıllar boyunca bir Hristiyan merkezi olmuştur. Papaz Southgate'in açıklamasına göre, on dokuzuncu yüzyılda Suriyeliler için merkez noktalardan biriydi ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Der Zaferan Manastırı Suriye Ortodoksları için merkez patrikhaneydi; sonra Beyrut'a aktarılmıştır. Buckingham bu manastırda kalmış (ne yazık ki ben gidemedim) ve bir gecede yirmi kişinin yirmi kavanoz arak içtiğini yazmıştır. Southgate'in zamanında Mardin'de 1,250 Hristiyan ailesi vardı. Bugün içinde ve etrafında bulunan Hristiyan aile sayısı sadece 500'dür ve aralarında sadece Suriye Ortodoksları değil, aynı zamanda Suriye Katolikleri ve Kaldeanlar da vardır. Ama şehirde hala Hristiyan havası hakimdir ve çoğu zanaatkar, taş ustası ve terzi olmakla birlikte Hristiyanlar, Müslüman halkla birlikte uyum içinde yaşamaktadır. Bu bölgedeki Türk zulümü, Hristiyanlar'ı genel olarak değil, daha ziyade Ermeniler'i hedef almıştır. Suriye Ortodoksları'na mensup bir rahip bizi ağırladı, kilisesini ve ucuz dekorasyonlarını gösterdi, evinde çay ikram etti. Bizimle Fransızca konuştu ama aile içinde Arapça ve bazen bir Suriye diyalektiği konuşuluyordu. Çok ender

konuğu olduğu için bizi göndermekte pek istekli değildi. Çoğu çevredeki köylerden geliyordu ve söylediğine göre her birinde rahip bulunan Ortodoks toplulukları vardı; bulunduğumuz köyde de yerliler hala kendi dillerini konuşuyorlardı. Bu Kürt dağları Timurlenk'in öfkesinden kurtulan birçok Hristiyan için mükemmel barınak oluşturmuştu; sağ kalanların arasında hala kendi dillerini konuşan Kaldeanlar da vardı.

Mardin'deki diğer Hristiyan toplulukları arasında Protestan misyonunu benimsemiş olan ve eski misyon okulları şimdi Türkler tarafından jandarma karakolu haline getirilmiş olan Amerikaniler vardı. Rahip ve eşi bizi akşam yemeğine davet ettiler. Okul çağlarında olan Wesley adındaki oğulları, teleskopla yıldızları incelemeye meraklıydı ve bize Jüpiter'in etrafındaki dört ayı tanıttı. Rahat bir evde sakin bir yaşam sürüyorlar, yolda St. Paul'un yedi kilisesini ziyaret ederek İzmir'den henüz döndükleri jipleriyle dolaşıyorlardı. Yemekten önce lüks bir banyoda – kendimi Windsor'da Kraliçe Victoria'nın bir konuğu gibi hissederek – yıkanıp son bir sigara yaktım ve cebimdeki kanıyak şişesinde sakladığım Türk brandisini içtikten sonra sigara ve içki-den uzak durduğunu bildiğim misyoner aileyle bir geceye hazırlandım. Ancak sıcak Amerikan misafirperverliği, lezzetli karpuz, sebzeli et ve tatlı, bu acımı hafifletmeye yetti. Yemekten sonra misyonerle birlikte Türkiye'de çıktığı çeşitli yolculuklarda çektiği fotoğraflara baktık. Bir tepenin üzerine kurulmuş olan Mardin'in dört harikasına bayılmışlardı; kalesi, uçsuz bucaksız ova manzarası, danteli ve taş işleri.

Kudüs'tekinden bile daha kolay oyulabilen yumuşacık kumtaşı, burada muhteşem bir şehir yaratmak konusunda heykeltıraşları ve mimarları harekete geçirmişti. Kubbeleri ve minareleri sivri ve son derece zarifti. Görkemli kemerlerden avlulara geçiliyor, oradan da düzgün taşlarla döşenmiş sokaklara çıkılıyordu. Bütün binalarda zarif ve gör-

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

kemli pervazlar, kornişler, üzerlerine kazınmış yıldızlar ve ilahi motifler dikkati çekiyordu. En güzeli, on dördüncü yüzyıldan kalma ve o zamanın Mardin halkının Orta Çağ İngiliz öğrencileri gibi gelip İslam bilgilerini öğrendikleri bir medreseydi.

O gece yeni ay şehrin üstünde doğmuş, Ramazan'ın sona erişini haber veriyordu. Sabahın erken saatlerinde arka taraftaki mezarlıkta tören yapan askerlerin sesleriyle uyandık. Şeker Bayramı başlamıştı. Diyarbakır'a geri dönerken renksiz doğa yerini tropik bitkilere, bayram için en iyi giysilerini kuşanarak mezarlıkları ve ibadet yerlerini ziyaret eden insanlara bıraktı. Kadınlar rengarenk ipek elbiseler ya da kırmızı bluzlarının altına dökümlü etekler giymiş, çocuklarına da rengarenk giysiler giydirmişlerdi. Diyarbakır'ın surlarının içine girdiğimizde bir Bayram yerine ulaştık; her yanda atış poligonları, salıncaklar, güçlü erkeklerin çevirdiği atlı karıncalar vardı. Davul sesleri bütün gün boyunca devam etti.

Ertesi gün yolculuğumuza Urfa'ya doğru devam ettik. Yolculuğumuz otobüs şoförüyle yolcular arasında geçen gürültülü bir tartışmayla başladı. Bayram gününün kalabalığından yararlanmak isteyen açgözlü şoför, beş kişilik koltuklara altı, dört kişilik koltuğa da beş kişi oturtmuştu. Tartışmanın sonu gelmeyecek gibi görününce, ben de biraz İngilizce bilen bir seyirciyle sohbete başladım. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslar'a esir düşen bir terziydi ve Rusya'da kalıp 1930'a kadar bir fabrikada çalışmış, sonunda Türk Hükümeti tarafından geri çağırılmıştı. Söylediğine göre bannma durumu iyiydi ama toplu yemek salonlarında yediği yemekler berbatı. Rusya'da çalışan işçiler İngiltere ve Amerika'da çalışanlara gıpta ediyordu. Timoschenko ve Stalin'i tanıdığını iddia etti.

"Sıradan bir adam," dedi.

Türkiye’de henüz karşılaşmadığım düşmanlık Urfa’ya gidene kadar bütün yol boyunca kendini hissettirdi. Kalabalık otobüsün çalışanları son derece kavgacı, yemek olduğu halde bir lokantada durmayıp on beş kilometre ötede yemek olmayan başka bir lokantaya bilerek götüren şoförü paranoyaktı. Siverek köyüne ulaştığımızda, Bayram olduğu için ortalığın kalabalık olmasını bahane edip köyün yarım kilometre dışında durdu ve bizi yemek için o kadar yolu yürütmek zorunda bıraktı.

Köy, Smyth’in tanımına gerçekten de uyuyordu: “Asya’daki köhne kasabalar içinde... kötü niyetliliği, pisliği ve kasvetli havasıyla en kötüsü.” İssiz doğa örtüsü kilometreler boyunca siyah, volkanik kalıntılarla kaplıydı ve Toroslar’ın uzaktaki karlı tepesi dışında görüntüyü bozan bir şey yoktu: Sadece insanın aklını durduran uçsuz bucaksız bir boşluk! Urfa’ya ulaştığımızda çatı katında bir lokanta bularak büyük bir iştahla masalara yerleştik ve kolonya tadında şarapla birlikte yemegi yedik. Dışarda, ellerine megafonlar geçirmiş çığırkanlar sinema veya pavyonlar için tanıtım yapıyorlardı ama biz hiçbirini deneye-meyecek kadar yorgunduk.

Urfa, Hristiyanlık dininin diğer merkezlerinden biri olan Edessa idi. Eusebius tarafından kayda geçirilmiş ve Curzon tarafından detaylandırılmış bir efsaneye göre, Ermenistan’ın da büyük bir bölümünü yönetmiş olan Abgar adındaki kralları Hz. İsa’ya bir mektup yazıp kendisini ziyaret etmesini ve hastalığını iyileştirmesini istemişti. “Bana söylendiği kadarıyla,” diye yazmıştı mektubunda, “ilaç ya da otlar kullanmadan hastalıkları iyileştirebileceğinizi öğrendim.” Ayrıca Hz. İsa’nın Tanrı’nın kendisi ya da oğlu olduğuna inandığını, Yahudiler’in kendisiyle alay ettiklerini ve ona zarar vermek istediklerini bildiğini de eklemişti. “Benim şehrim,” demişti sonunda, “gerçekten de küçüktür

ama sizi ikisinden de korumaya yeter." St. Thomas'ın eliyle Hz. İsa'dan cevap almıştı: "Sizi bilgilendirmeliyim ki, bu topraklardaki görevimi tamamlamak ve sonrasında da beni buraya göndermiş olan Tanrı'ya dönmek zorundayım. Ama yükselişimden sonra öğrencilerimden birini hastalığınızı iyileştirmek ve size hayat vermek üzere göndereceğim." Söylendiğine göre bu mektubun yanında Hz. İsa'nın bir resmi de gelmiş – bu resim yıllar boyunca şehri Pers istilasından korumuştur – ve Abgar ve tebasının Hristiyanlık dinine geçmesini sağlamıştı. Bugün bu mektupların sahte olduğu söylenmekteyse de, Curzon'ın aktardığına göre, Yukarı Mısır'daki bir mezardaki bir vazonun içinde bulunmuş olan bir papirüs üzerinde, Koptik ya da antik Yunan karakterleriyle Abgar'dan Hz. İsa'ya yazılmış mektup görülmektedir ve İskenderiye Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Bu papirüs de Hollanda Kralı'nın eline geçmiştir. Bu hikaye asla doğrulanmamıştır ama efsane devam etmektedir.

Edessa, Suriye dilinin öğrenilmesi konusunda bir Hristiyan üssü haline geldi. Daha sonra ise Haçlılar burayı merkez olarak belirlediler. Süslemeli tavanları ve mozaikleriyle muhteşem katedrali bir zamanlar dünyanın dört harikasından biri olarak anılmaktaydı ve onuncu yüzyılda şehirde üç yüz kilise vardı. Bugün ise bunlardan hiçbirisi ayakta değildir. Ama şehrin en büyük camisinin avlusunda yükselen altın taşlı ve Bizans görünümlü sekizgen kule, katedralin kalıntılarından biri olabilir ve caminin duvarlarındaki süslemeler de gerçekten İslam geleneklerine ters düşmektedir. Urfa bugün rüzgarlı ve taş döşeli sokaklarıyla, beyaz kumtaşından yapılmış yüksek duvarlarıyla, tıpkı bir Arap şehrine benzemektedir. Ama çatılarla, incir ya da asma ağaçlarıyla gölgelenmiş, dev karpuzların ve Bedevi mücevherlerinin satıldığı pazarları, burada Hacılar ile karşılaştığında aşağılanan Papaz Badger'in zamanındakinden daha dost görünmektedir: "Bu fanatikler," diye an-

latıyordu Badger, "Bayan Badger ile sokakta karşılaştıklarında hakaretler yağıdırıyor, yeşil peçesine laf ediyorlar; yeşil İslam dininde kutsal bir renktir. Görünüşe bakılırsa Bayan Badger onların çok fazla dikkatini çekiyor. Diyarbakır'da ise bunu Türkler'in kendi yemeklerinde sadece asit olarak kullandıkları raventi şekerle birleştirip puding yaparak başarmıştı."

Diğer kısımları yakıcı ve toz toprak içinde olan Urfa, çeşmelerle doludur ve bunların altında, kavak, dut ve söğüt ağaçlarının arasında, küçük göletlerin dinlendirici zinciri uzanmaktadır. Venedik kanalları gibi uzanan kıyılarında kutsal binalar yükselmekte, sularında kutsal bir balık türü yaşamaktadır. Bir Hristiyan efsanesine göre, bu sularda şifa verici bir özellik bulunmaktadır; bu suların kaynağı, yine aynı efsaneye göre, Hz. İsa'nın haydutların saldırısına uğradığında mendilini ya da Kral Agbar'a yazdığı mektubu düşürdüğü yerdir. Tarihi bilgilere göre ise, İran saldırılarından sonra Edessa'yı tekrar kuran Justinian, sel baskınlarını önlemek amacıyla nehir için yeni bir yatak kazdırıp suyu şehrin altındaki bir kanala kaydırды; bu çalışmaları, gördüğümüz göletlerin kaynağı olabilir. Ancak, burada daha önce de göletler bulunması gerekirdi; çünkü buradaki balığın bir İshar-Venüs tanrısı olan Atargatis'e adandığı söylenmektedir. Yerel halk ise bu balığın Hz. İbrahim'e uzandığını anlatmaktadır; Vaadedilmiş Topraklar'a yaptığı yolculukta burada ve Harran yakınlarında konaklayan Hz. İbrahim'in adına burada bir cami bulunmaktadır. Diğer bir efsaneye göre ise, bu caminin, onun doğduğu yerde yapıldığı anlatılır; bir diğeri, oğlunu kurban ettikten sonra buraya geldiğini ve varışıyla kaynağın ortaya çıktığını söyler; daha masalsı olan bir diğeri ise, bir seferden sonra buraya döndüğünde ordusunu ne yapacağını bilmediği, onları sazlara çevirip kendileri için bir göl yapması için Tanrı'ya dua ettiği anlatılır. Barkley'in aktardığı diğer bir efsane de, Urfa kalesinde etrafı kuşatı-

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

lan Nemrut'a atfedilir. Bu efsaneye göre, düşmanları onu ateşe vermek istemiş, ancak Nemrut ateşe basarak dışarı çıkmış ve yangını söndürmüş, ayağını bastığı yerde sular fışkırmış, ateşin yakıldığı dallar kök salarak ağaçlara dönüşmüştür. Balıklar ise aç olmadığı için suya fırlattığı akşam yemeğidir.

Kaynağı ne olursa olsun, bugün "dokunulmaz" oldukları için sayısı milyonlara ulaşan bu balıklar, beyaz karınları ve Tanrı'dan bir yiyecek beklentisiyle sürekli açık sarı ağızlarıyla bu sulara dolaşmaktadırlar. Olivier'in aktardığına göre, kendilerini yemek için zarar veren insanları öldüreceklerdir. Buckingham ise onların pişirilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Ancak bu tezi çok geçmeden çürütülmüştür. Suriye Patriki ile yediği bir akşam yemeğinde bu balıklar kızartılarak önüne getirilmiştir; ayrıca Hristiyanlar'ın bu balıkları çok büyük bir zevkle yediklerini öğrenmiştir. Papaz Badger da bu balıkların şarapla nefis olduklarını aktarmıştır. Ancak bugün artık kafir Hristiyanlar bu toprakları terk etmiştir ve balıkların dokunulmazlığı devam etmektedir. Üzerlerinde rengarenk parlak giysileriyle şeker yiyip şişelenmiş limonata içen Bayram kutlayıcılarını, ellerindeki torbalardan çıkardıkları bezelyeleri bu balıklara atarken izledim. Suyun kenarında, Hz. İbrahim'in görkemli camisinin bulunduğu yerde, yerlere kapanarak – bir zamanlar balıklara dua eden Ishtar yandaşlarının aksine – Tanrı'ya dua ediyorlardı. Burada bir zamanlar "muhteşem kilise" varken, Hristiyanlar da aynısını yapmışlardı.

Bir tarafta göletlerin üzerinde yükselen gri bir kayanın üzerinde ve diğer taraftaki, Harran Ovası'na bakan bir diğerinde, bir zamanlar Bizans'ın, daha sonra da Haçlılar'ın kullandığı Urfa kalesi yükselmektedir. Tepenin kenarında, kalenin fethedilmesini zorlaştırmak için aşılması güç derinlikte ve genişlikte bir hendek kazılmıştır. Büyük süs köpeklerine benzeyen aslanlar kale burçlarını süslemekte, ortalarından

iki dev Korint sütunu yükselmekte, başları hala çıkıntılarını korumaktadır. Geleneksel olarak Nemrut'un Tahtı olarak bilinmektedirler ve bir tanesinin üzerine Suriye dilinde bir açıklama kazınmıştır. Pococke'nin aktardığına göre, Timurlenk onların üzerine ganimetlerini dikmiştir. Texier'e göre, Justinian ve Theodora onuruna yakında bir yere iki kaya dikilmiştir. Vadinin karşı tarafında, geniş mezarların bulunduğu bir sırt yer almaktadır; burası, M.S. dördüncü yüzyılda var olan bir Yunan mezarlığının yeriydi. "İyi yetişmiş, dürüst ve onurlu ama savaşa uygun olmayan" Bizans generali Sabinianus, Persler'in Amida'yı kuşattığı sırada burada ölümcül bir yenilgi almış, Amida'nın büyük, siyah kalesi, düşmanın eline geçmişti.

Bayram kutlamalarının sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyordu. Sokaklar ve bahçeler, kalabalığın atıklarıyla doluydu. Yemek bulmak zordu, orada burada kavgalar çıkıyordu ve herkes sinirliydi. İnsanlar dört günlük bir kutlamaya nasıl dayanabilir ki? Rahatsızlıktan, toz topraktan ve ortamın kuraklığından bunalmış, Akdeniz'e biran önce gitmek için yanıp tutuşmaya başlamıştım.

Bizi bir saatlik bir sürede İskenderun'a uçurabilecek bir araç buldum. Acele etmeme kuralımı bir kez için bozarak biran önce ona binmek istedim. Ancak, teğmen, bu fikirden pek hoşlanmamıştı. Kendisine verilen harcırah, hava yolculuğunu kapsamıyordu. Parayı kendi cebinden ödemesi gerekecekti. Onun biletini karşılayamayacak olduğum için, sonunda uzun bir otobüs yolculuğuna daha razı olmak zorunda kaldım ama en azından rahat edebilmek için kendim için iki koltuk parası ödedim. Ancak otobüse bindiğimde bu iki koltuğun birbirinin arkasında tekli koltuklar olduğunu gördüm ve yerimin değiştirilmesi için şoförle uzun bir tartışmaya girmem gerekti. Birecik'te iki beyaz kızgın kayanın arasından akan sarı renkli geniş Fırat'a ulaşana kadar ortalıkta bir şey görünmedi. Gittikçe yaşam dolan daha iç kısımlara

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÜRTLER VE ARAPLAR

girmek için gemiye bindik. Kızıl toprak, mavi zeytinler ve yeşil üzüm-
lerle dolu daha cömert bir dünyaydı bu. Üzerine bir de yol kenarında-
ki lokantanın posbıyıklı sahibinin dostça gülümsemesi eklendi. Gece-
yi çalışkan ve içkici, şamfıstığı ve zeytin ihraç edip Suriye'den kaçak
olarak mal getirerek yaşamlarını kazanan insanların yaşadığı Gazian-
tep'te geçirdik. Ertesi gün Toroslar'ı Amanos'tan ayıran düzlüğü geç-
tik; üzerinde ilerlediğimiz rengarenk arazi, bir baştan bir başa sanki
yatay bir gökkuşağı gibiydi. Çok geçmeden Amanos'un ötesine ulaş-
tık ve Akdeniz'in kokusunu aldığımızda, bir kez daha Avrupa'nın yumu-
şak atmosferine girmenin rahatlığını yaşadım. Anadolu'yu bir engel-
den diğerine, bir denizden diğerine geçerek katetmiştim.

İskenderun'da sadık teğmenim benden ayrılacaktı. Aslında bunu
daha önce, Diyarbakır'da yapması gerekiyordu. Yüz ifadesi dalgındı
ve sonunda bir teklifte bulundu. Neden yolculuğumun geri kalanında
da bana eşlik etmiyor ve hiç görmediği Ankara'ya, İstanbul'a da be-
nimle birlikte gelmiyordu? Hava yolculuğu ve hatta lüks oteller için
masrafını karşılamaları konusunda üstlerini ikna edebilirdi. Bu teğme-
ne alışmaya başlamıştım. Anlayışlı ve sabırlı bir rehber olmuştu ama
sağduyu konusunda hala biraz zayıftı; bu yüzden otobüslerde kaderi-
mize razı olmak yerine önceden yer ayırtan ben, Kuzey Avrupalı
adam olmuştum; hala Doğulu olan o değil. Ayrıca keşiflerimin ve de-
neyimlerimin zevkini de benimle paylaşabilişti. İngilizce bilgisi biraz
daha ilerlemiş, kendi adına tuhaf İngilizler ile ilgili – örneğin her gün
tırış olduğumuz gerçeği gibi – yeni şeyler öğrenmeye başlamıştı. An-
cak, onun arkadaşlığı rahat olsa da, yalnızlığı özlemiştim ve artık be-
ni gözlemesi gereken askeri bölgelerin dışındaydım. Teğmenin hayal-
kırıklığına uğramasına karşın, bu konuda Albay da benimle aynı fikir-
deydi. Ona veda ederken, gözlerinde belli belirsiz bir sitem hissettim.
Ancak birkaç hafta sonra kendisinden aldığım bir mektup beni rahat-

KUTSAL ANADOLU TOPRAKLARI

lattı. "İskenderun'da ayrıldığımızda," diye yazmıştı, "yolculuğumuz ve seninle ilgili bir şeyler söyleyemedim. Seni tekrar görebilmek için oraya gelmek isterdim ama ne uçağım ne de arabam var. İngiltere'yi görmeyi gerçekten isterim. Seni orada görebilirim. Tekrar konuşabiliriz. Seni asla unutmayacağım. Sana müteşekkirim..."

ONUNCU BÖLÜM

HİTİT ANAYURDU

Yüksek Yaylalara Dönüş

Kilikya Kapıları - Cennetin Gözü

Tüm ayrıntılarıyla Oryantalistler

Yozgatın Prensesi- Tanrıça

Hitit Sfenksleri- Boğazköy

Doğanın İlahi Tıradı- Tanrı ve Kral

Toros dağlarına yapılan zahmetli yolculuk gerçekte Türkiye'nin kalbine yapılan yolculuktur. Bu geniş yaylalarda Türkler, saf Türktür, sahillerde ya da ovalarda olduğu gibi Yunan, Arap veya Yakın Doğu toplumlarıyla karışmış değildirler. İşte burada, doğru, dürüst; yakıcı sıcaklardan ve dondurucu soğuklardan yılmayan dayanıklı bir ırk yaşamaktadır. Ramsay'in deyişiyle, "dağlar tarafından dünyadan ayrılan ve kendi doğasına terk edilen" bu ırkın ruhu geniş bir alana da olsa asla hapsedilemez. Akdeniz'in pek çok dil konuşulan sahillerini ana yurda dönme duygusuyla terk ettim. Bir kez daha Toros dağları tarafından çevrelenmek güzeldi, otobüsümüz Kilikya kaplına tırmanırken Kilikya surlarının duvarları sardı iki yanımızı. Kireç kayalıklar, üstlerinde yer yer altın yer yer mor rengiyle doğal bir kale gibi yükseliyordu, yanlarındaki selvi ve çam ağaçları da doğal bahçelerle süslüyordu buraları. Dik yamaçlar arasında nehrin yatağı daralıyordu. Nehrin taşları mezar taşları gibi bembeyaz parlıyordu. Nehrin yanındaki yol giderek daralıyordu, bu noktadan sonra telgraf direkleri bitiyor teller kayaların üzerinden geçiyordu. Alexander bu yolda dört kişinin bile yan yana yürümesinin zor olduğunu keşfetti. Kırış , küçük arabalar için yol bulmuş, bir de Arapların yüklü develeri için tek bir yol açılmış. Şimdi burada otobüsün geçebildiği bu yolu İbrahim Paşa, 1830'larda silahlarını taşımak için yaptırmış. Mr Barkley, 1870'lerde bu geçidi, düz alanı o kadar dar bulmuş ki, "Yüksek tepelerin her iki tarafında da hanlarda boş yer bulamadığımızdan çadırımızı kuracak bir yer bulmak için han han gezdik, sonunda da hanlardan birinin düz zemini ni hanın sahibinin kendi alanına girmemize karşı çıkmasına rağmen kamp yeri olarak kullanmak zorunda kaldık" diyor.

Nehrin orta yerinde, Roma'dan kalan Adrian tarzında oyulmuş bir yazıtı rastladık, yazıtı yorumlamaksa kolay değildi. Diğer fatihlerden, İranlılar, Yunan ve Suriyelilerdense hemen hemen hiçbir iz

kalmış. Bu geçidin Türkçe adı, Gülek Boğazı. Bu isim de bu geçidin hakimiyetini elinde bulunduran Gülek ya da Klek kalesinden geliyor. Daha sonra öfkeli devrimin gerçekleşmesiyle yüzyıllarca feodal sistemde kendi topraklarının sahibi olan Gülek ailesi de sonraları demokratik Türkiye'nin müstakbel başbakanlığını yapacak bir bireye sahip olacaktır. Türklerin bir atasözü vardır: Boğaz'dan korkmayan Allah'tan da korkmaz. Diğerk yandan da Profesör Hogarth Klikya surlarını dünyadaki en kolay geçit olarak adlandırmaktadır, tabii düşman kuvvetleri tarafından savunulmadıka...Ve gariptir ki bazen düşman kuvvetleri tarafından da savunulmuştur. Düşman Kır ve ordularının arkadan sahile inmesinden korktuğ için, yüksek bölgeleri terk edince Kır ve ordusu da buradan kolaylıkla geçebilmiştir. Ve Darius da savunma politikasında düşmanın yararlanmasını önlemek için bütün mahsulü ve ziraat ağclarını imha etme taktiğini benimsediğ için İskender'in de bu geçitten geçmesi kolay olmuştur. Hatta bir keresinde de toz toprak ve terden etkilenince, geniş düz yatağı, buz gibi sularıyla bilinen Cydnus şimdiki Tarsus nehrinde yıkanm ve söylenene göre de ölümcül ştmeye burada yakalanm, dudakları sertleşmiş ve vücudundan kan çekilmiştir. Ama mucizevi bir ilaç, sıcak merhemler ve de "buradaki yemeğinin ve şarabın kokusu" onu tekrar İssus savaşı için hayata dndrmştir. Araplarsa düzlüklerin ve çöllerin insan oldukları için güneyden, Toroslann altından düzenli saldırılarda bulunmuş, onlar surlardan girerken Bizans korumaları tepelere yerleştirilen fenerlerle İstanbul'a uyarlar vermişlerdir. Araplar Anadolu'yu şehir şehir işgal etmiş İstanbul'un kapılarına dayanm, ancak geldikleri yolla doğru sürekli geri çekilmiş ve yaylalarda istikrarlı bir hakimiyet sağlayamamışlardır. Roma hakimiyeti ve coğrafiya onları fazla zorlamıştir. Sonunda Anadolu, Toroslann altından değil, batıdan, yaylaların insan Selçuklu kabileleri tarafından Romalıların yarattığı toplum yapısı kır

olarak fethedilmiştir. Sonunda onlar da tam tersine Toros dağlarına yenilmişlerdir. Profesör Ramsay'in de dediği gibi, Türkler Belgrat'ı Tarsus'u fethetmeden önce fethetmişlerdir.

Şu an hala surlar geçidin en tepesinden uzaktır ve buradaki trenin tam tersine buranın yüksekliğini insana hissettirmemektedir. Ama bu geçidin kapılarının altındaki alan iyice genişlemekte, daha hafif daha yoğun bir elementle dolu bölge ortaya çıkmaktadır. İşte bu alanda İbrahim, kendine kaleler inşa etmiş ve Mısır'ın Klikeya üzerindeki hakimiyetini sağlama almıştır. Burada nehrin yatağı da genişlemektedir, ılgınlarla kaplı bir alana uzanmaktadır. Bu kuru mevsimde nehrin suyu azaldığından nehir sanki çift kişilik bir yatakta yatan küçücük bir çocuk gibi görünmektedir. Ulukışla'da, arkamızdaki yokuşta tren istasyonunda iki tren dinlenmektedir düdük seslerini ve siyah dumanlarını etrafa yayarak. Biri tırmanmaktan yorulduğu için simsiyah, diğeri de aşağı inmeye, yola çıkmaya hazır bembeyaz durmaktadır. Yol kenarında yüzü trenlere dönmüş iki kişi diz çökmüş dua etmektedirler. Şimdi tekrar hem dünyevi hem ilahi genişliğiyle yayla karşımızda durmaktadır. Bu bir toprak parçasının manzarasından çok gökyüzü manzarasına benzemektedir. Bilinmeyen bir ufukta başlayan bulutlar gökyüzüne yükselmekte ve altın sarısı-kahve renkli gökyüzünü gölgelerle lekelemektedir. Mor halkalarla çevrili bulutlar çivitlerle kuşatılmış ve dağın tepesinde asılı kalmış çürüklere benzemektedir. Yer yer alçalan yer yer keskin bir şekilde yükselen dağlar gökyüzünün bir parçası gibi görünmektedir. İşte burada cennetten bir göz, katı acımasız ve güçlü bir göz, sizi ufkun bir ucundan öbür ucuna dek izlemektedir. Çevrenizde bu kaçınılmaz, etkili güçte bir huzur hissi doğmaktadır. Burası Tanrıça Ma'nın çıplak hatta belki de sıcaklığı mevsim anormallerinde seyreten çetin bir bölgesidir, ama Tanrıça Ma isterse cömert ve verimli de olabilir. Tren beni Mazaca'nın yani Ma'nın topraklarından Romalıla-

nın Caesarea, Türklerin de Kayseri dediği yaylanın kalbine, Hititlerin dört bin yıl önce Ma'ya taptıkları topraklara getirdi. Şüphesiz ki onlardan önce de başka insanlar tapıyordu Tanrıça Ma'ya.

Her Yönüyle Oryantalistler

Trenim Kore'den dönen askerlerle doluydu. Lokomotif de onların şerefine çelenklerle donatılmıştı. Üzerinde yazı vardı bir çelengin:

'KORE'NİN ASLANLARI. YOLUNUZ AÇIK OLSUN!..'

Tren yayladan vadiye doğru yol aldı, çıplak tepelerin karşısı tap-taze asmalar ve kavaklarla, sarmaşık yapraklarının çevrelediği pence-relerle çevriliydi. Sarmaşıkların taze dalları, aşağı yukarı uzanıyor, istasyonlarda seyyar satıcılar, Anadolu'nun meyvelerini satıyorlardı: yu-murta, üzüm ya da soğuk tavuk kızartması. İstanbul'da kongrelerini gerçekleştirmekte olan batılı Oryantalistlerin eski Hitit'in başkenti Boğazköy'deki partisine katılacaktım ben de. Kararlaştırılan istasyonda, Ankara'dan zorlu bir yolculuk sonrası uzun bir masada oturmuş çay-larını içiyorlarken buldum onları. Oranın valisi bize zorunlu bir sessizlikte önderlik yaptı. İçimizde çok az kişi Türkçe biliyordu. Hepimiz otobüslere doldurulup Yozgat'a gönderildik. Yozgat'ta bir okula ait ikisi erkek ikisi kız yurdu olmak üzere iki yurtta kalacaktık. Tek büyük sıkıntı da bu olmuştu. Türkler loş ışıkta uyumayı seviyorlardı ve misafir-lerine de yardımcı olmaktan hoşlandıkları için ışıkları yakmanın da an-lamı yoktu. O nedenle ampulleri çıkarıp içeriyi perdesiz pencereler-den sızan sokak lambalarının ışıklarıyla aydınlattık.

Aslında bir süre bu yaşadığımıza geçmişe dönmek gibi bakışımız komikti; fakat bu toplantıdan bir şeyler de öğrendik. Her millet kendi ününe uygun davranıyor. Örneğin soğuk İngilizler sürekli uzakta duru-yor. Galashiels'ten gelen bir Sanskrit akademisyeni vardı, İskoç etek-li. Konusu insan ırkının tarihiymiş. Bir İskoç olarak, o vahşi ormanlar

HİTİT ANAYURDU

arayan ve bu ağaçsız tepelerin çıplaklığını beğenmeyen İngiliz meslektaşına oranla, bu yaylalardan daha çok hoşlandı. İki orta yaşlı bayan Mısır bilimci de vardı. Kongo'ya giderken hiç akıllarında yokken bu büyük oyunu da izlediler. Onların arabalarında usta bir coğrafyacı, Sudanlı bir uzman, ve eski bir tanıdık, İngiliz Konsolosluğu'nun yetkililerinden birinin güzel karısı vardı. Fransızlar, evli ve kültürlü çiftti. Onlar yatakhanelerde uyumayı reddedip odada ısrar ettiler. Hatta kendileri için çift kişilik bir yatak talep ettiler. Bir de sakallı bir Belçikalı vardı, konuşmalarını Academie Française tarzında yapan bir bilgin ve yatakhanelerde yastık savaşlarını düzenleyen iki Finlandiyalı vatandaş da vardı. Harpa Max gibi kanşmış saçları omuzlarına dökülen , her gittiği yere peşinden bir grup öğrencinin geldiği, eski tişörtlü bir Hollandalı da vardı. Pembe bir komando beresi takan, Cizvit duaları okuyup her dilde şarkılar söyleyen, gelişmiş makinesiyle ha bire fotoğraf çekip duran ve her yeni gün planlarını ve rezervasyonlarını iptal etmek için büyük bir şevkle sürekli telgraf çeken Amerikan bir rahip de, doktor gibi beyaz ceketli, grubun yaşam kaynağı ve ruhu olan şen bir İspanyol da vardı aramızda. Ayrıca iki melankolik Hintli, sürekli küçük çiçekleri ezen, yağmurluğu içinde bir Japon, ve tüm Türk heykellerini kötöleyen bir Mısırlı da vardı. Son olarak da bitmek tükenmek bilmeyen enerjileriyle sürekli vaaz veren ya da verilen, sayısız notlar alıp sayısız kart yazan, akşam yemeğinden sonra kantinde yüksek sesle şarkılar söyleyen Almanlar da bizimleydi.

Yozgat, kaldırımlı caddeleri ve ebru süslemeleriyle zenginleşen evlerin mimarileriyle güzel bir kırsal kent. Bu şehir 18. yüzyılın sonlarına doğru Türkmen soyundan gelen Çapanoğlu ailesi tarafından kurulmuş ve onlar da buralara daha çok Yunanlı ve Ermenileri yerleştirmişler. Bu aile, 19. yüzyıla kadar Sultandan bağımsız olarak, Anadolu'nun belli bir bölgesini yöneten son ve belki de en aydın de-

re beylerdendi. Kinneir o zaman Çapanoğlu ailesiyle yapmış olduğu konuşmada, ailenin 'düşmanları tarafından saygı gören ve takipçileri tarafından da hayranlık duyulan', güzel Gürcü kızlarıyla dolu bir harem kuran ve her gün mutfağında üç yüz kişi için yemek yapılan bir aile olduğunu öğrenmiş. Prens ona hayranı olduğu Napolyon ve Türk savaşlarında esir düşen bir Türk Paşa'nın oğlu olan İskender(Tsar Alaxender) hakkında sorular sormuş. Kinneir, misafir odasındaki duvar ve kol saatlerinin gürültüsünden odanın farklı bir yerinde konuşan kişiyi duymanın bir hayli zor olduğunu yazıyor. Yüzyılın ortalarında, Çapanoğlu ailesi gücünü yitirmiş ve 90'larda Barkley bu ailenin son üyeleriyle görüşmüş. Görüştüğü kişinin, 'alçak gönüllü, sessiz', misafirlerine bütün buraların sahibiymiş gibi kendileri de birer yabancıymış gibi davranan kişiler olduklarını yazıyor. Merkezi yönetim güçlenmiş, ve şehrin bugünkü temsilcisi de şu an İngiliz arkadaşlarıyla kalan demokrat vali olmuş. Bizi kentsele, tuhaf ve modern bir eve götürdüler. Her yer taş ya da kromla kaplıydı. Evde tabak bardak vs'nin yanı sıra çizgili mobilyalar vardı. O gece evde bir akşam yemeği verildi, yemek sonrası da Anadolu'lu dansözler oynak hareketlerle atlayıp zıplıyorken Belçikalı bir Oryantalist de rakının etkisiyle alkışlar arasında dansöze eşlik etmeye çalıştı.

Ertesi sabah, otobüsler bizi yan ildeki Hitit şehirlerine, Alacahöyük ve Boğazköy'e getirdi. İl sınırını geçtiğimizde karşımıza bir tabela çıktı: "Hoş geldiniz. Güle güle. Yine bekleriz" Renkli yerel kıyafetleri içinde bir grup kız da ellerindeki üzüm sepetleriyle üzüm sundular bize. Oryantalistler sevinç çığlıklarıyla her açıdan fotoğraflarını çekmek için indiler otobüslerden. Önümüzde sonsuz esmer bir düzlük huzur veren bir süreklilik duygusuyla uzanıyordu, bembeyaz bulutlar sonsuz bir gökyüzüne uzanıyordu sanki. Arazi süpürülmüş ve süslenmişti, hasat meyveleri, tahıllar da yolun kenarında parlak renkli dokuma pa-

HİTİT ANAYURDU

ketler içinde duruyordu. Taştan ve çamurdan yapılan köyler topraktan bir parça gibiydi. Yaylaların köylülerinin yanlarından ayırmadığı, Batıda bilinmeyen bir tür olan Anadolu'nun kurt köpekleri otobüsümüze yarıştı, hatta otobüse saldırdı neredeyse. Sivri uçlu tasmlar vardı üzerlerinde, kendilerini tehdit eden kurtlara karşı. Esmer olan bu köpek cinsi aslan kadar güçlüydü. Uzun, yassı öküz arabaları anızlıklar üzerinde dolanıyordu. Şekilleri Sümerlerden bu yana değişmemiş bu arabaların tekerlekleri tuhaf, yabancı bir melodiyle dönüyordu. Yol kenarındaki kazılardan birinde mamuta benzer bir filin fosili çıkarılmıştı; daha uzaklarda eski sulama yöntemlerine dair izlere rastlanmıştı. Romalılara hatta belki de Hititlere aitti bu izler. Türklerin yüzyıllar boyu kıraç topraklarını Ana Tanrıça'nın verimliliğinden sonra modern mühendisliğin tekniklerini kullanarak verimli hale getirmek için Amerika'nın pratik insanları Romalıların, hatta belki de Hititlerin tekniklerini taklit ediyorlardı bir anlamda. Şimdi yıkık şehir Alacahöyük'ün taş duvarlarında, M.Ö. on beşinci yüzyılda yapılmış, elinde bir fincan tutan, saçlı örülmüş taştan bir kadın heykeli duruyordu karşımızda.

Türkler, Anadolu yaylarının kalbinde muhtemelen Hint Avrupa ailesinin üyesi olan ve on beş yüzyıl boyunca bu geniş topraklarda büyük bir İmparatorluk kuran Hititli atalarından gurur duymaktadırlar. Ankara'daki müzede Hititlere ait ağır heykellerin pek çoğunun gururla sergilendiğini gördüm. Burada duygusuz, kanca burunlu, açık alınlı, bıyıklı, miğfer takan, daima zırhla, mızrakla, savaş baltalarıyla dolaşan bir ırk görülmüyordu. Ve genelde hayvanlarının özelliklerini taşıyan; köpek suratlı aslanlara, hanedanın geyiklerine ve yas tutan boğalara benzetilen bir ırktı bu. Ve ben bu heykelleri kasvetli ve sıkıcı buldum. Torosların körfezde tutulmasına yardım ettiği Mısırlı ve Asurlu düşmanlarının sanatının inceliklerinden yoksundular. Şimdi burada ilk kez doğal ortamlarında görüyordum bunları ve Hitit anayurdunun kalbinde ilkel bir güzellikleri vardı.

Alacahöyük kapıları, yaylanın sisli bulutları arasında iki büyük sfenks tarafından korunuyordu. Sfenksler, boğanın göğüslerini ve ön ayaklarını, kralların yüzünü taşıyordu. İri kulakları ve hakimlerin perukları vardı başlarında. Ürkütücü göğüsler 'krallığın gücünü ve haki-miyetini' sembolize etmekteydi. Mısırın sfenkslerinden daha vahşiydi-ler. Daha belirsiz, soyut bir simgesellikleri vardı ve muhtemelen sfenkslerin Nil vadisine oranla daha yaygın olduğu Fırat nehrinin va-disinden geliyordu bu özellikleri. Kapı süvelerinden birinde kabartma-lı, oymalı çift başlı bir kartal vardı. Pençelerinde tavşan deseni, sırtın-da da insan figürleri vardı.

Bu kuş, Bizansın ve sonraları Selçukluların sembolü olduğu için, Hamilton bunun sonradan yapılan bir ekleme olduğu yanlışısına düş-mektedir. 1836'da hala Hititler hakkında hiçbir şey bilmemekte ve Alacahöyük kalıntılarının Fenikelilere mi, Friglere mi, Keltlere mi Yu-nanlara mı ait olduğunu sormaktadır kendine. Bu Hitit heykellerinde, pek çoğu granitten yapıldığı ve sertçe oyulduğu için, Kelt, hatta Hris-tiyanlık öncesinin İngiliz özelliği de vardır. Alacahöyük'ün duvarların-da boğa tanrıyla, Ana Tanrıça, rahip Kral ve rahip Kraliçe, kurban edilen hayvanlar, onlara tapan bir dizi savaşçı, hatta gaydaya benzer bir müzik aleti çalan müzisyen bile vardır –şişmiş köpek derisinden yapılmış, baş kısmın boru olarak kullanıldığı bir alettir bu-. Şehrin ken-disinden çok bir şey kalmamıştır. Oryantalistler, şehrin uzantılarını in-celemekte meşgulken, ben kendini soyutlayan İngiliz arkadaşla bir ka-yanın üzerine oturup köy manzarasının huzurunu, derin ve yavaş ça-lışma ritmiyle içime çektim. Daha sonra köylüler Oryantalistler etra-fında toplanıp onlara komşu yerlerin el işlerini, kalın yünlü çorapları-nı, heybelerini, Kürt desenlerinin farklı versiyonlarını barındıran yas-tık kılıflarını sattı. Akademisyenler bu eşyaları kaparak, mimari bilgi-nin estetik beğeniyle uyummadığını bir kez daha kanıtladılar.

HİTİT ANAYURDU

Bir sonraki durağımız Boğazköy, Efes'ten Kilikya kapılarına oradan da Babil'e uzanan, kuzeyde de Karadeniz'de Sinop kapılarına kadar uzanan "kral yolunu" elinde tutan surlarla çevrili muhteşem bir şehirmiş zamanında. Romalılar buraya 'Pteria' adını vermişler ve Herodot'un kayıtlarına göre bu şehir Lidya Kralı Croesus tarafından İran fethini önlemek için sonuç vermeyen bir girişimle M.Ö. 550 yılında yıkılmış ve halkı da köleliğe mahkum edilmiştir. Bundan yaklaşık yedi yüzyıl önce burası Hitit İmparatorluğunun hem baş kenti hem de kutsal yeri olmuştur. Şimdi Oryantalist ordumuza, bir Alman tüm enerjisiyle bir oraya bir buraya giderek, yıkık bir Hitit Sarayının sağlık ve ikamet edilebilirlik yönünden nimetlerini en ince detayına kadar bir komisyoncu edasıyla anlatmaktadır. Bu kalıntılar bizlere pek bir şey sunmadığı için arkadaşım ve ben surlar içindeki şehrin kurulduğu tepeye tırmandık. Burada bir zamanlar 3 km boyunca uzanan, granit ve kireç taşının bakır çubuklarla sağlamlaştırıldığı çifte surlar varmış muhteşem güzellikte. Surların altında hala bozulmamış olan bir alt geçit vardı ve şehrin dışına- Mycanae'deki kral mezarlarından biriyle kıyaslanan- taş bir tünel çıkıyordu. Simetrik ve muntazam bir şekilde inşa edilmiş olan bu tünelin taşları çatıya kadar yükseliyor ve harç kullanılmadan tek bir anahtar taşla birleştiriliyordu. Hititler, savaş sanatında usta bir ırk oldukları kadar savaş mimarisinde de ustaydılar.

Doğa kendi ibadet yerlerini inşa ettiğinden onların böyle yerler inşa etmelerine gerek kalmadı. Hitit ibadethanelerinin duvarları Anadolu'nun dağlarının cepheleridir. Yandaki Yazılıkaya tepesinde, putperestler için doğal bir ibadet yeri olan "Kaya heykeli" böyle bir çatısız katedrale sahipken tüm tepenin manzarasını elinde tutmaktadır. Sivri kayalarıyla saklı bir yarık, çim bir halıya, insanların üzerine hükümdarlarını, ya da put tanrı ve tanrıçalarını oyduğu pürüzsüz tepelere doğru uzanmaktadır. Sanki bu alanda kapalı, ıssız bir sessizliğin için-

de tepesinde bir terasa açılan geniş bir ibadet yeri bulunmaktadır. Muntazam kireç duvarların yanında, profilden insan resimleri vardı -erkekler, tunikler içinde şapkalı, kadınlarsa pileli etekler ve boneler içinde resmedilmişti-. Bunlar Hitit tanrı ve tanrıçalarının rahipleri, rahibeleri ve kendilerine tapan kullarıyla bir araya gelişlerini ve sembollerini gösteren resimlerdi. Bu resim Fırtına Tanrısının düğününü anlatmaktadır. Burada Fırtına tanrısı, elinde tuttuğu üç çatallı bir zıpkınla rahiplerin omuzlarında taşınmakta, Ana Tanrıça da ilahi genç oğlu ve sevgilisi tarafından getirilmektedir. Kibele ve Attis ile Ishtar ve Tammuz'un da daha ilkel bir mezhepte, dişi aslanların sırtında doğduğu ve iki başlı bir kartalın açılmış kanatları üzerinde ikiz tanrıçalar tarafından izlendikleri söylenir. İşte burada 'doğanın ilahi tiradı' mevcuttur : Toprak, verimli olmalı ve meyve vermeli; meyveler olgunlaşmalı; mısır başakları da büyümelidir. Ramsay'in deyimıyla, 'insanlar Tanrıçanın, annenin yani hükümdarın emrettiği şekilde ilahi yöntemi kabul edenlerin, toprağın zenginliğini ve sahip olduğu güzel şeyleri görmüş, onun için de kutsal toprağı işlemiş, kutsal hayvanları beslemiştir.' Türk hakimiyetinde putperestlik geleneği zayıflamış, Lord Percy 90'larda Yazılıkaya'yı ziyaret ettiğinde, rehberi bunların Hristiyan kilesinden kalan kalıntılar olduğunu zannetmiş ve de Percy de buraya kendi idollerine tapmaya gelmiştir.

Buradaki asıl ibadet yerinin yukarısında Kutsalların Kutsalı, insanlar tarafından inşa edilen muntazam, pürüzsüz kayalar üzerindeki dar ve yüksek bir tünel bulunmaktadır. Tanrıçanın değil Tanrının ibadet yeri olan bu tünelin girişinde kayalara oyulmuş iki yarı insan yarı canavar resmi bulunmaktadır. Birinin başı aslan diğeri de köpek şeklindedir. Bir duvar üzerinde oraklı askerlerin yürüdüğü resimler hala ayakta durmaktadır. Diğerinde iki ilahi figür vardır. Birinde Tanrı aslan postu içindeki kama biçimindedir ve bunun kurban törenleri ile

bağlantısı olduğu düşünülebilir. Diğerinde de genç Tanrı, Ana Tanrıçaya eşlik etmektedir. Burada Ana Kraliçe muhteşem bir şekilde, kanatlarını açmış; güneşi tutmakta ve kolunu koruyucu ve kutsayıcı bir tavırla daha küçük bir figüre, rahibinin boynuna dolamaktadır. Daha ileride Tanrının ve insanın sembolleri birbirlerine yakın biçimde tüm heybetleriyle durmakta ve Meryem ve Çocuk tablosunu andırmaktadır. Frazer, bu sembolün 'efendisine liderlik yapmakta, ilahi el onun üzerinde oldukça ve elini tuttukça ona hiçbir zarar gelmeyeceğini ifade ederek onu yatıştırmaya çalıştığını' yazmaktadır. Peki onu nereye götürmektedir? Belki ölüme...Loş kanyondaki iki figürün üzerine düşen derin gölgeler çok yakında rahibin üzerine daha da karanlık gölgeler düşeceğinin sembolü olabilir. Rahip yine de elinde değneğini tutmakta ve sanki 'Ölüm vadisinin üzerinde de yürüsem hiçbir şeytani güçten korkmuyorum: rahipliğin asası bana güven vermektedir'-demektedir.

Alman liderleriyle Oryantalistler şu an bizi yakalayıp Tanrı'yla birleşmemizi yanda kestiler. Onlar içsel yönlerden çok dış görünümle ilgilendikleri için kısa süre içinde fotoğraf makineleri ve ışık ölçerleriyle haşır neşir olmaya başlayıp, hangi açılardan fotoğraf çekilmesi gerektiğinin tartışmalarına daldılar ve bu amaçla da ışığın elverişsizliğinden yakınıp durdular. Biz de arabaya yürüyüp Yozgat'a geri döndük. Ertesi gün de tek başımıza Kayseri'den ayrıldık. Kısa süre sonra şehrin tepesinde yükselen Erciyes dağı, karlı yank zirvesiyle, yaylanın karşısındaki ufukta bir yılan gibi selamlıyordu bizi.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

KAPADOKYA VE YUNANLAR

- 'Kayseri'de Yahudi yoktur - Halı ve sucuk -
- Bir Bizans Şehri - Aziz Basil ve Müritleri -
- Erciyes Dağı - Müritler ırkı - Manastır Heykeli -
- Erkek Çocuk Heykeli -
- Papazların Sonu -

Kayseri halkı da Aberdeen halkı gibi keskin zekalarıyla ünlüdür. Hatta bilinen bir fıkra vardır : "Okuma yazma bilmez ama Kayserilidir" derler. Hatta Kayserililere bir zamanlar 'eşek boyayıcıları' da demişler. Hikayeye göre Kayserililerden biri beyaz eşeğini satmış, sonra eşeği sattığı kişiden çalmış; siyaha boyamış ve de tekrar aynı satıcıya satmış.

Bu şehrin mitolojisinde eşekler ve Yahudiler önemli bir yer tutmaktadır. Küçük bir Kayserili çocuğun bir yüzüğü varmış. Yahudi çocuktan yüzüğü almak istemiş.

"Eğer dediğimi yaparsan" demiş çocuk. "Yüzüğü sana satarım."

Sonra Yahudiye eşek gibi çömeltilip üzerine binmiş. "Şimdi madem ki eşeksin, sen bu yüzüğün kıymetini de bilemezsin" deyip yüzüğün parasını aldığı gibi yüzüğü de geri almış.

Başka bir Kayserili, eşeğini satmak isteyen satıcıdan eşeği satın almak istemiş. Kayserili Yahudiye : 'Eğer eşekle konuşmama izin verirsen, sana beş kuruş veririm' demiş.

Yahudi izin vermiş. Kayserili de megafonla eşeğe bir şeyler söylemiş ve eşek de havaya sıçrayıp satıcının tezgahını dağıtmış.

Yahudi, Kayseriliye 'Bana ona ne söylediğini söylersen sana on kuruş veririm' demiş.

Kayserili cevap vermiş: 'Ona dişi bir eşeğim olduğunu söyledim.' Yahudi Kayseriliye on kuruş vermiş.

Günümüzde de 'Kayseri'de Yahudi yoktur' demelerinin nedeni daha iyi anlaşılıyor.

Kayserililer aynı zamanda şehirde bir süre yaşayan şeytanla da kıyaslanıyor. Fıkraya göre şeytan günün birinde Kayserili bir tüccarla ortaklığa girişmiş. Tüccar şeytanı ortaklıkta iki kez dolandırınca, şeytan da onu düelloya davet etmiş. Şeytan, silah seçme hakkına sahipmiş

ve en uzun sopayı seçmiş. Tüccarın da bulunacakları yeri seçme hakkı varmış. O da şeytanı öyle bir yere koymuş ki, kısa zamanda sırtıyla şeytanı kuyuya düşürmüştü.

İşte bütün bu nitelikler dolayısıyla Kayseri bugün zengin bir ticaret merkezi. Geliri daha çok halı, sucuk ve diğer tekstil ürünlerinin yanı sıra Türklerin jambona alternatif olarak sunduğu, etin kurutulmasıyla yapılan, keskin baharatlı kokusu tüm Türk pazarlarını dolduran pastırma üretimine de dayanıyor. Hatta bu, ne yazık ki renk ve desen konusunda fazla süslü olan halılardan daha cazip bir satış ürünüdür. Pazarlar hareketli bir alan olup bir zamanlar buranın misafirlerinin de beğendiği şekilde çatılarla kaplıymış. Ancak yaklaşık yirmi yıl kadar önce bir valinin modernizm takıntısı nedeniyle çatılar kaldırılmış ve acımasız güneş şehrin karaktersiz caddelerini ortaya çıkarmış. Halk bunu şiddetle protesto etmiş, Ankara'ya telgraflar yağdırmış ama bu tepkilerin hiç biri amacına ulaşamamıştır. O nedenle günümüzde esnaf, ürünlerini adi, oluklu demir tentelerle korumaya çalışmakta ve Kayseri'nin pazarları da günümüzde şehrin ününe yakışmayan, bayağı ve inceliksiz bir görünüme bürünmektedir. Kayseri'nin demokrasi bilincine sahip aydın kesimi 'Böylesi bir şey bugün olamazdı' diyor.

Günümüz Kayseri'sinin tarihi; şehrin büyük kalesi içinde kalan Bizans taşlarından geçip Türklerin hakimiyet sürdüğü zamanlara kadar gidiyor. Yine burada da Selçuklulara Ermenilerden geçen koni şeklinde çokgen mezarları görüyoruz. Aslan, kartal ve geyik imgeleri arabesk dekorasyonun geleneksel motifleriyle daha özgür bir boyut kazanıyor. En önemli mezar, şehrin baş camisinin kaleye benzer duvarları içerisinde, Selçuk Sultanı Alaaddin'in eşi tarafından on üçüncü yüzyılda yaptırılmış. Selçuk ailesinden başka bir kadın, aynı dönemde Türklerin ilk hastane ve okullarından kabul ettiği, Padua'daki hastane-

okuldan önce yapılan, içinde bir tıp fakültesini de barındıran bir hastane yaptırmış. Aynı dönemde yapılan diğer okullar –medreseler- günümüzde hala varlığını sürdürmektedir ve bunlardan biri, geleneksel yuvarlak bahçesi ile müzeye çevrilmiş, ve bu müze de Selçuk mimarişiyle, klasik mezarlar ve Hitit uygarlığının falik simgeleri yan yana sergilenmektedir.

Ancak Kayseri'nin sosyal refah geleneği Bizans dönemine dayanmaktadır. Şehrin en parlak zamanını yaşadığı yıllar Hristiyanlığın ilk dönemlerine rastlamaktadır. Bulduğumuz yerden hemen hemen altı yüz metre ileride Erciyes dağının etekleri gözükmektedir. Tiberius burayı görür görmez, Caesarae adını vermiştir. Burada ihtişamlı, klasik bir şehrin kalıntılar kalmış, bu şehir kaldırılıp yerine şehrin Türk hakimiyeti altındaki görüntüsü gelmiş; fakat klasik şehir de toprağa gömülü kalmıştır. Justinyen şehrin surlarını altıncı yüzyılda inşa etmiştir. Ancak bundan iki yüzyıl önce Caesarea (Kayseri), oğlu ya da babası Aziz Basil'le ün kazanmıştır. 'Tüm dünyaya doğruluk yayan, zarif hükümdar Büyük Basil' burada Kapadokya'da ve Pontus'ta toprak sahibi olan bir azizler ailesinden gelmektedir. Efsaneye göre, Basil, İran fatihine onu memnun etmek için rüşvet teklif etmiş ve fatih rüşveti alırken öldürülmüş, ordusu dağıtılmış ve o para da dağda bir kilisenin yapımı için harcanmıştır. O ayrıca Casearae piskoposu olarak inancın savunuculuğunu yapmış, her gün güneş doğmadan deniz gibi doğal oluşumlara dua ederek dinden çıkan Arian İmparatoru Valens'e karşı da savaşmıştır. Yine efsaneye göre, İmparator Valens, işkence fermanını imzalıyorken Aziz Basil sayesinde, kalemi üç yerinden kırılmış, İmparator fermanı imzalamadan bırakmış dolayısıyla da Kayserililer huzur bulmuştur. Aziz Basil, servetinin büyük bölümünü, Kayseri'deki yardım dernekleri aracılığıyla halka dağıtmış, hatta açlık ve kuraklık

zamanında da bir aş evinde haika bizzat yemek yapmıştır. Kayserinin dışında da bir şehir büyüklüğünde, dünyanın harikalarından biri olarak gösterilmiş büyük bir hastane inşa etmiştir. Halk özellikle Basil'in cüzamlı hastaları öpmesinden çok etkilenmiştir.

Basil, piskoposluğa atanmadan önce boş bir kutsallıktan başka bir şey bulamadığı Atina'da öğrenim görmüş ve daha sonra Mısır, Suriye ve Mezopotamya'yı ziyaret etmiş ve buralarda mağaralarda ya da çöllerde yaşayan Hristiyan müritleri ilgisini çekmiştir. Onların münzevi yaşamlarından etkilenerek kendisi de böyle bir yaşam şekli geliştirmiştir. Asya'ya döndüğünde ailesinin Diocletian zulmü devrinde yedi yıl boyunca saklandığı Pontus'un dağlarına ve ormanlarına çekilmiştir. Burada da tam olarak münzevi bir hayat sürmeseler de kendisinin müritlerini oluşturan 'dünyadan uzak ama belli bir çevrede faaliyet gösteren' bir papaz topluluğu kurmuştur. Onun kardeşlik anlayışı belli bir kurala bağlıdır, geceleri kalkıp ilahiler söyleyip dua etmeyi ve münzevi hayatın kutsal metinlerini çalışmayı gerektirir: 'Dil dünyanın dedikodusundan annacak, gözler parlak ve güzel şekillerden etkilenmeyecek, kulaklar gürültülü şarkıların sesinden ya da basit insanların konuşmalarından veya soytarlığından aklın sesini duyamaz hale gelmeyecektir. Böylelikle akıl yalnızca kendine yönelecek ve Tanrıyı düşünebilecektir' Böylece Aziz Basil, Yunan kilisesini manastır yaşam tarzıyla tanıştırmış ve ana yurdu Kapadokya da, doğal inziva alanları mağaralarla en zengin bölgelerden biri haline gelmiştir. Belki de şimdi ziyaret edeceğimiz Hristiyan dünyasının en ilginç manastır topluluklarından birine de esin kaynağı olmuştur.

Tepemizde Ağrı dağından batıya doğru geçtiğim dördüncü büyük volkan ve de uyduların arasından yükselmeyen, Toroslar'dan belirgin biçimde ayrıldığı ve tek başına var olduğu için aynı zamanda en etki-leyici volkan olan Erciyes dağı, düz bir oavadan başlayarak tüm hey-betiyle yükseliyordu. Dağda müthiş güzellikte bir çiçeği koruyan bir ej-derha varmış. Ama botanistleri hayal kırıklığına uğratarak çiçeğin ba-şında sürekli nöbet tutuyor günde ancak bir saat uyuyormuş. Efsane-yi aktaran Skene, ejderhanın Aziz Basil gibi, Aziz George'un Filis-tin'de şehit düşen ve buralı olan oğlu olabileceğini söylüyor. Şu anda üzerinde Ürgüp'e doğru yol aldığımız düzlük, bir zamanlar göle dö-nüşürülmüş diyor Strabo. Bunu yapan da Kapadokya Kralı Ariarat-hes'miş. Daha sonra da Kilad adaları gibi küçük adalar seçmiş ve za-manını buralarda çocukça, boş işlerle harcamış Bu ona pahalıya pat-layan bir hobi olmuş. Kurduğu baraj yıkıldığında komşusu Galatların topraklarını sel bastığı için ağır bir tazminat ödemek zorunda kalmış.

Yola devam ederek bir nehir vadisine, İncesu'ya vardık. Kendi-mizi aniden fantastik bir ay yüzeyinde bulduk neredeyse. Doğa, yay-ladan inen toprakta, bizim eşini hiçbir yerde görmediğimiz inanılmaz şekiller oluşturmuştu. Eğer ay yüzeyine ait değilse bu şekiller, bir do-ğal afet sonrası ortaya çıkan toprağın alt katmanlarına aitti. Ya da ku-rumuş bir okyanus yatağıydı burası, akan tek bir çamurlu dalı kalmış-tı koca yataкта. Hatta toprağın yüzeyi beyazdı neredeyse, ten rengi ya da kumlu sarıydı; toprağın dokusu da esrarengiz biçimde pürüzsüzdü. Sanki üzerine tazyikle bir şeyler dökülmüştü. Bir zamanlar sıvı lavların döküldüğü yerde nehir yolunu çiziyordu şimdi, hatta daha da derinden akıyordu, katmanlı, enine çizgili kayaların arasından. Rüzgarın ve yağmurun gücüyle de nehir yumuşak kayaları aşındırıyor, şekil veriyor,

parlatıyor ve sayısız büyük ve tuhaf koniler sütunlar ortaya çıkartıyordu.

Paul Lucas bu hayal dünyasını anlattığında kimse ona inanmamış. Kendisini Fransa'da 'işe yaramaz turist' gibi görmüşler hatta. Ancak ne yazık ki yaklaşık yirmi bin tane olduklarını söylediği konilerin insanlar tarafından yapıldığı yanlışına düşmüş. Aslında o koniler insanların içinde yaşadığı doğa tarafından yapılmıştır. Kapadokya bölgesi, yüzyıllarca mağara insanların mekanı olmuştur, hatta hala öyle sayılır. 9. yüzyıl Bizans tarihçisi Leo Diaconus Kapadokyalılar için şunları yazmaktadır : 'O ırka önceleri Troglodytes(mağara insanı) denmekteydi, çünkü delikler, yarıklar ve labirentler oluşturmakta; mağara ya da sığınak gibi yerlerde yaşamaktaydılar.' Skene ise bu bölgenin halkı için şunları söylüyor: 'Kapadokya'da gezerken, ilgi buranın halkına yöneltilmedikçe, onlar da turiste en küçük bir yakınlıkları yokmuşçasına bakıyor. Her deliğe yakından bakıldığında, bunun aslında küçük bir pencere olduğu ortaya çıkıyor, ve aslında pencereden de yaşlı bir kadının baktığı." Hiç şüphesiz, yumuşak, volkanik sünger taşları onları putperestlik dönemlerinde hatta Frig dönemi öncesinde bile mağaralar açmaya ve buralarda barınmaya yöneltmiş. Ama bu bölge daha çok Hristiyan manastır bölgesi olarak bilinmektedir ve tarihte de bu konuda hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Buranın halkı, buraya sığınan Kapadokyalı Yunanlardı ve belki de Romalılardan ya da yerleşmiş geleneklere karşı çıkan toplumun baskısından kaçmışlardı. Ya da daha sonraları Moğol ya da Türk tehditleri üzerine sığındılar buraya. Ürgüp aslında Bizans'ın Prokopion'uydu. İmparator Nicephoros Phocas'ın da bu alanın farklı zamanlarda birçok piskoposluğu destekleyebilmesi için nüfusunun fazla olması nedeniyle, Klıkya kampanyasından sonra buradan geçmiş olduğu söylenmektedir. Burada muhtemelen Aziz Basil'in de etkisiyle Hristiyan müritleri münze-

vi yaşamı kabul etmişlerdir. Tozer ise iklimden şu şekilde söz etmektedir: 'İnsanları burada yaşamaya ikna etmek için onların kendilerini öldürme isteği içinde olmaları gerektiğini düşünebiliriz kolayca. Mısır'da, Tebai'nin ılık ikliminde böyle bir yaşam sürmekten çok farklıydı buradaki insanların seçimi.'

Ürgüp'ten beyaz, pürüzsüz doğal kanyon duvarların arasından, Göreme'deki yerleşim merkezine indik. Ufka doğru inip çıkan, koniye benzer kayaların ve kayalara benzer konilerin hayhayalini izledikçe zihnim bu şekillerle dolup taşıdı. Uzun süredir yerleşme bölgesi olan bir köydeki bu girdap şekilleri bile içinde canlılığı barındırıyor görüntüsüyle. Burası ultra modern bir sahne tasarımcısı tarafından algılanabilen ama zaten kendi hareketinin bile manzara değeri taşıdığı bir yer. Burada kasvetli elbiseler giyen başlarında küçük köşeli şapkalar taşıyan figürler var. Bir arada toplanmış, sırtlarını rüzgara vermiş peçeli kadınlar var. Onların arasında da koni şeklinde peçeler takan, düz beyaz lav zeminin üstünde eşeğe binen kadınlar da var. Buradaki piramitler, minareler, çatılar, çadırlar yani tüm köşeli ve çokgen yapılar Selçukluların mezarları kadar simetrik. Burası Brodingnag'taki gibi mumun yanık ucunu hiç kesmeyen insanların öyküsünün yaşadığı yer mi sadece? Yani burası da insanların yaşam mumunun yanık ucunu kesmemiş ve sonsuza dek o insanlarla alay etmiş bir yer mi?

İnsanların doğanın bu çatlaklarının içinde oturduğu gerçeği buraların üzerine oyulan çukurlar, pencereler ve kapılarla ortaya çıkıyor şaşırtıcı biçimde. Burada kayaların içine gizlenen şeylere yaklaşıldığında genelde ulaşılması mümkün olmayan yerlerde bir zamanlar bir ipin asılı olduğu oluklar, papazların mezar taşları, odaları, ibadet yerleri, kiliseleri ve manastırları görülebilir. Bazen bir taş kaldırıldığında katların altından evin bir bölümü çıkabilir ortaya. Bazen yumurta gibi kendili-

ğinden kırılan bir taşın içinden bir sütun veya ok parçası da çıkabilir. Buradaki doğanın insanlara özgür hareket alanı bırakmasına rağmen, insanlar garip biçimde kendini böylesi mimari yapılarla sınırlamayı seçmiştir. Kiliseler kolay işlenen süngertaşından yapılmasına rağmen Bizans mimarisinin en sert kanyonlarına zahmetli bir şekilde taşların üst üste dizilmesiyle inşa edilmiştir. Kubbelerini kayalardan oyarak, papazlar hem kubbeleri dar tutmuş hem de kubbeleri sütunlarla desteklemişlerdir, kubbelerin desteğe ihtiyacı olmasa bile. Bir yıkılma gerçekleştiğinde bu bir sürrealist olguyla sonuçlanır. Bir sütunun yarısı, alt bölgesi çöker; buna rağmen sütunun üst kısmı boşlukta asılı gibi tavana asılı kalır. Bir at nalı tavandan desteklenmediği için düşer. Dorik sütunların ayağı yerden kesilir ve üst sütunların yarısı, bütün o kaya kütleleri arasında yer çekimini inkar edercesine havada asılı kalır.

Bir kayanın geniş yüzüne, yere oyulmuş büyük bir masayla geniş bir yemekhane gizlenmiştir. Aşağıdaki mutfakta tezgah asılı kalmış, köşede bir üzüm sıkacağı sıkışmış; şarap yapımı için de masanın ortasına bir kanal uzanmıştır. Çevrede de cenazelerin bulunduğu ibadet yerleri, kapılarında oyuk çapraz işaretleriyle, duvarlarında kutsal kır resimleriyle durmaktadır. Yoğun renkler ve yalın bir tarzla Bizans halk sanatının dahilinde azizlerin, peygamberlerin, baş meleklerin, aralarında tanınan Aziz Basil'in ve İsa'nın yaşamından bilinen sahnelerin, çocukluğundan Pantakratör pozuna kadar resimlerini çizmişlerdir.

Bütün manastırların arasındaki en dramatik yer, önünde doğal, kaya bir kule bulunan, Çavuş mağarasıdır. Mağaranın cephesi düştüğünde altından insanların inşa ettiği odaların, mezarların ve ibadet yerlerinin üst üste bulunduğu uzun binalar çıkmaktadır. Binanın içine labirentler ve merdivenlerden geçerek zar zor tırmandık. Bize rehberlik eden çocuk, yerdeki suyu yaramaz bir tavırla sıçrattı bize. Sonra yi-

ne küçük ve bir o kadar da kurnaz bir arkadaş, bizi kayaya derince oyulan bazilikanın kapısından geçirmeye çalıştı. Kapıyı açmadan önce elleri dolu olduğu için, gülümsedi. Sonra da ablasının sırtına vurmasıyla kapıyı itti. Çavuş mağarasının içinde konilerin arasındaki yerler üzüm ve meyve ağaçlarıyla doluydu, papazların yaşama ortamları da bir kez daha güvercin grupları tarafından mesken tutulmuştu. Burada köylüler kapılarına ve pencerelerine muntazam oyuklar açarak, odalarını güvercinliklere çevirmişler ve hiç şüphesiz ki bu da parlak ve beyaz toprağı verimli hale getirmeye yardımcı olmuştur.

Bu manastır topluluklarının ne zaman ve nasıl son bulduğu bilinmemektedir. 'Selçukluların disiplinli kabileleri' 11. yüzyılda Anadolu'ya yerleşerek Roman ve Bizans toplumunun oluşumlarını ve dokusunu sonsuza dek yok etmiş, İmparatorluğun yerine bir dizi bağımsız eyaletler kurmuş ve ülke halkını tekrar göçebe yaşam koşullarına sokmuştur. Ramsay'in kayıtlarına göre 'Hristiyan şehirleri, göçebe kabile şehirlerinden kendini soyutlamış' ve şüphesiz ki bu taş şehirlerin nüfusları, Türk yönetiminden kaçanlarla iyice çoğalmıştır. Diğer yandan da Türkler ülkelerinin geleneğinin Hristiyanlara dayandığını bildikleri için Hristiyanların da onlara pek zulmetmediği bilinmektedir; hatta pek çok kişi önyargılı Bizans İmparatorlarındansa ılımlı Selçuk sultanlarının yönetimine girmeyi tercih etmiştir. Hristiyanlar Türk ordularında ücretli asker olarak görev yapmış, Türk erkekleri Hristiyan kadınlarla evlenmiştir. Taş manastırlar duvarlarındaki on dördüncü yüzyıla dayanan resimlerle o yüzyıldaki güzelliğini hala koruyordu. Anadolu'da belki de Ramsay'in öne sürdüğü gibi, 'pek çok yerdeki Hristiyanlar yavaş yavaş doğu ruhunu ve baskın olan ırkın doğu dinini almışlardı' Yunanlılar da Kapadokya'daki varlıklarını 21. yüzyılın başlarına, ticari değerleri için kendilerine müsamaha gösteren Selçuklular kadar makul olmayan Atatürk onları siyasi nedenlerle buradan uzaklaştıran dek, korudular.

KONYA VE TÜRKLER

**Karaman - Selçuklu Sanatı -Kilitli Otel-
Iconium- Yayla Hatıraları-Hristiyanlar ve Dervişler-
İran Tasavvufu- İçecek.Hiçbir Şey Yok-
'Gez Dünyayı, Gör Konyayı'
Kışın Yaklaşması- Atatürk'ün Başkenti**

Karaman'a, Selçuklu devletinin kalbine ulaşır ulaşmaz kışın kokuşu geldi. Yaylanın toprakları alevlenmiş, sönmüş hareketsiz duruyor, ilk zalim fırtınayı bekliyordu. Yapraksız ağaçlar, güneş ışıklarıyla beyazlaşıyor; esmer, soğuk kahve rengi toprağın üzerinde telkari desenlerle parıldıyordu. Toprağın ürünleri de toplanıp tren yolunun yanındaki gümüş siloların yanına diziliyordu. Kavaklar şehre yaklaştığımızı haber veriyordu: uzun beyaz dallar, gri gökyüzünü süpürüyordu. Yerde altın sarısı yapraklar halı gibiydi ve o yaprakların arasında Selçuk Sultanlarının duvarları, kapıları, minareleri ve kubbeleri yükseliyordu. İşte burada ancak Horasan'da ve İran'ın binalarında görülen, İran baharını hatırlatan kiremit renkleriyle bir İran manzarası yatmaktaydı.

Selçuklular şüphesiz Asya'dan göç etmiş olmaları nedeniyle yalnızca savaşçı değil, sanatçı da olmayı; camilerinde de hem katılığı hem inceliği yan yana getirmeyi başarmıştır. Yerleşik hayatın olmadığı, göçebe toplumun şehirleri de mimarinin zengin olduğu, orta çağın refah seviyesi yüksek bir devletin lütuflarını yansıtan bir uygarlığın cennetleri haline gelmiştir. Lord Percy, 'En büyük müteahhitlerin, Al-

parslan'ın.torunlarının yetiştii bu dönemde, Küçük Asya'nın kalbinde, Pericles devrinin ruhunun etkisinin sürdüğünü' belirtiyor. Sykes de 'aşırıya kaçmadan güzel sanatları ve bilimi desteklediklerini, kanunsuzlukla ve putperestlikle cesurca mücadele ettiklerini ve her alanda insani davrandıklarını' söylüyor. Selçuklu sanatçılarının çalışmalarının yalnızca yerel zenginliğini ve devletin bünyesindeki insanların vaktinin bol olduğunu değerlendirdiğini değil, devletin de kendilerini desteklediğini gösterdiğini iddia ediyor Skyes. Bu iddasını şu sözlerle bitiriyor: 'Daha sonra harap edilen bu yerlerde , zamana karşı koyabilen binaların ayakta durmadığı tek bir Selçuklu şehri bile yoktur.'

Burada kalan eserler, Karaman'da hüküm süren, kurucusu İslamı seçen bir Ermeni olan ve 13. yüzyılın müthiş sultanı Alaaddin'in kızıyla evlenen Karamania hükümdarının devletinin eserleridir. Gri renkli sularla tesadüfen sulanan, toprak bahçelerin ölü yapraklarının kokusu arasından kavaklar yükselmektedir: Bilinen Selçuk tarzında camiler, medreseler, mezar taşları yükselmektedir gökyüzüne.

Muazzam duvarları, muhteşem minareleri, sarkutlarla süslü kapıları sadece karga seslerinin duyulduğu zarif bahçelere açılmaktadır. Oyulmuş süslemelerde batıya yönelişleri nedeniyle geometrik desenleri cömertçe kullanmaya başlamışlar; şeritlere yapraklar eklenmiş,işaretler yaprak figürlerine dönüşmüş, keskin çokgen şekiller arasında açan çiçek figürlerine yer verilmiştir. Ancak, örülmüş taşlar içindeki kiremit parçaları, parlak renkli de olsa desen olarak keskin bir nitelik taşımaktadır. Yine de düz çatılı çamurdan yapılan evlerin arasından taşların azametiyle karmaşık bir Türk kalesi yükselmektedir.

Karaman, tarihinde düşüş yaşamış, şu an köyden biraz daha büyük bir kasabadır. Burada sadece bir otel açılmış, ben de burada kaldım. Burası sanatında henüz tecrübeli olmayan ama istekli bir köylü

genci tarafından işletilmekte. Bana ekmek, tereyağı, reçel ve şekerli sıcak süttten oluşan harika bir kahvaltı getirdi ve bunu yatağımdaki iki sandalyenin üzerine koydu. Yarım saat sonra da bir bardak çay hazırladı bana. Ancak öğle yemeğimden sonra eşyalarımı almak ve biraz kestirmek için otele döndüğümde oteli kilitleyip evine gitmiş olduğunu öğrendim. Bunu bir polise anlattığımda, polis böyle bir şeyin doğal olduğunu söyledi ama kahkahasına da engel olamadı. Çocuk aranırken, polis karakolunda bir sandalye üzerinde uyuklamakla geçirdim vaktimi. Zaman geçtikçe de bu konuda biraz sinirlendim tabii. En sonunda çocuk yüzünde özür dileyen ve gülümseyen bir ifadeyle bir polis memurunun ardında göründü. Eve, öğle yemeğine gittiğini açıkladı. Öfkeyle patladım, çantamı toplayıp bir taksi çağırdım. Ben otelden ayrılırken, hala özür dileyen bir tavırla elini uzattı bana ama gülüşünden rahatsız olduğum için belki de biraz kabaca yanıt verdim ona. Taksi, üzeri örtülü bir vagon gibi biraz eski usul bir arabaydı. Koltuk yeri yoktu ama yerde bir koyun postu ve yastıklar vardı yaslanabilmemiz için.

İstasyonda trenin bir saat geciktiğini öğrendim, Türkiye’de bu gecikme doğal değil. Çünkü trenler doğu standartlarına göre dakik işliyor, ama trenle yolculuğun en büyük sorunu hareket çizelgelerinin olmayışı ve trenin saatini öğrenebilmek için istasyona gelmeniz gerekir. Hatta belki de trenin hareket edeceği gün öğrenebiliyorsunuz saatini. Bazen şehirden neredeyse 1 km uzakta da olabiliyor istasyon. Sonunda tren gelince penceresi yarı açık bir kompartıman buldum, bir çocuk ölü gibi bembeyaz bir suratla yatıyor, yanında da bir kadın sessiz ve üzgün bir şekilde oturuyordu. Diğer kompartımanda kondüktör dikkatlice dua edip koltuğuna oturdu, ama Mekke’nin ters yönüne gittiğimiz için yeterince garip bir durumdu bu benim için. Onun duası-

nı bitirmesini bekleyip kış güneşinin batışını izlemek üzere pencere kenarına oturdum. Bulutlar uzun bir binanın tepesine doğru yükseldi ve mavi, soğuk bir ufku ortaya çıkardı. Yaylayı karartıp dağların güney cephesini olduğundan küçük gösterdi. Güneş dağların arasından parıltılı altın sarısı içinde batıyordu.

Konya, eski adıyla Iconium, Aziz Paul'un şehirlerinden biriymiş. Hatta tüm insanların öldüğü Frig tufanından çıkan ilk şehirmiş. Prometheus ve Athena Jupiter'in emriyle çamurdan *eikonalar*, ikonalar yaptıktan sonra, rüzgarların nefesiyle bu ikonlar hayat bulmuş ve de bu şehre 'Iconium', İkonya yani Konya adını vermişler. Ya da başka bir söylentiye göre Konya'nın adı, Perseus'un burada öldürdüğü Gorgon'dan gelmektedir. Aziz George da daha sonra kendi ejderhasını öldürmüştür burada. Şehrin en önemli Hristiyan mezhebi, Güneş Tanrısı Helios'un akrabası olan ve Yunanistan'da Aziz Elias olarak kutsallaşan Arabalı Aziz George'un mezhebidir. Müslümanlar ona Araba-Yorgi demişler ve çevredeki Aziz Chariton manastırını kutsal sayarak manastırın yanına büyük bir cami inşa etmişler; manastırın papazlarına da her yıl zeytin yağı armağan etmişlerdir.

Konya, dini konularda değişik inançları bir arada barındıran bir şehir olmuştur. Yüzyıllar boyunca, Platon(Eflaṭun) , Aziz Paul ve Mevlevi Dervişlerinin tarikatını kuran İranlı mutasavvıf Celeddin Rumi gibi önemli bilginler yetiştirmiştir. Müslümanlar, 'İlahi Platon'un burada görüldüğüne inanmaktadırlar. Ve buradaki mezarı Müslümanlar için de ikinci bir hac yeri olarak görülmüştür. 15. yüzyıl gezginlerinden biri tarafından 'caminin yanındaki kilisede', Aziz Amphilocious kilisesinde –buradaki filozoftan hala kutsal yağın sızdığı söyleniyor. Müslümanlar tarafından Eflatun olarak bilinen bilgin, 'din adamı-filozof-mühendis' olarak saygı görmek ve ilerlemiş yaşından ve bilim alanın-

daki tecrübesinden gelen yeteneğiyle sulama alanında usta kabul edilmekteydi. Konya ovasının üzerinde bir zamanlar deniz olduğu söylenir, bu denizi de Eflatun yok etmiş söylenene göre. Hamilton, ovanın güney batısındaki Eğridir gölünü ziyaret ederken kendisine 'bir zamanlar bu gölün kuru bir toprak parçası olduğu, ama Eflatun adındaki bir bilgenin buraya bir nehri üflemesiyle buranın su dolduğunu' anlatmışlar. Ramsay'in öğrencisi, Konya'nın 3 km batısındaki nehrin ağzının Konya'yı sular altında bırakma ihtimaline karşı, Eflatun tarafından, pamuk, zift ve büyük taşlarla kapatıldığını söylüyor. Ancak şu an, Platon 'Bağdat'tan gelen bir Türk çocuğu' olmuştur onların gözünde.

Ana yurtları Konya olan Mevlevi dervişleri Platon'un çalışmalarını onaylamış ve Karaman'daki baş medresedeki öğrencilerin en üst sınıfına 'Platoncular' adı verilmiştir. Belki de Aziz Paul'un savunucularını 13. yüzyılda kurulan Celaleddin Rumi'nin öğretilerine kesinlikle katılmamışlardır. Mevlevi öğretisinin temelini yardım severlik ve iyilik oluşturmaktadır. Griffiths, 'dervişlerin yumuşak huyluluğunun ve Hristiyanlara gösterdiği hoşgörünün buralı insanların tutumundan farklı olduğunu' ve 'İslam propagandalarındaki gayret ve azimlerinin Roma'nın Katolik Kilisesi'ndeki en gayretli misyonerlerinkiyle kıyaslanabileceğini' söyler. Ramsay, Hristiyan ve Müslümanların kutsal yerlerinde bir sürekliliğin hakim olduğunu iddia eder : 'Mevlevi tarikatı kuruluşunun, pek çok yönden Muhammed'inkine benzemediğini, geniş binalarıyla kutsal mahallerinin Hristiyan kuruluşlarının yerini aldığını ve bu açıdan Aziz Chariton manastırının yapısına benzediğini' belirtir. Celaleddin isminin kökeni de Hristiyanlığa dayanmaktadır. Sir Harry Luke'a göre, 'Çelebi' adı haç üzerinde İsa heykeli ya da resmi anlamına gelen Arapça 'Çeleb' sözcüğünden gelmektedir. Bu da Orta Asya'daki Türk kabileleri tarafından tanıdıkları tek Hristiyan topluluğa,

Hindistan ve Çin'e yolculuk eden Nesturi misyonerlere verilen isimmiş. Zamanla bu isim kültürlü Hristiyan kitlelere ve genel olarak kültürlü kimselere verilen isim haline gelmiş. Harry Luke bu konuda 'Köken ve uygulama olarak tamamen Hristiyanlığa dayanan bir ismin neredeyse bir halife ya da Sünni bir din adamına verilmesi oldukça garip' diyor.

Aziz Basil, Caeserae/Kayseri için ne ifade ediyorsa Celaleddin Rumi de Konya için aynı şeyi ifade ediyor. İran kökenli Celaleddin Rumi, Balkanlar'dan Afganistan'dan gelip İranlı bir bilginin Panteist görüşlerini benimsemiştir. Ve bu öğretiyi de şiire çevirmiştir. Onun dervişlik anlayışı, ruhun doğmadan önce Tanrı'yla birleşik olduğu yere yine Tanrı'ya döneceği bir yoldur. Bu dönüşün evreleri 'zikir'de, vücudun, davul ve flüt sesi eşliğinde dönerek dans ettiği, aklın dünyevi kederlerden uzaklaşıp İlahi olana yaklaştığı dansa gizlidir. Celaleddin Rumi, altı yaşından beri melekleri ve şeytanları görerek biraz erken bir ruhsal gelişme göstermiştir. Bir gün arkadaşlarıyla oynarken, havada zıplamış ve gökyüzünde kaybolarak arkadaşlarını şaşırtmıştır. Döndüğünde, 'hem görünüşü hem düşünce yapısı belirgin biçimde değişmiş olduğundan' ; 'kolsuz yeşil mantolar içindeki varlıklar tarafından bir yerlere götürüldüğünü; o varlıkların ona ilahi ve tuhaf şeyler gösterdiklerini ama aşağıdan yükselen çığlıklar nedeniyle onu tekrar dünyaya bıraktığını' söylemiştir. O nedenle dervişler, dünyevi keder ve endişelerden sıyrılmış, sıradan insanlardan daha üstün, çabaların üzerinden uçan kuşa benzetilir. Nitekim, Sir Harry Luke, bir Mevlevi ayini izleyicisinin ayinden sonra 'Çelebi Efendi dans etmeye başladığında ne düşündüm, biliyor musunuz? Uçacak zannettim' dediğini duymuş.

Celaleddin Rumi'nin tamamen ortadan kaybolmayışının tek nedeninin müzik olduğunu söylüyorlar. 'Luther gibi, o da kendini müzi-

ge adanmış ve bütün güzel melodilerin neden şeytanın elinde olduğunu da anlamamış.' Bunu, Sonsuzla birleşmenin arayışı içerisinde öğrenmiş....Bu nedenle, derviş ayinlerinde flütün/neyin) önemli bir yeri vardır. Neyinde çaldığı melodilerin bir zamanlar küçük bir çobanın, Hz. Ali'nin tükürdüğü kuyudan çıkan kavalla çaldığı melodiler olduğunu, Peygamber'in de bu kuyuda Ali'ye ait önemli sırların bulunduğunu söylediği anlatılır. Bu nedenle flüt, yani ney 'insanın arkadaşı ve huzur kaynağı'dır. Derviş öğretisi, katı İslam doktrini ve disiplinine karşı bireysel ve mistik bir protesto olmuş ve Osmanlı Türkiye'sinde daha geniş çaplı etkiler bırakmıştır. Bu etkiler o kadar belirgindir ki bir insanın davranışlarına bakarak, derviş mi yoksa başka bir mezhebin üyesi mi olduğunu söylemek mümkündür. Mevlevilerde ayıncı özellik, rahatlık duygusudur. Mevlana'nın felsefesi de şiddet barındırmayan, huzurlu bir felsefedir.

Atatürk, özgür ruhlarından korkarak derviş geleneğini kaldırmış, daha önce de söz ettiğim gibi, dervişlerden birini, Tıcanı'yi ziyaret ettiğim zamanlarda, bu öğretinin müritleri Atatürk'ün heykellerini tahrip etmeye başlamış ve sert bir şekilde bastırılmaları gerekmiştir. Konuya çevrelerinde Mevlevi dervişlerinin dua ettiği, çalıştığı ve dans ettiği yerler şimdi bir müzeye çevrilmiştir. Fakat buranın hala ilahi huzuru ve dünyevi ışıklarıyla kendine ait bir atmosferi olduğunu söyleyebiliriz. Kaldırımlı bahçesi, meyve dolu ağaçları, akan fıskiye ve ötüşen güvercinleriyle güneş ışıklarının altında üniversite bahçeleri kadar huzurludur. Bahçenin çevresinde gölgeli, kurşun miğferler giymiş binalar gibi duran kubbelerde dervişlerin odaları bulunmaktadır. Manastır binalarının çatılarını andıran çatılar üzerinde ok gibi bacalar yükselmektedir. Buradaki mutfaklarda, derviş adaylarının çırakları görev yapmaktalar. Bu çıraklar, 1001 gün boyunca mutfakta başarılı bir hizmetçi

olarak çalışmak zorundadır; eğer işlerinden bir gün bile kaytırlarsa deneme süresine en başından başlamak zorunda kalmaktadırlar. Kub-belerin gölgeleriyle kaplı bahçede cami durmakta ve de onun yanın-da da ermiş kişilerin kubbeli, köşegen türbeleri bulunmaktadır. Cela-leddin Rumi'nin yivli, turkuaz taşlarla süslü silindir türbesinin kulesi, cennete varacakmış gibi upuzun gökyüzüne yükselmektedir.

Caminin karanlık hayalinin süslü pencerelerinden bakıldığında; İslami halılar, duvarlara asılı kilimler, lambalar, süsler, Arap kumaşları, iyi ciltli kitaplar göze çarpmaktadır; oymalı ve kakmalı kemerlerin al-tında, Celaleddin Rumi'nin ve altmış kadar öğrencisinin eşyaları bu-lunmakta ve burada yeşil kadife ya da ipek kumaşlarla örtülü, derviş sankları ve büyük cüppelerle süslü tabutları bulunmaktadır. Mevla-na'nın babası da burada gömülüdür, tabutunun bir ucu ölüm anında-ki duruşu gibi havada durmaktadır. Mevlana'nın babası, ölürken so-nunda kendisini ziyaret etmeye gelen Muhammed'e ulaşabilmek için yatağından yukarı doğrulmuş, dolayısıyla tabutu da aynı pozisyonu al-mıştır. Ermişler de müzisyen salonunun bulunduğu daha sade kubbeli bir binada, dans pistine yakın bir alanda yatmaktadırlar. İşte burada dervişler ney ve davul seslerinin melodileriyle dans etmişlerdir. Bura-da, Muhammed'in ruhunu içine aldığı düşünülen vazonun ışığı şeklin-de deve yününden yapılan sankların, etraflarında döndükçe balerin el-biseleri gibi dönen pileli eteklerin bulunduğu bir müze durmaktadır. Semazenler döndükçe 'dünyanın tutkularından, küçük şeylerden ve dinin tüm mezheplerinden uzaklaşmaktadırlar.'

Mevlevi dervişleri yalnızca müziğe ve dansa değil şaraba da önem vermişlerdir. Hem alenen şarap içmişler hem de şarabı misafirlerine de ikram etmişlerdir. Hatta Mevlana Celaleddin Rumi'nin şarap içtik-ten sonra, "Aşk bu olmalı" dediği anlatılır. Konya bugün böylesi ko-

nularda daha katı. Türkiye’de gezdiğim şehirler arasında restoranlarında alkollü içki satılmayan tek yer Konya’ydı. Her ne kadar Türkler içki konusunda diğer Müslümanlardan daha özgür davranıyorlarsa da, içkiye Püritan İngilizler gibi suç olarak yaklaşıyorlar. Anadolu’da pek az kafede alkollü içki satılmakta. O nedenle yanımdaki Türk arkadaşlarımı şaşırtarak hep bir şişe brandy ya da rakı taşıdım gezerken. Akşamları da toplumdaki uzakta odamda içtim içkimi. Ama Konya hariç diğer tüm şehirlerde, yemeklerde şarap ya da bira içebilmeniz mümkün. İşte burada da yorucu yolculuğumdan sonra, yarısı dolu bir şişeyi masanın altına saklayıp, garson bakmıyorken oradan dolu dolu yudumlar aldım. Yemeklerin lezzeti içki olmadığı gerçeğini unutturuyor insana. Sonraları, uzun bir araştırmanın sonucu olarak, karanlık bir sokakta, buzlu camlı bir ‘içki odası’ keşfettim, içeriden flöerasan ışıklar, sigara dumanı ve rakı kokusu sızıyordu. Burada tek bir ayık adam yoktu. Yan gözle bakan bir grup müşteri bana barı işaret etti, sonra oturup Victoria döneminde ‘cine dalış’ yapar gibi garip bir suçluluk duygusuyla likörümü yudumladım. Buradan kalkınca, bir Türk hamamına gidip günahlarımdan arınmaya karar verdim, ama hamamlar kapalıydı. Konya, akşamları yorgun misafirlerini kendine getirecek pek fazla olanak sunamıyor ne yazık ki.

Günümüzde Konya, daha saygın bir kırsal kent. Valinin bana anlatabilmek için acı çektiği gibi, ekonomik olarak gelişmiş, refah seviyesi yüksek bir şehir. “Konya ili” diyor Vali Bey gururla, “koyun nüfusuyla Avusturalya ve Yeni Zelanda’nın üç katı; bu alanda Belçika ve İsviçre kadar güçlü ve bunun yanı sıra Türkiye’nin tahılının onda birini üretiyor tek başına.” Burada kalan tek Ermeni vatandaşı rehberliği ve çevirmenliğini yapması için yanıma verdi Vali. Uysal ve yorgun bir şekilde : “Görevimiz” diyerek kabul etti rehberim bu görevi.

Hala Konya'da yaşayan beş yüz yıllık Ermeni bir ailenin son üyesiy-miş, saatçilik yapıyormuş. Tüm Ermeni vatandaşları terk etmiş Kon-ya'yı, yakında o da gidiyormuş. Konya'da onun için gelecek yokmuş artık. Şehir, kavak bahçeleri, pembe boyalı evleri ve geniş bulvarıyla çok temiz bir şehir ama eski ihtişamından pek bir şey kalmamış. Bir zamanlar Selçuklu kalesinin olduğu yer bugün kadife ve zinya çiçekle-riyle süslü parktan başka bir şey değil; ama Selçuklu devletinin baş-kentinin şimdiki nüfusuna göre biraz fazla büyük.

Konya'da varlığını koruyan birkaç binanın kalıntıları Selçuk mi-marisinin olgunluğunu yansıtmakta. Hatta Konya'yı yücelten ünlü bir deyiş bile var: "Gez dünyayı, gör Konya'yı" Müslümanların garip bir şekilde Yunanların insan heykellerini bile korumamalarına rağmen, Selçukluların, İkonların klasik kalıntılarını sakladıkları şehrin ve ka-lenin duvarları yıkılmış. Ama tepenin zirvesinde altın sarısı-kahve tonunda bir taştan yapılan, 13. yüzyılda Küçük Asya'nın pek çok böl-gesini hakimiyeti altında toplayan son Büyük Selçuklu Sultanı 'Rum Sultanı' da denen Alaaddin Camisi bulunmaktadır. Hatta sultanın binalara olan merakı nedeniyle kendisine 'Selçukluların Jüstinyen'i' de denmiş. Geniş ebatları, asimetrik şekli ve sert tarzıyla, bu cami Cordova'daki Omeyyad Camii ve de Kahire'deki Amr ve Ibn Tulun camileriyle kıyaslanmaktadır. Tüm Selçuklu binaları gibi bu camide de bir kale yönü vardır. Luke'un burayı ziyaretinden kısa bir süre önce bu cami, 2000 kişilik bir ordu için kışla niyetine kullanılmıştır. "Diğer kış-laları da cennete kuracaklar herhalde!" diyor Luke. Söylenene göre Sultan el-Baraghit hükümdarlık sarayını Tiberya şehrine kurmuş; ama Alaaddin Camisine de aşırı derecede yetenekli bir teğmen atamış. Kıbrıs'ta pire mevsiminde, sıcaklarda bile hiçbir şey yerdeki deliklerden çıkıp da caminin halılarının ve insanların üzerinde gezen

pirelerin önüne geçememiş. Tahta kuruları da önceleri toplantılarını Türkiye’de gerçekleştirmek istemiş olsalar gerek. Profesör Garstang bana Malatya’da bir otelle ilgili anılarını anlatmıştı. 1. Dünya Savaşından önce o ve bir arkadaşı yataklarında yatıp tavanda yürüyen tahta kurularını vurmaya çalışmışlar revolverleriyle. Bugün, hukukun izniyle uygulanan DDT, bu tip haşerelerin kökünü kurutmakta. Şahsen ben, otellerde ya da camilerde çok nadiren rastladım pire veya tahta kurusuna. Hatta Alaaddin camisi süpürülmüş, süslenmiş ve oldukça güzel bir şekilde restore edilmiş. Camiye köşeli kemerler ve mermer sütunlar konmuş. Pek çoğu Ani ya da Ermeni desenlerinden alınan aşk düğümleriyle bezenmiştir bu yapıların. Sütun başlarıysa çeşitlilik gösterir. Yandaki mozolede, caminin duvarları üzerinde yükselen köşegen bir piramidin altında, yine köşegen duvarların içinde uzun yuvarlak mihraplar vardır; burada Alaaddin’in ailesinin koyu mavi fayanslardan yapılmış, beyaz renkli, Küfi hat sanatıyla süslü türbeleri bulunmaktadır.

Konya, en parlak devrinde Bağdat kadar çok sayıda medreseye sahiptir. 19. yüzyılın daha gerilemiş dönemlerinde ise ‘dil, hukuk ve teoloji’ okulları, bir grup cahil kişi tarafından buradaki beslenme, giyinme gibi olanakları dolayısıyla kullanılmıştır. Bu medreselerden en önemlisi ancak küçük bir kısmı günümüze kalan İnce Minare’dir. İnce minaresiyle medrese yıldızlara ulaşıyor gibi bir görüntü sergilemektedir. Bu minarenin yarısı yakın zamanda yıldırım nedeniyle yıkılmıştır. Geri kalan yarının da İran’da yaygın olan gölgeli tuğlalardan yapıldığı ve birbirine geçen bir ‘makas’ desenini yansıttığı görülmektedir. Yandaki antrede oyulmuş desenlerde Küfi hat sanatının dikey şeritleri, sivri kapıyı dolanacak şekilde kıvrılmış, daha sonra koyu çiçek desenleri ve diğer yaratıcı sembollerle iç içe geçmiştir. Neredeyse, diğer iki

medresenin antreleri kadar güzeldir bu medresenin antresi. Diğer iki medrese de kakmalı mermerlerin, sarmal sütunların ve sarkıtlı kemerlerin bulunduğu Karatay medresesi ve de çiçek motifleriyle süslü Sırçalı medresedir. Bu medreselerin kapıları da kubbeli (ya da bir zamanlar kubbeli) bahçelere açılmaktadır. Bahçe duvarları kubbenin duvarlarının devamı gibi gözükmekte; buradaki karmaşık motifler de klasik ve huzurlu bir sadelik hissi uyandırmaktadır. Küfi hat sanatının birbirine geçmiş yıldızları, köşegenleri mavi ve beyaz gibi zıt renklerin kullanılmasıyla desenlerde bir ritim yaratmakta; matematiği aşmakta; huzurlu bir berraklığı ve metafizik gerçeğini hatırlatmaktadır.

Torosların zirveleri kış geldi diye kasvetli bir buluta terk etmişti yerini, kar yavaş yavaş dağların yan cephelerine düşmeye başlamıştı. Kısa zaman sonra kar, gümüş grisi bir ufka doğru uzanan, buz gibi yaylayı tamamen işgal edecekti. Kış, vaktin evde geçirilmesi gereken mevsimdi. Gitme zamanı gelmişti.

Asfalt cadde, denizin üzerindeki patika gibi Ankara'ya doğru gidiyordu. Kuzeye tırmanan otobüsümüz uçak kadar hızlıydı neredeyse. Koltuğumda rahatça oturup sonu yaklaşan yolculuğumu izledim. Aylarca Anadolu kıtasının özünden pek az bir kısmını özümseyerek dolanmış durmuştum. Nice dağlar, nice ırmaklar, nice ovalar, ölü ya da diri nice şehirler görmüştüm. Toros sınırları içinde büyük uygarlıkların peşinden gitmiş, yaylaları aşmış, buradan da yeni yerlere doğru yola koyulmuştum. Hem batıdan hem doğudan bu uygarlıkların izleri med-cezirler gibi bir belirip bir kaybolmuş ve ardında bir dizi anıtlar bırakmıştı arkalarında. Ardında savaşları, kaleleri, mabetleri, kiliseleri ve camileri bırakmışlardı. Ama uygarlığın dalgaları hem kuzeyden hem güneyden büyük dağların cephelerine uzanmış; küçük yarıklar

açıp bu yarıklardan sızmış ve çarçabuk çekilip ardında yalnızca enkaz bırakmıştır.

Batıdan, Çanakkale Boğazı'nın karşısından Frigler gelmiş ve geniş putperest ibadethaneleriyle Hitit İmparatorluğu'nu yıkmak istemişlerdir. Batıdan gelen Persler onları dönmeye zorlamış ama onların uygarlıkları da çok yüzeysel kalmıştır. Yine batıdan gelen Yunanlılar Ege ve Öksin sahil şeridini; Ermeniler de daha iç bölgelerin vadilerini ve ovalarını sömürmeye çalışmış; Yunanlılar Ksenophon'la birlikte 'kıtaya' doğru kendilerini bugünkü Helenik batılılaşmaya hazırlayan yolları açmaya başlamışlardır. Bu bölgede İskender'i Roma izlemiş; Roma'yı da kendini klasik Hristiyan sanat ve kültürüyle zenginleştiren Bizans izlemiştir. Bizans Perslere karşı koyabilmiş fakat doğudan gelen ve İran kültürü ve İslam diniyle güçlenen Türk dalgasıyla kaybolmuştur. Daha önce de verdiğim isimle 'Küçük Asya' şimdi böylelikle hem doğuyu hem batıyı kaynaştırmaya başlamıştır. Ama Anadolu, tarihin en zorlayıcı işgal kuvvetlerine (Güneyden gelen Samilere / Asyalı veya Arap) ve de kuzeyde hala tam olarak bitmiş sayılmayan Slav tehlikesine) dağlarının yardımıyla karşı koyabildiği için diğer Asya topraklarından belirgin biçimde ayrılır. O nedenle insanların da tamamen farklı bir karakteri mevcuttur.

Günümüzde bu karakter yeni bir medeniyette ortaya çıkmıştır: Hitit, Roma, Bizans ya da Osmanlı gibi artık bir İmparatorluk olmayan, Anadolu'nun merkezindeki başkentiyle gözünü doğuya değil batıya çevirerek, Asya'yı bir kez daha bağımsız bir 'Küçük Avrupa' yapan bir medeniyet var olmaktadır. Şimdi otobüsümüz Atatürk'ün Ankara'sının şehir dışından merkezine, Orta Avrupa'nın geniş ve işlevsel başkentine doğru ilerlemektedir.

LORD KINROSS

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir süre gezginlerin gündeminden düşen ve getirilen sınırlama ve kısıtlamalarla bir seyahat merkezi olarak cazibesini yitiren Anadolu, demokratik rejimin uygulanmaya başlamasıyla yeniden eski

günlerine dönmüştür.

Lord Kinross eski bir gemiyle İstanbul'dan başlayan yolculuğunda Anadolu'nun kutsal topraklarını keşfeder.

Karadeniz'den Ağrı Dağı'na, Van Gölü'nden Kapadokya'ya uzanan bu yolculuk hem doğaya hem de tarihe yönelik yepyeni bir bakış açısı oluşturacaktır.

